

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

ЕВОЛЮЦІЯ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

У двох частинах

Частина 1

Київ - 2017

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

ЕВОЛЮЦІЯ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

У двох частинах

Частина 1

Київ - 2017

Авторський колектив:

Веденєєв Д. В., доктор історичних наук, професор, полковник запасу;
Гавриленко О. А., доктор юридичних наук, кандидат історичних наук,
професор, полковник запасу;
Кубицький С. О., кандидат педагогічних наук, професор, полковник запасу;
Курганевич В. І., полковник;
Остроухов В. В., доктор філософських наук, професор, академік Міжнародної
академії богословських наук та Української академії наук, полковник запасу;
Петрик В. М., кандидат наук з державного управління, доцент, член-
кореспондент Міжнародної академії богословських наук, підполковник запасу;
Присяжнюк М. М., кандидат технічних наук, старший науковий співробітник,
полковник запасу;
Рожен Л. М., кандидат економічних наук, генерал-лейтенант запасу;
Сердюченко М. М.;
Сівальньов О. М., кандидат технічних наук, підполковник у відставці;
Слюсаренко А. В., кандидат історичних наук, доцент, полковник;
Цибулькін В. В., кандидат філологічних наук, доцент, полковник запасу;
Чорний О. В., полковник запасу

Рецензенти:

Стрельбицький М. П. – доктор юридичних наук, професор, академік
Міжнародної академії богословських наук, генерал-майор запасу;
Автушенко О. С. – кандидат педагогічних наук, доцент, полковник запасу

Наукові консультанти:

Заруба О. Г. – кандидат військових наук, доцент, полковник запасу;
Алфьоров О. В. – підполковник запасу

Рекомендовано до друку редакційно-видавничою радою
Національної академії СБ України (протокол № 3 від 28.10.2016 р.)

Е 20 **Еволюція воєнного мистецтва : навч. посіб. : у 2 ч. Ч. 1 /**
[Д. В. Веденєєв, О. А. Гавриленко, С. О. Кубицький та ін. ; за заг.
ред. В. В. Остроухова]. – Київ : Нац. акад. СБУ, 2017. – 276 с.

З урахуванням актуальності, спадщини історії та реалій семи поколінь війн, це видання презентує в еволюції узагальнені реалії та специфіку воєнного мистецтва.

Автори посібника підводять читача до загального розуміння воєнного мистецтва. Розкривають особливості війн та воєнного мистецтва починаючи з часів давнього світу до сьогодення.

Навчальний посібник рекомендовано кадетам, учням, слухачам, курсантам та студентам середніх і вищих навчальних закладів військового напрямку, усім патріотам і захисникам нашої Вітчизни.

УДК 355.42

ЗМІСТ

ВЖИТІ СКОРОЧЕННЯ	4
ВСТУП	7
Розділ I. ЗАГАЛЬНЕ РОЗУМІННЯ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА	13
Розділ II. ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО ОКРЕМИХ ДЕРЖАВ ДАВНЬОГО СВІТУ	45
Розділ III. СПЕЦИФІКА ВІЙНИ ТА ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА V-XVII ст.	157

ВЖИТІ СКОРОЧЕННЯ

АК – “Армія Крайова”

БМП – бойова машина піхоти

БРДМ – бойова розвідувально-десантна машина

БТВ – бронетанкові війська

БТР – бронетранспортер

ВМС – військово-морські сили

ВО – Військової організації (РУН, ОУН)

ВОПСЦ – військові об’єднання і підрозділи стратегічного рівня

ВПС – військово-повітряні сили

ДРВ – Демократична Республіка В’єтнам

ЗМІ – засоби масової інформації

ЗРК – зенітно-ракетний комплекс

ЗС – збройні сили

ЗС СРСР – Збройні Сили СРСР (1955–1991 рр.)

ЗСПР – Збройні сили Півдня Росії

ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка

м. – місто, містечко

НВ АК – Народно-визвольна армія Китаю

ІВ – інформаційна війна

ІФР – інтернаціональний фашистський рух

КДБ – Комітет держаної безпеки

КНР – Китайська Народна Республіка

КСЗ – Китайсько-Східна залізниця

о. – острів

ОУН – Організація українських націоналістів

ПВК – приватні військові компанії

ПКАтаЗФ – “приватні” й “корпоративні” армії

та інші збройні формування

ППО – протиповітряна оборона

р. – ріка, річка

РЕБ – радіоелектронна боротьба
РІА – Російська Імператорська армія
РСЧА – Робітничо-Селянська Червона Армія (1918–1943 рр.)
РУН – Рух українських націоналістів
РФ – Російська Федерація
с. – село, селище
САУ – самохідна артилерійська установка
СВУ – Союз визволення України
СКС – соціально-комунікативна система
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
СРЮ – Союзна Республіка Югославія
ССО – сили спеціальних операцій
ТВД – театр воєнних дій
УВО – Українська військова організація
УГА – Українська галицька армія
УНР – Українська Народна Республіка
УПА – Українська повстанська армія
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСС – українські січові стрільці
ЦРУ США – Центральне розвідувальне управління США
(United States Central Intelligence Agency – CIA)
ЧУГА – Червона Українська галицька армія
GNH – нім. Geheime Nachrichtendienst des Heeres (німецька зовнішня розвідка на початку ХХ ст.)
MI-6 – Military Intelligence – 6 (традиційна назва розвідувальної служби Великої Британії), вона ж SIS – “Secret Intelligence Service”

Вельмишановний читачу!

Історичні документи свідчать про те, що війни супроводжували людство з початку його виникнення.

Фахівці підрахували, що за всю відому історію існування (п'ята цивілізація) людство знаходилося у мирному стані не більше 200 р. Так, за період з 3600 р. до н. е. по 1980 р. відбулося приблизно 14550 великих та малих воєн, у т. ч. дві світові війни у XX столітті, які принесли чисельні жертви – понад 3,6 млрд людей загинули, померли від голоду та епідемій.

(Философский энциклопедический словарь. М.: Изд-во Советская энциклопедия. 1983, С. 88).

Коріння генезису війни бере початок з глибокої сивини докласової історії людства (первіснообщинного ладу). Проте, лише після виникнення антагоністичних класів і формування держави, появи політики як специфічного виду людської діяльності, війна набула суспільно-політичного змісту, стала застосовувати постійнодіючі інститути (армію) та набула розвитку у класичних формах.

Органічний, нерозривний зв'язок між війною та політикою підкреслював пруський військовий теоретик К. фон Клаузевіц (1780–1831). Війна – писав він – ... є не що інше, як продовження державної політики іншими засобами.

(Клаузевиц К., О войне. М., 1934, С. 5, 27).

Не викликає жодного сумніву, що саме ведення війни – справа дуже нелегка та кровова. Але труднощі заключаються не у відсутності особливої універсальної вченості або великого генія для розуміння істини воєнного мистецтва. На це здатна кожна свідома неупереджена людина, якій справа не зовсім незнайома.

Як нам удалося розкрити еволюцію воєнного мистецтва, судити Вам, шановні наші читачі.

І саме головне, принципово важливе!

У нас усіх нормальних людей, людей доброї волі викликають жах і потрясіння війни, воєнні конфлікти, терор і тероризм, насилля, нелюдська жорстокість сучасного світу, в якому ми живемо.

Будучи їх свідками, ми уявляємо собі світ без воєн і щиро мріємо про той довгоочікуваний всеохоплюючий мир.

У такі хвилини ми, як ніколи гостро з гіркотою та сумом згадуємо про швидкоплинність нашого земного буття та про дорогоцінний шанс, даний кожному з нас – взяти активну участь у миротворчих подіях і змінити наш світ на краще, створити геополітичний простір довіри, взаєморозуміння та глибокої поваги всіх народів нашої прекрасної планети Земля!

Академік Української академії наук,
академік Міжнародної богословської академії,
доктор філософських наук, професор

В. В. Остроухов

ВСТУП

Навчальний предмет – *воєнне мистецтво* узагальнює практику й теорію розвитку *воєн* і відрізняється від *військового* тим, що останнє охоплює лише щабель оперування військом, військовослужбовцем, силами й засобами війни. Отже, *військове мистецтво* входить до *воєнного* лише як його складова.

Мистецтво воєнне – вміння творчо та майстерно здійснювати підготовку й провадити бойові дії на оперативному, тактичному й стратегічному рівнях, а також протидіяти їм. А *військове* – вміння творчо і майстерно застосовувати зброю і техніку особовим складом у збройній боротьбі, а також керувати військовими формуваннями в умовах ведення боїв, здійснення операцій та інших дій військового характеру.

Щодо терміна *воїнський*, він стосується воїна, воїнства і використовується у сполученнях зі словами *героїзм, доблесть, обов'язок, присяга* тощо, переважно високого стилю, спрямованого на акцентування воєнних (воїнських) чеснот і є складовою позитивного визнання суспільством результатів війн, військової служби, дій військових підрозділів і окремих військовослужбовців – воїнів, бійців.

Історично професія військового починалась із *ремісництва*: у бойовому поєдинку перемагав той, хто мав найкращу зброю. Отже, цінувалися виробники, котрі могли виготовляти на замовлення або на продаж все, що потрібно для військової справи. Не виключено, що такі ремісники мали власний досвід участі у бойових діях, тому що виготовити досконалі (для свого часу) зразки наступального та оборонного озброєння без цього досвіду – практично неможливо.

Змінам наступального озброєння сприяв безперервний розвиток оборонного або, пізніше, багатофункціонального озброєння, а виготовлення зразків на замовлення – становленню серійного виробництва і формуванню ринку озброєнь. Отже, *воєнне* (у вузькому розумінні – *військового*) *ремісництво* (виробництво) було й залишається донині однією із найприбутковіших царин бізнесу.

Ті, хто досліджує воєнне ремісництво, зосереджуються на історії та специфіці виготовлення:

- озброєння;
- конструкцій і техніки воєнного призначення;
- різноманітних матеріалів для виготовлення уніформи чи взуття, прапорів і штандартів, а також іншої продукції для зберігання та маскуванія зброї;
- специфічних продуктів харчування та лікарських засобів;
- фурнітури, нагород або прикрас із воєнним контентом;

тощо.

Воєнне ремісництво також можна розглядати у контексті воєнного мистецтва. Наприклад, велика кількість зразків озброєння

мають значну художню цінність, а до виготовлення форми, зокрема, долучалися такі визнані митці, як Мікеланджело Буонаротті (1475–1564), В. М. Васнецов (1848–1926), Хьюго (Уго) Ф. Босс (1885–1948) тощо. Незважаючи на те, що їх праця належить до воєнного ремісництва, назвати цих та інших митців ремісниками неправомірно. Їх витвори – зразки саме воєнного мистецтва.

Вищим інтелектуальним продуктом війн є специфічна наука щодо того, як найефективніше вбивати чи калічити (і не лише фізично) собі подібних, або захищатися від тих, хто таке намагається зробити. Отже, *воєнна наука* – царина людської діяльності, спрямована на систематизацію вироблення об'єктивних знань стосовно війни. Така діяльність базується на:

- фіксації та зборі даних;
- постійному оновленні актуальних наукоємних інформаційних блоків, їх систематизації, критичному аналізі, а також, за отриманими результатами, – синтезі нових знань і узагальнень;
- аргументованому прогнозуванні та створенні відповідних сценаріїв і проектів воєнного значення;

тощо.

Центрами розвитку воєнної науки є відповідні наукові та науково-навчальні заклади, багатопрофільні “фабрики думки” і т. п.

І воєнну науку також доцільно розглядати у контексті воєнного мистецтва. Так, зокрема, воєнне мистецтво, як основна форма апробації наукових розробок, сприяє подальшому їх вдосконаленню. Отже, завдяки воєнній науці неодмінно вдосконалюється воєнне мистецтво і, навпаки, воєнне мистецтво сприяє розвитку воєнної науки.

Цілком зрозуміло, що ефективний розвиток воєнних ремісництва, науки й мистецтва прямо залежить від якості *воєнної педагогіки*.

Воєнна педагогіка – це специфічна галузь педагогічної науки, спрямована на формування високопрофесійних фахівців (і не лише військовослужбовців), спроможних ефективно нанести шкоду окремому або груповому об'єкту впливу насильницькими або ненасильницькими діями, шляхом застосування “жорсткої” або “м'якої” сили, летальної або нелетальної зброї. Однією із сфер воєнної педагогіки є *військова педагогіка*, об'єктом впливу якої є виключно майбутні військовослужбовці, охоплює їх виховання, навчання, розвиток і психологічну підготовку.

Мистецтво воєнного педагога, окрім сприяння виробленню сталих вмій і навичок роботи в умовах бою, зокрема, та війни, у цілому, полягає також у виховній роботі з окремими військовослужбовцями або військовими колективами задля формування сталої мотивації до служби, передусім, на користь Батьківщини та співвітчизників. Отже, об'єктом воєнної педагогіки є

військовослужбовці й військові колективи. Предметом є воєнно-педагогічний процес у цілому та безпосередньо педагогічні закономірності навчання, виховання, освіти, підготовки військовослужбовців і військових колективів для успішної реалізації службових і бойових завдань.

Отже, і воєнну педагогіку слід розглядати у контексті воєнного мистецтва. Так, саме від мистецтва військового педагога залежатиме, наскільки ефективно військовослужбовці з перших днів навчання зможуть брати безпосередню участь у вирішенні реальних навчальних, службових, бойових завдань у контексті *військової справи*. Мета такої, саме мистецької, роботи "батьків-командирів" полягає у тому, щоб кожен військовослужбовець відразу усвідомлював, що він миттєво включається у функціонування певного військового колективу, розпочинає військово-професійну діяльність й у повній мірі відповідає особисто за власні дії та вчинки, а також дотримання вимог воїнських присяги й визначених законами і статутами обов'язків.

Справжній військовий педагог, майстер своєї справи, зосереджує увагу також на поетапному розвитку військовослужбовців, їх психологічній та морально-етичній підготовці, а також формуванню вмій і навичок діяти як у складі військового підрозділу, так і одноосібно. Отже, велике значення має формування майстра, професіонала, творчої людини, митця, спроможного до *само-*

- стійного використання методик управління знаннями та інформацією;
- виховання;
- дисципліни;
- вдосконалення, тощо.

Головне завдання такого навчання – формування ефективного суб'єкта воєнного мистецтва.

Основною метою запропонованого навчального посібника – певного внеску до теорії й практики воєнної педагогіки, є надання загального уявлення про виникнення і творчий розвиток воєнного мистецтва, що розглядаються в еволюційній (діахронічній) перспективі з акцентуванням актуальних для сучасності (синхронії) фактів та інших складових. Такий підхід створює основу для визначення розвитку рівнів, форм і способів, основних тенденцій і принципів воєнного мистецтва, застосування відповідних сил і засобів у війнах сучасності й майбутнього. Крім зазначеного, посібник допоможе аргументовано застосовувати наявні знання у практику бойової підготовки, у процесі навчально-виховної роботи із кадетами, учнями, слухачами, курсантами та студентами середніх і вищих навчальних закладів військового напрямку, особовим складом військових підрозділів, усіма захисниками нашої Вітчизни.

При використанні навчального посібника необхідно враховувати, що для адекватного розуміння воєнного мистецтва необхідно вивчати його саме еволюційно, на прикладах конкретних

воєнно-історичних фактів і подій, із дотриманням хронологічної послідовності. Загальні питання історичного, воєнного, військового й воєнно-політичного характеру, що розглядаються соціально-економічними дисциплінами, у посібнику викладаються стисло, в обсязі, необхідному для з'ясування та усвідомлення сутнісних закономірностей розвитку воєнного мистецтва. Зрозуміло, що в історичній перспективі та або інша конкретна подія описується різними авторами за їх баченням, отже окремі фрагменти відомого нам історичного контексту нагадують міфи та навіть анекдоти. Ті ж професіонали, котрі вважають, що їх праці – найближчі до істини, як засвідчують подальші дослідження, не лише помилялись, але й використовували спотворені джерела. Наприклад, "Історія" Фукидіда (450–400 рр. до н. е.) відома у восьми фрагментованих рукописах від 900 р. н. е. (тобто 1300 років після смерті автора!). "Поетика" Аристотеля складена орієнтовно у 343 р. до н. е., а найдавніший відомий список датується 1100 р. (отже, часовий розрив від протографу до копії складає майже 1400 років). Зведення римської історії Гая Веллея Патеркула збереглися лише в одному неповному списку, за яким і були видані, але й цей список загинув у XVII столітті. Перші шість книг "Анналів" Публія Корнелія Тацита збереглися в єдиному списку IX ст.

Що стосується навіть вагомих подій XX–XXI ст., то ті, хто знають правду, як правило, мовчать або замовкли вже назавжди, а довіряти надрукованим чи в інший засіб оприлюдненим матеріалам потрібно із певними застереженнями.

Таким чином, цей посібник не може претендувати на безумовну історичну достовірність, вичерпність і правоту, але його завдання інше – показати саме воєнне мистецтво так, як його подають чи інтерпретують інші автори, у тому числі й у фольклорних творах (билинах, сагах, піснях тощо). До речі, іноді виявляється, що саме вони набагато ближче до істини, ніж тексти тисяч придворних хронікерів або співаків.

Вихідний матеріал добирався із досвіду переважно європейських країн, а також інших суб'єктів воєнного мистецтва, тим або іншим чином пов'язаним із становленням нашої Батьківщини. Так, поза текстом залишилися відповідні факти з історії багатьох інших держав, що мають свої цікаві школи воєнного мистецтва, наприклад, Індія, Китай, Японія тощо. Це – окремі традиції, котрі потребують спеціалізованого аналізу та інтерпретації, отже, окремої публікації.

За кожним часовим періодом, виокремленим з навчальною метою, важливо засвоїти те актуальне і нове, що з'явилося у воєнному мистецтві у порівнянні з попередніми чи наступними епохами. Це дозволить встановити діалектичну спадкоємність у воєнній справі, якісно засвоїти узагальнені тексти відповідно до норм і вимог теорії сучасного управління знаннями.

Зміни у практиці підготовки і ведення війн, в озброєнні, у техніці впродовж історії впливали на розвиток воєнного мистецтва й переосмислення проблем війни та миру. Сучасні тенденції розвитку військ обумовлені переосмисленням їх ролі й місця у забезпеченні безпеки та реалізації воєнно-політичної стратегії розвинутих держав. Початок ХХІ століття характеризується переходом до такого типу збройного протистояння, в якому вирішальна роль належить інтелектоємній та високоточній зброї, а також, передусім, військам спеціального призначення, котрі реформуються в інтегровані сили спеціальних операцій (ССО) – самостійний компонент воєнної організації держави або принаймні національних збройних сил (ЗС).

Можна стверджувати, що прискорений розвиток і підвищення питомої ваги участі ССО у сучасних локальних війнах та конфліктах закономірно завдяки особливостям т. зв. “війн шостого покоління” (переважно неконтактних, із масованим застосуванням високоточної неядерної зброї, інформаційних методів протистояння з перетворенням в інтегроване поле бою ноосфери, суші, моря, повітря і Всесвіту). За таких умов ССО здатні малими силами виводити з ладу життєво важливі об’єкти інфраструктури противника, в реальному часі – коригувати завдання ударів високоточною зброєю, самі знищувати ядерні або високоточні засоби нападу противника та засоби управління ними.

Як демонструють реалії, людське суспільство так і не навчилося розв’язувати конфліктні ситуації суто мирним шляхом. За результатами аналізу вітчизняних та іноземних експертів, війни епохи постмодерну набули ознак, зокрема, неабияких інтелектоємності, асиметричності й гібридності. До того ж, щоденні інформаційні потоки насичені прикладами аморалізму, бездуховності, насильства й масової загибелі людей. Це перетворює жахи війни на звичну буденність і, відповідно, сприяє ставленню пересічного індивідуума до війни як до однієї із форм працевлаштування, “нормального” джерела прибутку і додаткових форм благоустрою. В цьому, наприклад, полягає феномен розвитку приватних військових структур (наприклад, приватних військових компаній – ПВК), кількість яких і питома вага стрімко збільшуються.

Склалася нова архітектура розподілу балансу сил у світі з надзвичайно суперечливими й динамічними процесами, на змісті та тенденціях яких суттєво позначилася поява зброї масового враження й інших згубних засобів геоглобального рівня. Принципово нові можливості цієї зброї заперечили сутнісну характеристику “класичної” війни – бути раціональним продовженням бізнесу і політики іншими, насильницькими засобами. Із розвитком практики і технологій ведення революційних, національно-визвольних і альтернативних типів війн, урізноманітненням і підвищенням потенціалу нелетальних видів зброї, суттєво розмиваються критерії досягнення перемоги, планування і проведення воєнних операцій,

кордонів чіткого розмежування війни й миру, політичної та військової складових військової справи. Отже, війна перетворилася на "посткласичну", а тому й найнебезпечнішу за реалізацією і наслідками для людського суспільства.

Зростання мобільності військ, якісно нові характеристики озброєнь актуалізували питання надійного підпорядкування збройних сил. У цьому контексті нового сутнісного значення набуває вивчення досвіду саме воєнного мистецтва як інтегральної складової, із акцентом на реаліях сьогодення у:

- воєнно-політичній сфері;
- еволюції військово-теоретичної думки;
- з'ясуванні й усвідомленні глибинних причин, сутності та наслідків війн.

Вирішити зазначене комплексне завдання і покликаний початковий курс "Еволюція воєнного мистецтва", котрий презентує виникнення й еволюцію форм воєнного мистецтва, виокремлює і зацентровує закономірності цього процесу, сприяючи розвитку креативного мислення військовослужбовця і сучасної воєнної теорії.

Протягом усього розвитку людства різними авторами створено значний інтелектоємний продукт у галузі воєнного мистецтва, починаючи з прадавніх рукописів і закінчуючи постмодерними енциклопедіями. Лише перелік назв цих творів може скласти багатотомний бібліографічний словник, а це не входить у завдання запропонованого навчального посібника. Головна мета авторів – розкриття об'єктивної суті розвитку воєнного мистецтва, виявлення залежності форм і способів ведення воєнних дій від розвитку виробництва, соціально-економічної, політичної структури суспільства, розкриття впливу соціуму й окремих його представників на вдосконалення теорії та практики. Водночас у навчальному посібнику є перелік корисної літератури, що дозволить, у випадку необхідності, продовжити самостійний пошук необхідної інформації.

Методологічною основою і теоретичною базою навчальної дисципліни "Еволюція воєнного мистецтва" є сукупність філософських, загальнонаукових та спеціально наукових методів; історія та філософсько-соціологічне вчення про війну, армію і військову справу.

Для адекватного розуміння тексту наприкінці подаються стислий термінологічний довідник і перелік скорочень.

ЗАГАЛЬНЕ РОЗУМІННЯ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА

У пересічному контексті поняття “війна” ототожнюється з негативним явищем, що виникає в суспільстві з різних причин і призводить до загибелі людей та екосистем; руйнувань, знищення матеріальних і духовних цінностей. З іншого боку, воєнна сфера також сприяє вдосконаленню цивілізації. Один із найяскравіших прикладів – виникнення й розвиток Інтернету, без існування якого уявити собі сучасність неможливо.

Війна триває де-факто безперервно, вона природно актуалізує в соціумі біологічний відбір, допомагаючи виживанню найсильніших і найприспособованих до життя індивідуумів і соціальних груп (малих і великих). Орієнтовно, з 3 500 р. до н. е. відбулося понад 14 550 великих і малих війн, в яких загинули, померли від голоду, епідемій та за іншими причинами понад 3,66 млрд осіб. Водночас, за згаданий період, людство умовно мирно розвивалося усього 292 роки.

Зважаючи на такі красномовні показники, неможливо заперечити, що війни відігравали досить важливу роль в суспільстві. В одних випадках війни виступали своєрідними віхами, рубежами, точками відліку етапів історичного розвитку, а нерідко вони спричиняли коригування політики різних держав, архітектуру розстановки сил, підносили чи знеславлювали окремих державних діячів. Війни також дуже часто змінювали характер міжнародних відносин і політичну мапу світу. Історія також надає приклади, коли війни були однією із причин знищення цивілізацій та цілих етносів.

Здавна людство залучає до своїх війн біосферу. “Бійцями” стають не лише різноманітні представники світу тваринного, але й рослинного й навіть мікроорганізми. Їх використання у бойових діях також є частиною воєнного мистецтва, але це потребує, у разі інтерпретації, окремого дослідження й спеціалізованої презентації. Важливо зазначити, що конфлікти людей практично завжди розпочинаються у невеликих масштабах і можуть подовжуватися у геоглобальному вимірі, та ще й з виходом у Всесвіт.

Одним із найвідоміших і найдавніших узагальнюючих підручників із історії воєнного мистецтва став давньокитайський трактат, так званий “Сунь-цзи бінфа” – “Закони війни (воєнні методи) шляхетного (вчителя) Суня”. Цей текст складається з тринадцяти глав – розділів і є базовим для “школи воєнної філософії” – “бінцзя”, що, в свою чергу, складають сім книг “У цзін ці шу”.

Зазначений напівміфічний Сунь-цзи міг мешкати у VI-V ст. до н. е., але “Сунь-цзи бінфа” є пізнішим компілятивним і відкоригованим твором, ймовірно, полководця Сінь Біня, що мешкав орієнтовно у 380–325 рр. до н. е., – нащадка Сунь-цзи. Водночас до нашого часу “Сунь-цзи бінфа” дійшов в списку II–III ст. н. е., котрий міг неодноразово доповнюватися й коригуватися. Текст також супроводжують коментарі воєнних митців Китаю II–IX ст. н. е., а його призначення – навчальний посібник для військовослужбовців під час складання ними державного іспиту за “бінцзя”, запровадженому китайським імператором у IX ст. н. е. для керівного складу збройних сил.

За оцінками авторів “У цзін ці шу” – війна (“бін”) є неминучою, вона – “справа держави” та “шлях (дао) воїна”. Безумовно, текст створювали професіонали, котрі нехтували конфуціанським розумінням війни як схиблення “шляху праведних” предків – царів. За пропозиціями послідовника Конфуція Мен-Цзи головним для тогочасного Китаю було припинення братовбивчих війн, об’єднання держави й “людинолюбне правління” (“женьчжень”), спрямоване на запровадження атмосфери “спільної з правителем радості”.

Автори “Сунь-цзи бінфа” вимагають від полководця дотримання ним правил “п’яти дао”: 1) єдності правителя та його підданих; 2) грамотного вибору дня початку війни (“щасливого дня”); 3) врахування особливостей території ведення бойових дій; 4) благонадійності (“сінь”) та гуманності (“жень”); 5) “закону” (організованості й дисципліни).

Перемога над противником без застосування військової сили – найкраща. У разі ж “гарячої” війни, найголовніше для правителя – правильний вибір полководця. В текстах “У цзін ці шу” можна відшукати й такий концептуальний висновок: “У давнину всі, хто піклувався про державу, незмінно, перш за все, намагалися дати знання народу і любили своїх людей”.

Ще одним прикладом комплексного підходу до воєнного мистецтва є трактат визначного громадського і державного діяча XVI ст. Н. Макиавеллі. Він сформулював такі базові правила: “Все, що корисно ворогу, згубно для тебе, й все, що корисно тобі, згубно для противника. Той, хто на війні пильніше стежить за ворогом і ретельніше навчає та тренує власне військо, мінімізує небезпеку для себе і може сподіватися на перемогу <...>. Найкращий задум – той, що прихований від противника до того часу, поки ти його не реалізував.

Вмій на війні виявити вдалий момент і вчасно його реалізувати. Це мистецтво найкорисніше над усе <...>.

Важко перемогти того, хто добре відає власні сили й сили противника <...>.

Хто у безладі переслідує розбитого ворога, прямує лише до того, щоб перетворитись із переможця на переможеного.

Хто не опікується продовольством війська, буде переможеним і без меча”.

За часів європейського Середньовіччя склалися дві концепції розуміння війни. Перша вважала війну “*mortelle*”, тобто смертоносною, згубною, “боями без правил”. Антигуманна поведінка вояків не лише не засуджувалася, але й навіть пропагувалася прихильниками “*mortelle*”. У такій війні “заліза й сталі” проти противника застосовувалися всі наявні сили та засоби. Під час битв рекомендувалися полонених не брати, а тих, хто відступає, наздоганяти й вбивати, а поранених добивати. Така поведінка вважалася нормальною й щодо цивільного пересічного населення. Головна мета – максимально можливе нищення ворогів, “чужинців”, “невірних” (“єретиків”) або “варварів”.

Друга – “*guerroyable*”, тобто “лицарська”. Її вели “шляхетні воїни”, відповідно до “права меча” та класичного “воєнного мистецтва”. Така війна нагадувала змагання, велася “за правилами”. Перемогти у двобої та полонити противника вважалося “вищою доблестю”. До того ж, за полоненого можна було виставити рахунок або інші умови його родичам. “*Guerroyable*” базувалася на ідеї “Божого суду”. Такій війні відомі та невідомі автори – “пропагандисти” присвячувалися епічні твори, що прославляли “великих героїв – лицарів”. Водночас, слава стосувалася лише еліти суспільства, а на загибель (“амінь”) пересічного війська ніхто з “героїв – лицарів” не зважав.

Глибинний підхід до воєнного мистецтва презентують і публікації авторів, котрі працювали в інших державах і в інші часи. Було розроблено теорію “поколінь війн”, що, звичайно, є досить умовною:

- *перше*: часи античних, аграрних і кочових суспільств;
- *друге*: епохи мануфактурного виробництва;
- *третє*: ранніх індустріальних суспільств;
- *четверте*: розвинених індустріальних суспільств;
- *п'яте*: локальні конфлікти та “ядерне стримування” часів “холодної війни”;
- *шосте*: неконтактні, дистанційні війни із використанням високоточної зброї;
- *сьоме*: інформаційно-мережеві (“ноосферні”) війни.

Сучасний розвиток людства відбувається в епоху постмодерну – надзвичайно важливий, критичний період своєї історії – небаченого досі загрозливого для існування цивілізації зростання небезпеки подальшої деградації природи і людської моралі, атомізації суспільства та його повернення до стадії “війни всіх проти всіх” за законами тваринного світу. Ознакою часу став невинуватий асиметричний конфлікт техносфери і біосфери, що призвело до згубного конфлікту людства із середовищем його життєдайного існування. У довгостроковому вимірі не виключена гонка озброєнь у Всесвіті, а це призведе до “горизонтального” і “вертикального” насичення простору згубною зброєю. До того ж, у Всесвіті, де немає кордонів і природних укриттів, не виключені хибні сигнали про небезпеку з боку сторін ймовірних збройних конфліктів, аварій, інцидентів, помилок систем управління тощо.

Щодо війн “сьомого” покоління, їх специфіка полягає, зокрема, у тому, що, на відміну від попередніх поколінь, вони:

- непередбачувані за формами, напрямками атаки, наслідками для людської свідомості й підсвідомості, як індивідуальної, так і групової;
- можуть змінювати та руйнувати не лише психіку жертви, але й глибинні структури організму (наприклад, генетику);
- зовні є “мирними” й слабо ідентифікованими саме як війни, у чому й полягає їх підступність;
- охоплювати й захоплювати різні соціально-комунікативні системи, сегменти суспільства – об’єкта впливу або агресії

тощо.

Можна наводити безліч визначень війни, водночас для адекватного розуміння цього поняття потрібно виокремити його домінуючі ознаки.

Першою доцільно вважати, що війна – це складний конфлікт, котрий має певний часовий інтервал від однієї години (наприклад, війна між Великою Британією та Занзібаром у 1896 р. протягом 38 хвилин), доби (одноденна війна Уганди проти Сполучених Штатів Америки у 1975 р.), декількох днів (п’ятиденна війна Російської Федерації та Грузії у 2008 р.), століть (“Столітня” війна між Англією та Францією у 1337–1453 рр.) або навіть тисячоліть (Третя Пунічна війна 149 р. до н. е. – 1985 р. н. е.).

Друга – цілеспрямоване застосування сторонами комплексу летальних, нелетальних видів зброї, або їх комбінації для досягнення визначених цілей.

Третя – боротьба за виживання та нав'язування противнику свої волі або приниження чи знищення його.

Як правило, основним засобом досягнення цілей війни є організована збройна боротьба її суб'єктів, що здійснюється збройними силами, а також економічні, дипломатичні, ідеологічні, інформаційні, розвідувально-диверсійні засоби, спрямовані на досягнення перемоги.

У наш час досить швидко поширюються поняття (концепт) “асиметрична війна” (англ. *Asymmetric warfare* – асиметричні бойові дії), яке все більше набуває ознак терміна. Водночас його наявні визначення можна застосовувати до будь-яких війн у будь-яку епоху. Показово, що й досі єдиного визначення цьому словосполученню немає, хоча воно використовується у сфері права. До того ж, часто-густо на противагу концепту “асиметрична війна” використовується фантастичний – “симетрична війна”, де, начебто, “дві сторони мають подібну військову силу та ресурси і покладаються на тактики, які в цілому є подібними, відрізняючись лише в деталях і виконання”. Враховуючи те, що війна у цілому є творче поєднання зусиль різних суб'єктів, реалізацію на практиці воєнного мистецтва, що вже за суттю є уособленням асиметрії тактик і стратегій, цікаво було би побачити реальний приклад “симетричності”, наявність якої визнають подібні дописувачі. Отже, будь-яка війна є асиметричною, бо передбачає наявність переможців і переможених.

Наступним поширеним концептом є “гібридна війна” (англ. *Hybrid warfare* – гібридні бойові дії). Під цим словосполученням, як правило, розуміють війну “із поєднанням принципово різних типів і способів ведення війни, які скоординовано застосовуються задля досягнення спільних цілей”. Але у такому розумінні кожна війна характеризується різноманітними чинниками. Навіть у часи античності у війнах брали участь і воїни “в уніформі”, і так звані “нерегулярні збройні формування”, здійснювалися розвідка і контррозвідувальні заходи, інформаційна війна тощо. Отже, можна констатувати, що у раціональному розумінні кожен війну можна розглядати і як “гібридну”, оскільки суцільної однорідності та рівноваги в природі не буває. Не випадково словосполучення “гібридна війна” поки що відсутнє у міжнародно-правових документах, не застосовується у доктринах і серйозних наукових працях, стаючи поки що популярним штампом.

Певним чином, як засвідчує практика перекладу, проблема полягає у тому, що англійські словосполучення “*Asymmetric warfare*” та “*Hybrid warfare*” пов'язують зі словом “війна” (англ. *war*). Такі

випадки зустрічаються й у багатьох країнах, наприклад: німецьке *Ein asymmetrischer Krieg* або французьке *Une guerre asymétrique*. Це можна вважати помилкою. Англійське *warfare* означає "боротьбу", "зіткнення", "боезіткнення" (одноразове), засоби ведення війни тощо (пор. нім. *Asymmetrische Kriegführung*, тобто "асиметричне ведення війни"). Отже, мова йде не про сутнісну зміну характеру війни як природно-соціального явища, але, у першу чергу, про трансформацію характеру ведення боротьби. Не випадково у сучасній військовій доктрині ЗС США з терміном *warfare* пов'язані визначення *conventional* (тобто "відповідно до попередніх домовленостей") та *irregular* (фактично війна "без правил", "дика" або "дикунська"). Щодо останньої, в ці межі вписується й такий контекст: "Гібридна війна – сукупність заздалегідь підготовлених і оперативних реалізованих державою дій військового, дипломатичного, інформаційного характеру, спрямованих на досягнення стратегічних цілей". Таким чином, поширені поняття-концепти "асиметрична війна" та "гібридна війна" доцільно замінити на вже наявний термін "війна шостого покоління", що набагато точніше висвітлює домінуючі асиметрії, гібридність, мережевість та іррегулярність війн сьогодення (нім. *Die neuen Kriege*).

Тотальна війна – це організоване озброєне насильство, що доведено до максимуму.

Війна здійснюється історично на суші (армія), у повітрі (авіація) та на воді (флот). Водночас, із розвитком воєнного мистецтва сили і засоби почали застосовуватися під водою та під землею, а також у Всесвіті. Окремого осмислення потребує *війна у ноосфері*, різновидами якої є війни інформаційна, психологічна тощо.

За результатами війн пересічна громада може консолідуватися; зростає роль патріотизму, визнання цінності окремого людського життя тощо. Але згодом розпочинається нова війна й алгоритм повторюється. Водночас, слід зважати, що у нашу епоху через безвідповідальні дії окремих "суб'єктів – самогубців", разом із ними та внаслідок їх рішень людство стоїть на межі тотальної, геоглобальної за масштабом, фізичної загибелі. Зважаючи на такий "людський фактор", особливої уваги потребує особистість бійця та військовослужбовця. Історія довела, що найбільш ефективний високопрофесійний вояк досягає мети своєрідним мистецтвом. Воно об'єднує передусім високий інтелект, відповідальність, дисциплінованість, тактовність, сміливість, рішучість, далекоглядність, інтуїцію (так звану "чуйку"), вміння імпровізувати і наполегливість у реалізації визначених планів.

Безпосередньо "гарячій фазі" – бозіткненням передує розвідка, мета якої на сьогодні у людському вимірі полягає у запобіганні збройним конфліктам, виявленні викликів, загроз і небезпек, а також сприянні унеможливленню розгортання глобального тероризму та транснаціонального криміналу, здійсненні акцій впливу (в тому числі, й "гострих") проти їх суб'єктів.

Взагалі війна – одна із форм конфлікту між окремими індивідуумами, колективами, елітами тощо, тобто – суб'єктами конфлікту (лат. *conflictus* 'зіткнення, сутичка'). Як свідчить практика життя, це явище – природне, тому що контакти завжди призводять до зіткнення протилежних ідей, інтересів і поглядів. Напруження, що виникає між суб'єктами конфлікту, може призводити до крайнього загострення протиріч, ускладнення, активних дій, боротьби різними методами. Найбільшого загострення конфлікту набувають у залежності від активності небесних світил (наприклад, у рік сонячної активності), пори року (особливо навесні й восени), несприятливих природних умов, загострення психічних розладів і захворювань тощо.

Найяскравішим і тривалішим з історії прикладом війни двох партій транснаціонального значення є конфлікт "гвельфів" (*guelfi*) і "гібеллінів" (*ghibellini*). Історично вони сформувались у Священній Римській імперії через конкуренцію двох впливових династій – баварсько-саксонських Вельфів (*Die älteren Welfen*), з одного боку, та Гогенштауфенів або Штауфенів з родового замку Вайблінг (*Waiblingen*), з другого.

Перші вели родовід від напівміфічного вождя Едекона – батька першого правителя об'єднаної Італії Одоакра-Оттокара. Вони уособлювали пріоритет духовної (церковної) влади над світською та першочергово орієнтувались на Святий Престол.

Другі, вихідці зі Швабії, прагнули захопити якомога більші території та поставити імператорську владу вище Римського Папи. Таким чином, "гібелліни" уособлювали пріоритет світської влади над духовною.

Фактично, війну "гвельфів" і "гібеллінів" можна вважати об'єктивною через опозицію людського прагнення виробляти та реалізовувати певні ідеї, з одного боку, та "звірячого" делегування своїх прав і навіть життя "вожаку", який на цю лідерську посаду мав начебто право через спадковість або за іншими ознаками, котрі "зграя" визнавала.

Коли середньовічними містом або республікою керували прихильники "гвельфів", до управління допускались широкі

верстви населення; обрані правителі мали право посвячувати у лицарі та піднімати на вищі посади вихідців із пересічного населення. У разі приходу до влади "гібеллінів", котрі далеко не завжди прагнули підпасти під владу імператора, але намагалися відстояти інтереси "старої аристократії" – нобілів, розпочинався своєрідний застій та бюрократичний терор створених нобілями багаточисельних адміністративних структур. Як правило, таке правління закінчувалося повстанням обурених громадян, знищенням родових "гнізд" "гібеллінів". Отже, час від часу всередині міст і країн спалахувало громадянське протистояння, що межувало із громадянською війною, а нові лідери підказували повстанцям, виходячи з кон'юнктури, хто визнається "гвельфом", а хто "гібелліном", і що з ними робити. Оскільки пересічне населення завжди прагнуло до перерозподілу майна і благ, такі події закінчувались масовими пограбуваннями та були досить кривавими.

Своїм символом "гвельфи" обрали лева (пор. д.-грецьк. атт. λέως 'пересічні мешканці'), котрий стоїть на задніх лапах (аналогічний символ є на Західній Україні в Галіції). Переважно до партії "гвельфів" належали пересічні мешканці. Символом "гібеллінів" був орел, котрий уособлював "імперськість" і належність до спадкової аристократії – нобілів (приклад – в символіці Сіверської України). Однак, на цьому етапі розвитку суспільства люди не усвідомлювали нечітку межу, котра відокремлює "ідеократію" від "аристократії", тим більше, що носії певних ідей – "жерці" також із часом перетворювалися на "аристократів". Через таке непорозуміння, що виникало постійно, життя перетворювалося на випробування, а найвищим мистецтвом стало елементарно вижити конкретній людині в атмосфері суцільних заздрощів і ненависті, "війни всіх проти всіх". Так формувався європейський індивідуалізм, котрий відрізняє "мешканців Старої Європи" від, наприклад, українців, вихованих в атмосфері громади та історично зорієнтованих на процвітання своєї незалежної держави.

Зважаючи на таку практику "встановлення справедливості", окремі особи, сім'ї та соціальні об'єднання створювали власні бойові загони – "консортерії" або "контради" (квартильні "команди"), фактично – незаконні або напівзаконні озброєні формування, подібні до сучасних приватних військових компаній. Виникали різноманітні "таємні товариства", що ставали джерелом соціального неспокою: заколотів, терористичних актів, вбивств, війн тощо. Доходило навіть до того, що окремі райони міста, а іноді навіть і місто в цілому ставало об'єктом нападу. Щоб прикрити реальні

мотиви таких дій, їх суб'єкти оголошували себе або ворогів, залежно від поточної доцільності, "гвельфами" або "гібеллінами". У свою чергу, поділялись і ці партії. Так виникли "білі" й "чорні" "гвельфи", котрі вже знищували опонентів всередині однієї партії. Перші, "білі гвельфи", уособлювали інтереси заможних громадян, а другі, "чорні", - спадкової аристократії, котра вирішила підтримати інтереси Римського Папи на противагу імператору.

Війна "гвельфів" і "гібеллінів" знайшла власне відображення і в архітектурі оборонних споруд. Так вежі "гвельфів", як правило, квадратні із закінченням у вигляді прямих мерлонів (парапетних виступів на мурах - зубців). Натомість "гібелліни" будували переважно круглі або напівкруглі вежі із закінченням у вигляді мерлонів - "хвіст ластівки". У цьому контексті можна розглядати традиційне протистояння Московії та України: достатньо навіть подивитися на "гібеллінський" Кремль і "гвельфівські" фортеці на частині території сучасної України, імперського "гібеллінського" орла та державотворчого галицького лева тощо. Отже, війни мають ще й глибинний архетипічний характер своїх причин.

Завдяки *корпоративності* ("один у полі не воїн"), що притаманна соціально-комунікативним системам під час гострих ситуацій, виникають сталі об'єднання людей - *конвекціуми* та *консорціуми*.

Конвекціуми (лат. *convecto* 'звозити, привозити'; *convector* 'випадковий супутник у дорозі') - один із найнижчих рівнів самоідентифікації, ніж етнос; випадково зібрані групи людей, котрі об'єднані спільною територією, побутом (наприклад, середній та великий військовий підрозділ). Шляхом сталої кооперації (наприклад, завдяки малим підрозділам - від відділення до роти) конвекціуми, тобто формальні групи, спроможні перетворитися на неформальні - консорціуми.

Консорціуми (у Л. М. Гумильова - *консорції*) - один із найнижчих рівнів самоідентифікації, ніж етнос; неформальні групи індивідуумів, об'єднаних ідеєю (служіння Богу, Батьківщині, правителю, замовнику - формальний або неформальний збройний підрозділ, як правило, малий - відділення або чота; незаконне збагачення - злочинне угруповання тощо).

Виникненню консорціумів сприяє, передусім, *родове мислення* - домінування у психотипі індивідууму, "того, що спрямовує та мотивує чи вмотивовує ззовні" (англ. *"other-directed"*) людину, в залежності від зовнішніх факторів (передусім, родичів, "своїх" референтної групи, моди тощо). Цей тип мислення, як правило, характеризує конформіста, спроможного долюбих змін, щоб

перебувати у відповідності (“в обіймі”) із оточуючим середовищем, здатного обрати тактику “малих альтернатив”, аніж стратегію “великих” і стратегічних за рівнем теорій і проектів. Натомість, *особистісне мислення* – домінування у психотипі індивідууму, “того, що спрямовує та мотивує зсередини” людину, в залежності від його особистісних стереотипів, прагнень, цінісних орієнтацій тощо, організованих за принципом “соборної цілісності”. Цей тип мислення, як правило, характеризує нонконформіста, здатного до іноваційно-венчурної поведінки, створенню й реалізації “великих” і стратегічних за рівнем теорій і проектів.

У колективі домінування осіб із особистісним мисленням генерує розвиток саме конвекціумів, а на командному рівні – суперечки між командирами та міжособистісні конфлікти, від чого страждає спільна справа. Отже, воєнне мистецтво мусить враховувати ці об’єктивні ознаки будь-якого суспільства і вибудовувати архітектуру особового складу військових підрозділів із врахуванням типів мислення, необхідності перетворення їх на консорціуми чи збереження як конвекціумів, тощо. Від цього у багатьох випадках залежать успіх або поразка.

За масштабом, війни поділяються на *локальні* (місцеві, регіональні, континентальні) та *світові* (трансконтинентальні, глобальні). У свою чергу, локальні – на *зовнішні* (*external*) та *внутрішні* (*internal*), *оголошені де-юре* та *неоголошені* (реальні лише де-факто).

Світові війни завжди є зовнішніми. До світових неоголошених війн належать злочинні дії транснаціональних організованих кримінальних і терористичних груп – суб’єктів таких війн. До внутрішніх неоголошених – громадянські, терористичні та кримінальні війни, що здійснюються всередині певної країни (її юридично визнаних кордонів) організованими й досить чітко ідентифікованими суб’єктами.

Війни бувають *двосторонніми* (двосуб’єктними) та *багатосторонніми* (багатосуб’єктними). Найнижчим рівнем війни є складний і тривалий конфлікт фізичних осіб, середнім – групових суб’єктів (від соціальних груп – конвекціумів і консорціумів до окремих держав), найвищим – блоків і коаліцій держав.

Принципового значення, на думку деяких дослідників, набула й класифікація війн за військово-технічним критерієм, залежно від зброї, що використовується: війни із боєзйткненнями зі звичайною зброєю та війни із застосуванням зброї масового знищення.

При класифікації необхідно враховувати і конкретно-історичну епоху, що накладає свій відбиток на характер війн, тому що їх зміст, форми ведення залежать від способу виробництва;

ступеня розвитку продуктивних сил, науки і техніки; соціально-політичного ладу, духовного стану суспільства та ін. Так, особливістю військово-політичних процесів останніх 20–30 років стало значне зростання частки військових конфліктів, локальних збройних зіткнень без оголошення війни, превалювання збройних дій держави (групи держав) проти неурядових формувань (озброєних рухів, організацій тощо) над війнами між державами у класичному міжнародно-правовому розумінні. Так, з 1993 до 2003 р. у світі з 63 воєнних конфліктів 57 велося без оголошення війни між державами.

“Шосте” покоління війн вирізняється усуванням на другий план захоплення території та повного розгрому військової сили противника у порівнянні з “непрямими” діями, коли для досягнення політичних, економічних і військових завдань застосовуються засоби функціонально-структурного ураження противника. Для досягнення перемоги можуть використовуватися дипломатичні, інформаційно-психологічні, розвідувально-диверсійні способи впливу на протилежну сторону в сполученні із класичними формами боротьби.

На зміну так званим “конвенціональним” або “тотальним” війнам між державами і коаліціями все більше приходять *війни нового концептуального типу*, які ведуть між собою воєнно-політичні недержавні угруповання.

Розглядаючи різновиди сучасних війн, необхідно визначити сутність такого поняття як “інформаційна війна”.

Інформаційна війна (ІВ) – форма ведення інформаційного протиборства між різними суб’єктами (державами, неурядовими, економічними або іншими структурами), що передбачає здійснення комплексу заходів із завдання шкоди інформаційній сфері конфронтуючої сторони й захисту власної інформаційної безпеки.

Інформаційне протиборство – це форма боротьби, що становить сукупність спеціальних (політичних, економічних, дипломатичних, технологічних, військових та інших) методів, способів і засобів вигідного впливу на інформаційну сферу об’єкта зацікавленості та захисту власної інформаційної сфери в інтересах досягнення поставлених цілей.

Види інформаційного протиборства: інформаційно-технічне й інформаційно-психологічне. Головними об’єктами впливу інформаційно-технічного протиборства є системи телекомунікацій і зв’язку, радіоелектронні засоби тощо. Об’єктом інформаційно-

психологічного протиборства залишаються свідомість і психіка населення й особового складу збройних сил, спецслужб противника та системи формування суспільної думки і прийняття стратегічних рішень.

Завданнями ІВ є:

- створення атмосфери бездуховності, негативного ставлення до культури та історичної спадщини в суспільстві конкурента чи ворога;
- маніпулювання громадською думкою і політичною орієнтацією населення держави з метою створення політичного напруження та стану, близького до хаотичного;
- дестабілізація політичних зносин між партіями, об'єднаннями й рухами для розпалення конфліктів, стимулювання недовіри, підозри, загострення ворожнечі, боротьби за владу;
- провокування і застосування репресій з боку влади щодо опозиції;
- зниження рівня інформаційного забезпечення органів влади й управління, інспірація помилкових управлінських рішень;
- уведення населення в оману щодо роботи державних органів влади, підрив їхнього авторитету, дискредитація їхніх дій;
- провокування соціальних, політичних, національно-етнічних і релігійно-конфесійних зіткнень;
- ініціювання страйків, масових заворушень, інших акцій протесту та непокори;
- підрив міжнародного авторитету держави, її співпраці з іншими країнами;
- створення чи посилення опозиційних угруповань або рухів;
- дискредитація фактів історичної, національної самобутності етносу (етносів); зміна системи цінностей, які визначають спосіб життя і світогляд людей;
- применшення та нівелювання визнаних світових досягнень у науці, техніці й інших галузях, перебільшення значення помилок, недолків, наслідків хибних дій та некваліфікованих урядових рішень;
- формування передумов до економічної, духовної чи військової поразки, втрати волі до боротьби та перемоги;

- подання свого способу життя як поведінки та світогляду майбутнього, що мають наслідувати інші народи;
- підрив морального духу населення і, як наслідок, зниження обороноздатності та бойового потенціалу;
- здійснення іншого деструктивного ідеологічного впливу;
- завдання шкоди безпеці інформаційно-технічної інфраструктури (машино-технічним засобам, програмному забезпеченню, мережам передання даних, засобам і режиму захисту від несанкціонованого витоку інформації);
- захист від іншого деструктивного інформаційно-психологічного та інформаційно-технічного впливу.

Об'єкти посягань ІВ поділяються на загальні, спеціальні та об'єкти розвідувальних спрямувань.

До загальних об'єктів ІВ належать: правопорядок, нормальне функціонування органів влади й управління, мобілізаційна готовність і боєздатність збройних сил, органів безпеки та правоохоронних структур, налагоджені зовнішньополітичні зв'язки, міжнародний авторитет держави.

До спеціальних об'єктів ІВ відносять: суспільство загалом та певні його верстви, прошарки, групи осіб, окремі їхні представники. Це може бути той чи інший етнічний або соціальний прошарок чи навіть специфічні групи осіб, наприклад, представники маргінальних елементів (засуджені, безхатченки, сектанти, політизовані радикали з націоналістів, анархістів тощо).

До категорії об'єктів розвідувальних спрямувань ІВ належать:

- засоби масової інформації та комунікації, інформаційні агенції, незалежні аналітичні центри й дослідні установи, "фабрики думки", що постійно висвітлюють ситуації, що виникають у державі, регіоні та світі, здійснюють аналіз і прогнозування можливого перебігу подій, тенденцій у суспільно-політичних, геополітичних, геоекономічних і геостратегічних процесах;
- відповідні підрозділи міністерств, відомств чи інших органів державного управління, на які покладається обов'язок налагодження й підтримання зв'язків із громадськістю та інформування останньої щодо діяльності зазначених установ; а також інші об'єднання громадян, що виступають від імені своїх членів. Такими структурами є політичні партії та блоки, громадські організації, профспілки й т. ін., які певним чином впливають на політичні процеси в державі.

Отже, основними об'єктами деструктивного впливу ІВ є:

- ідеологічно-психологічне середовище суспільства пов'язане з використанням інформації, інформаційних ресурсів та інформаційної інфраструктури для здійснення впливу на психіку й поведінку людей;
- інформаційні ресурси, що розкривають духовні, культурні, історичні, національні цінності, традиції, надбання держави, нації в різних сферах життя суспільства;
- інформаційна інфраструктура, тобто абсолютно всі проміжні ланки між інформацією та людиною;
- система формування, по-перше, суспільної свідомості (світогляд, політичні погляди, загальноприйняті правила поведінки тощо); по-друге, громадської думки;
- система розроблення та прийняття політичних рішень;
- свідомість і поведінка людини.

Крім цього, характер деструктивних впливів на інформаційний простір, тобто на процеси отримання, оброблення, збереження й поширення інформації, визначає *три форми ІВ*:

- вплив на форму повідомлень, механізми їх передавання зберігання, оброблення даних тощо;
- блокування передавання повідомлень;
- вплив на зміст повідомлень.

Як демонструє практика, на час бойових дій знімаються соціальні заборони, що сприяє психологічному розвантаженню цілих соціумів, обмежених певними правилами і нормами під час мирного буття. Тому для повернення у цивілізоване людське життя вояки зазвичай потребують тривалої психологічної реабілітації, а певне суспільство, залучене у воєнні дії, деградує та його поступ гальмується.

Під терміном *воєнні дії* можна розуміти організоване застосування зброї і техніки особовим складом законно створених військових формувань супротивних сторін у збройній боротьбі формами якої є битва, бій, боєзіткнення, бойовище, удар тощо визначення яких можуть варіюватися і пов'язуватися з такими складовими воєнного мистецтва, як стратегічне, тактичне й оперативне. Отже, битву і бій, як комплексні явища, можна розглядати у контексті мистецтва стратегічного, боєзіткнення відповідно, – тактичного, а бойовище та поєдинок – оперативного.

Основними видами воєнних дій є *наступ* і *оборона*, котрі також є комплексними явищами й можуть розкладатися під час планування або аналізу їх наслідків митцями воєнної справи та військовими командирами. Багатоскладний наступ ворога можна

розглядати як *агресію*, простіший – *напад*, найпростіший – *удар*. Так само поетапно можна розглядати й оборону, котра природно об'єднана із наступом, що особливо наочно проявляється у формі *контрнаступу*: він розпочинається із оборони і може перерости у повноцінний наступ.

Оборона щільно пов'язана із термінами *відсіч наступу*, *утримання позицій* тощо, що також є складовими воєнного мистецтва, мають власну теорію й особливості практичного застосування.

Поділення бойових дій за рівнями – стратегічним, тактичним, оперативним є також умовним, тому що в реальних ситуаціях можна казати про *оперативно-стратегічний*, *оперативно-тактичний* тощо, котрі є тимчасовими фрагментованими рівнями. Вони виникають безпосередньо під час бойових дій. До того ж, якщо стратегічний та тактичний рівні добре підлягають плануванню, то реальні бойові зіткнення потребують їх мистецького і грамотного, відповідно ситуації, коригування. В цьому й полягає стрижень воєнного мистецтва, тобто вміння творчо і майстерно організовувати війни та бойові дії, а також раціонально застосовувати сили й засоби, передусім живу силу й техніку. Військове мистецтво передбачає творче й майстерне використання зброї та техніки особовим складом у збройній боротьбі, а також керівництво військовими формуваннями під час ведення боїв, здійснення операцій та інших заходів військового характеру.

За типами воєнні дії можна розглядати у просторах ноосфери, на суші, воді (океан, море, річка, озеро тощо); під водою, землею; у повітрі, космічному просторі тощо. Отже, військові дії (тобто із застосуванням наявних сил і засобів) можуть характеризуватися, наприклад, як повітряні, протиповітряні, океанічні, морські, річкові тощо. На сьогодні особливого значення набувають військові дії у ноосфері, спрямовані на враження людської надсвідомості, свідомості, підсвідомості тощо, різновидом яких є спеціальні інформаційні або психологічні операції.

Першим, хто комплексно й жорстко засудив війну, був середньовічний гуманіст Е. Роттердамський (1469–1536). У трактаті “Скарга миру” він намагався перелічити всі негаразди, які спричиняють війни, винуватцями яких, на його думку, є князі, государі, духовенство, яке забуло “Священне писання” та благословляє на братовбивство. Отже, блага світу, до яких прагнуть справжні християни, переключуються злом війни.

У 1539 р. ідеї Е. Роттердамського продовжив С. Франк (1499–1542) в трактаті “Бойова книжка миру”. На думку автора, світ не

скаржитися, а волає до боротьби за мир: війна проти війни – єдина священна. Як люди породжують війни, так вони мусять і припинити їх.

Т. Гоббс (1588–1647) обґрунтував теорію “війни всіх проти всіх” і визнав основними причинами збройних конфліктів суперництво, недовіру й жагу слави. До того ж, він виявив, що збільшення кількості людства неодмінно природно призводитиме до нещадного виборювання “життєвого простору”, котре захоплюватиме сильніший та спритніший лідер за “правом сили” (фр. *droit de la force*), а на аутсайдерів чекає поневолення або знищення. Тому, коли війна розпочалася, добropорядний громадянин мусить “у силу природного закону боронити ту владу, яка його захищає у мирний час”. Останню ідею розвинув Ф. Бекон (1561–1626), котрий, засуджуючи війни, підтримував колонізаційну політику своєї батьківщини – Великої Британії. На його думку, всі війни, які веде “Туманний Альбїон” – справедливі та конструктивні.

Французький просвітник Ж.-Ж. Руссо (1712–1778) вбачав причину війн у майнових диспропорціях в суспільстві, природному бажанні індивідуума до постійного збагачення. Таким чином, він першим виявив неабияку комерційну складову в війні. Його сучасник і співвітчизник – Д. Дідро (1713–1783), головний редактор французької “Енциклопедії”, зазначав, що війна породжує розбій та злочинність, спотворює мораль цілих націй.

В гуманістичному трактаті “До вічного миру” німецький вчений І. Кант (1724–1804) наголосив, що гармонійний устрій всеохоплюючої федерації самостійних рівноцінних держав стане запорукою припинення війн.

М. Г. Чернишевський (1828–1889) доводив, що війна слугує інтересам безвідповідальних урядів, є засобом придушення громадянської непокори всередині держави і необхідна для закабалення та грабунку сусідів.

З еволюцією воєнного мистецтва, спрямованого на підтримання миру, виникли миротворчі збройні сили, а також воєнна юстиція, орієнтована на вироблення так званих “законів війни”, кваліфіковане розслідування перебігу війн і воєнних конфліктів, зокрема з метою виявлення воєнних правопорушників і злочинців, а також їх належного покарання. Поєднання виборювання миру із застосуванням збройних сил проявляється на сьогодні у формах миротворчих та антитерористичних дій, що мусять спрямовуватися, перш за все, на унеможливлення війн і терору, а також запобігання їм. Наступний щабель у цьому контексті – мінімізація негативних наслідків збройних конфліктів і

терористичних дій, що у наш час стрімко поширюються і неабияк додають "асиметричності" та "гібридності" "світовому неспокою". Зрозуміло, що згадане сприяє інтенсивному розвитку воєнного мистецтва, котре стає витонченішим і далекогляднішим. Щодо далекоглядності, то до бойових дій можна віднести акції сил спеціальних операцій (ССО), котрі на сьогодні все більше набувають ознак "приватних воєнних компаній". Також із кожним десятиліттям зростає роль розвідувальної діяльності, що мусить не лише виявляти ймовірні виклики й загрози, а шляхом інтелектоємної праці прогнозувати їх виникнення і пропонувати для прийняття поміркованих управлінських рішень грамотні алгоритми запобігання та протидії. Все більшого значення набуває старе армійське прислів'я, що головною складовою зброї є розум того, хто тримає цю зброю у долонях.

Бойові дії "таємної" й відкритої війн перевіряють кожного, незважаючи на його ранг або чин, виявляють людські якості та формують підвищену здатність вижити у надскладних емоційних умовах, коли ти не можеш бути самим собою; вимушений вбивати, калічити інших людей й не перейматися цим. Отже, історія війн має своїх героїв та антигероїв, відомих і набагато більше – невідомих.

Людство вже виробило достатньо сил і засобів для того, щоб знищити не лише себе, але й багатократно спричинити катастрофу вселенського масштабу. І гонитва озброєнь із запалом патологічних самовбивць продовжується, незважаючи на посилення антивоєнного руху найбільш психічно здорової частини соціуму, котра шукає шляхи вирішення конфліктів миротворчими засобами.

Прихильники війн називаються *мілітаристами*. Вони зазвичай вважають, що стан миру – це ілюзія. Миру, начебто, не існує, є буцімто лише часи "прихованих" і "холодних" війн, а також підготовки до "гарячих" війн.

Креаціоністи визнають, що, відповідно до "плану Божого творіння", воїни, як й інші негарзди, надсилаються на людство як покарання "за гріхи". Натомість, за результатами наукових інтерпретацій *еволюціоністів*, архетип війни людство успадкувало від своїх звіроподібних предків, котрі виборювали собі "життєвий простір", їжу та партнера для народження нащадків. Т. Мор (1478–1535) у своїй книзі "Утопія" зазначив, що війна у вищій мірі мерзенна як справа дійсно звіряча, хоча нікому із тварин не властива вона з такою настирливістю та ненажерливістю, як людині.

Вчені-соціологи вбачають причини війн у конфліктному розвитку економіки і політики, тобто у соціологічному вимірі. В суспільстві виникають різні збройні протистояння, які є

неоднорідними за своїми причинами, масштабами і тривалістю, проте всі ці збройні протистояння можуть називатися війною. В даному випадку війна розглядається не просто як суспільне явище, а як суспільно-політичне, тобто мова йде про збройну боротьбу, що безпосередньо пов'язана, у першу чергу, з політичним життям суспільства. З цього приводу прусський філософ і теоретик війни К. фон Клаузевіц (1780-1831) зазначив у праці "Про війну", що "війна – це продовження політики іншими засобами <...> політика є матерією, у якій розвивається війна". Більшість сучасних вчених і філософів розглядають війну саме як суспільно-політичне явище.

Демографи – у необхідності ефективного і радикального контролю за кількістю і якістю населенню, зокрема, з метою позбавити "прогресивне людство" ("золотий мільярд" і "діамантову сотню") від "генетичного шлаку", "етносів-девіантів", "нечестивих рас" тощо. Також в окремих публікаціях поширюється ідея контролю за народжуваністю шляхом залучення якомога більше молоді (юнаків і дівчат) до бойових дій, що дозволить розвиватися суспільству за рахунок досвідчених когорт середнього та старшого віку. В інших роботах наголошується, навпаки, на необхідності війн як "чистилища", через яке гарантовано не пройде велика кількість представників вразливих верств суспільства, передусім, невиліковно хворих, що загинуть через голод і відсутність ліків, а також літніх людей, свідомо через війну позбавлених належного соціального пакету і тому приречених ініціаторами війн на першочергову смерть. До того ж, війна рекомендується такими теоретиками як "чистка" після революцій, тому що тих, хто спричинив ці події та є "пасіонаріями", "потрібно відстрілювати, як скажених собак".

Прихильники теорії раціоналізму вбачають у війнах джерело для отримання максимальних благ і прибутків всіма їх ініціаторами, навіть із декларативно взаємно ворожих таборів. Такі фактично конвенціональні війни сприяють розвитку певних референтних груп, спроможних свідомо раціоналізувати перебіг бойових дій ("керувати хаосом"), взаємно унеможливити руйнування промислового потенціалу, натомість "розмінною монетою" стає життя пересічного населення і рядових військовослужбовців.

Економісти наполягають, що війни розпочинаються через спроби захопити ринки й ресурси, контролювати фінансові потоки тощо. Мета війн – збільшити валідність і заможність переможців. Типова ідея таких економістів: у сильнішого та розумнішого є природне право на все, що слабкий та інтелектуально обмежений не в змозі утримати.

Існують й інші теорії та ідеї, котрі в цілому узагальнюють: пряма мета війни – нав'язування переможеному противнику волі переможцем, котрий намагається, як суб'єкт, зокрема, примусити об'єкт змінити політику, відмовитися від власної свободи, ідеології, релігії тощо. Окремий блок вимог переможця – контроль над територіями, акваторіями, скарбами переможеного. Отже, війна – це своєрідний засіб переконання, так, “богопротивний”, протиправний, кривавий, брудний, коштовний, неприємний, аморальний, але неабияк необхідний для якнайшвидшого досягнення бажаних ініціаторами результатів.

У реальному житті немає чіткої межі між стороною-агресором і стороною-оборонцем, “справедливими” і “несправедливими” війнами, тому що всі суб'єкти війни налаштовані агресивно, керуються імперативом ненависті. Тому, хто почне атаку першим, на допомогу приходять позитивна випадковість і грамотні рішення – результат тактичної доцільності та воєнного мистецтва полководців. У таких випадках мета війни з усіх боків ідентична – нав'язування своєї волі противнику із завданням покращання власного довоєнного становища.

Стан класичної війни тягне за собою певні правові наслідки – припинення дипломатичних зносин та інших контактів між суб'єктами – учасниками конфлікту обабіч фронту. Війна може закінчитись або капітуляцією переможеного, або мирною угодою, котра частково задовольняє сторони – учасники.

Сьогодні все більше домінують війни неklasичні та постklasичні, а саме дистанційні, неконтактні, ноосферні тощо. Світ змінився і змінюється постійно, а з ним війни та воєнне мистецтво.

Кожна війна – трагічна, але “громадянські” та “братовбивчі” війни жадливі. Ворогами стають колись “свої”, а колишні вороги – “своїми”. До того ж, система “свій – нейтральний – чужий” постійно змішується. І це особливо простежується в історії нашої України-Русі. Ще започатковані у часи Середньовіччя конфлікти мають продовження й у часи сьогодення, а розділена державотворча нація – українці, нащадки великої Київської Русі, й дотепер шукають шляхи для свого об'єднання в умовах століть протистояння із зовнішніми ворогами та їх “п'ятими колонами” всередині держави. Отже, при наведенні певних прикладів доцільно уникати уподобань, а прагматично подивитися на те, що та або інша подія внесла до конструктивного поступу українського державотворення, консолідації державотворчої нації.

Можна зробити наступне робоче визначення: війна – це суспільно-політичне явище, основою якого є збройна боротьба між

державами (їх коаліціями) або між суспільними групами всередині однієї держави чи на транснаціональному рівні; це також соціальне явище, що є однією із форм розв'язання насильницькими засобами суспільно-політичних, економічних, ідеологічних, національних, релігійних, територіальних та інших протиріч між державами, націями, етносами і соціальними групами, а також окремими індивідуумами. Війна еволюціонувала та продовжує змінюватися із розвитком суспільства.

Важлива характеристика війни – результат. З плином часу з'явилися нові види війн, хоча базова сутність залишилася, змінилися пріоритети.

На кожній війні є керівний орган. Це талановиті військові, які розробляють стратегію війн. Вони є основними суб'єктами воєнного мистецтва.

Оскільки війни існували впродовж всієї історії людства і практично були в центрі уваги, то безперечно виникало і безліч різноманітних вчень стосовно ведення війн, чому вони виникають, у чому полягають їх причини, чийм інтересам вони служать, які соціальні явища сприяють чи перешкоджають їх виникненню. Зрозуміло, що еволюціонував і концепт “воєнне мистецтво”. Не вдаючись у глибинне тлумачення ключового терміна “мистецтво”, його можна визначити як вищій щабель образного осмислення світоустрою: процес або результат.

Мистецтво базується на узагальненні досвіду ремісництва наукових інтерпретацій. Воно подібне до науки у тому, що є одним із способів пізнання, а до релігії – у побудові специфічної картини сприйняття світу.

Отже, *воєнне мистецтво* можна розуміти як вищу форму інтелектоємного ведення війн або бойових дій, керування військовими підрозділами (*військове мистецтво*), що дозволяє суб'єкту – митцю результативно максимізувати перемогу над ворогами чи противниками (опонентами).

Воєнне мистецтво охоплює теорію і практику підготовки, ведення та завершення бойових дій, є стрижневою складовою військової справи. Без воєнного мистецтва неможливо переможно діяти на рівнях оперативному, оперативно-тактичному, тактичному, стратегічному й концептуальному. Не випадково існують окремі різновиди воєнного мистецтва – мистецтво оперативне, тактичне, стратегічне тощо.

Найвищим рівнем воєнного мистецтва є *концептуальний*, котрий передбачає грамотне фахове визначення концепції певної війни у геоглобальному вимірі, її доктрини тощо. Зокрема,

розроблення воєнної доктрини передбачає формування й побудову системи офіційних поглядів і положень, що встановлюють актуальні напрями військового будівництва, підготовки держави збройних сил до війни, засоби та форми її ведення. Основні положення воєнної доктрини створюються і змінюються, тобто є динамічними.

Воєнне мистецтво на концептуальному рівні передбачає також розроблення теоретичних підвалин оборонної безпеки, що здійснюється не лише збройними силами, але й всіма наявними силами та засобами.

Концептуальні воєнні проблеми також мають бути легітимізованими в юридичних документах – конституції, концепціях (зовнішньої політики, національної безпеки тощо), законах і підзаконних актах. Отже, у цьому контексті можна казати про *воєнно-юридичне мистецтво*.

Незважаючи на велике розмаїття різних теорій і концепцій щодо походження та причин війн, можна визначити основну об'єктивну причину виникнення війни – неоднорідність світу, що проявляється, перш за все, в існуванні великої кількості незалежних одна від одної країн і відсутності єдиної юридичної угоди між всіма цими незалежними державами про тотальну заборону війни. Отже, це і є перспективне поле діяльності для митців сфери воєнної юриспруденції.

Воєнна *стратегія* може інтерпретуватися як теоретична і практична наука щодо ведення війни в масштабах світу (геостратегія), одна зі сфер воєнного мистецтва. Охоплює питання теорії підготовки до війни, її планування і ведення, досліджує загальні закономірності війни. З погляду мистецтва, стратегія – теорія і практика підготовки й ведення операцій військових об'єднань і підрозділів стратегічного рівня (ВОПСЦ).

За часів Київської Русі та Пізнього середньовіччя, виходячи із наявних контекстів, ВОПСЦ вважати можна *військо* або *рать*. Цікавим у цьому контексті можна вважати слово *полк*. Воно щільно пов'язане із германським *folk*, яким в тогочасний період називали навіть етнічне за суттю об'єднання людей, певну сталу велику соціально-комунікативну систему (СКС). Етнічний компонент пов'язаний із тим, що у битвах брали участь всі представники полку – від “мала до велика”. Таким чином, полк генетично був ВОПСЦ.

Такий *полковий устрій* характеризував, передусім, кочові етноси, в яких у бій йшли навіть вагітні та жінки із немовлятами (діти були прив'язаними до спин матерів, наприклад, у ранніх гуннів). Частково у такому розумінні полк зберігався в устрої

пересічного населення степової та лісостепової України, де ще до радянських часів сільські населенні пункти розподілялися сотнями (перша, друга, третя тощо), а це генетично відповідало полковому устрою давнини. У відомому контексті "Слово о полку Ігореве" слово *палк* є синонімом *війська* або *раті*, фактично мова йде про підпорядкованих правителю людях із усіма їх сім'ями. Не випадково, меншим за рівнем (тактичним, оперативним) військовим підрозділом була *дружина*, а цим словом навіть і зараз в українській мові називають жінку, що перебуває у шлюбі з певним чоловіком. Не випадково автор "Слова о полку Ігореве" закінчує свій твір про невдалу воєнну операцію (похід) і поразку війська сумним висновком: "Князям - слава, а дружині - *амінь*" (тобто, *кінець, смерть*). І у цих словах закладено також великий сенс стратегічного мистецтва, коли славою вкриті лише ті, хто переміг, а про переможених, як правило, кажуть із жалем або намагаються навіть не згадувати ("*Лихо переможеним!*").

Не вдаючись у подальші глибинні пошуки, на сьогоднішній ключовим ВОПСЦ є армія (фр. *l'armée*, фактично "збройні сили"). У державі на найвищому стратегічному рівні знаходиться *національна армія* (*збройні сили держави, військо*). Вона утримується у більшості сучасних країн за рахунок податків та інших форм суто державного фінансування. Лави національної армії є відновлюваним ресурсом, що поповнюється або за рахунок призову за законами про військовий обов'язок, або контракту (централізований державний найм відповідних професіоналів). Натомість, в історії відомі випадки, коли національну армію поповнювали раби, слуги або рекрути, тобто бійці, залучені до збройних сил примусом. Пізніше таких бійців презирливо називали "*гарматне м'ясо*".

Національна армія є *регулярною*, тобто її дії підпорядковані певним законам і правилам. Також, як регулярна, армія є тоталітарною системою, тому що військовослужбовці приймають присягу; очільники ухвалюють рішення і віддають команди, а підлеглі мусять їх виконувати. На кожну посаду сучасної регулярної армії конкретна особа призначається, а не обирається шляхом голосування.

Національна армія де-факто є сукупністю збройних сил держави. У свою чергу, ЗС поділяються на види й роди військ. Так, *видами* військ є сухопутні, повітряні, морські тощо. *Види* ЗС також поділяються на *армії* загальновійськові (польові), бронетанкові (механізовані), повітряні (авіаційні), повітряно-десантні тощо.

Характеризуючими ознаками армії є наявність адміністративного органу - штабу (штабів), підпорядкованих

підрозділів (корпусів, дивізій, бригад тощо), з'єднань та об'єднань, забезпечення бойового, технічного, тилового, медичного тощо.

Склад національної та пересічної армії не постійний, він залежить від багатьох факторів об'єктивного та суб'єктивного характеру. Армія може діяти самостійно на театрі воєнних дій (ТВД) із прямим підпорядкуванням Верховному Головнокомандуванню.

Частина ЗС на ТВД для безпосереднього ведення бойових операцій називається *діючою армією*, що призначена для нападу – *армією вторгнення*, а задля утримання певних рубежів – *армією прикриття*.

Роди військ – це різновиди, що призначені для безпосереднього ведення або всебічного забезпечення бою, а саме, наприклад, до сухопутних військ входять як роди війська механізовані, танкові, аеромобільні, ракетні та артилерія, протиповітряної оборони тощо. До повітряного виду – авіація винищувальна, бомбардувальна, штурмова, розвідувальна тощо. До морського – сили надводні й підводні, морська авіація, війська берегової охорони тощо.

Пересічні армії поділяються на *корпуси* (від 20 тис. до 50 тис. особового складу), *дивізії* (орієнтовно 10 тис.), *бригади* (від 1 тис. до 8 тис.), *полки* (від 1 тис. до 3 тис.), *батальйони* (300–500 осіб), *роты* або *сотні* (орієнтовно 100 осіб), *чоти* (орієнтовно 30 осіб), *відділення* (від трьох до десяти осіб). Стратегічне мистецтво й полягає у грамотному використанні наявних сил і засобів у масштабах від ТВД до геоглобальних. Водночас стратегічне мистецтво багатоскладове.

Кожна розвинена держава, виходячи із власної політики та ідеології, мусить мати *національну воєнну стратегію* – комплексний інтелектоємний текстовий контент макросистемного характеру про геоглобальне позиціонування країни, її амбіції, ймовірні виклики, загрози і небезпеки, специфіку побудови та використання ЗС тощо. Такий контент є гнучким, він може змінюватися, але його стрижнем залишається захист національного суверенітету держави і недоторканість її кордонів, життєво важливого простору.

Національна воєнна стратегія природно уособлює в певних пропорціях два взаємопов'язаних архетипи людства – *номадизм* і *теллуризм*.

Номадизм (англ. *nomadism* 'кочування') – глибинний архетип людської свідомості, котрий за домінантою стимулює зміну місця життя, захоплення і привласнення нових територій та ресурсів; сприяє жорстко прагматичному ставленню до співвітчизників – "своїх" і, тим більше, до іноземців – "чужих". Людина з "номадичним" архетипом – жорстка, цинічна, вузько прагматично налаштована на споживання ресурсів "м'язо-кісткова" машина.

Психотиши такої людини або гнучкий, влєсливий, “склизкий”; або грубий, нахабний, брутальний. “Номадизм” є синонімом термінів “атлантизм”, “талассократія”.

Прихильники номадизму, як правило, сповідують слоган: “Моя батьківщина там, де мені добре”; вони є агресорами, вони діють у геоглобальному масштабі, де існують їх реальні та задекларовані через “право сили” “національні інтереси”, “захистати” які ї повинна національна армія, котра на макрорівні є армією вторгнення. Найвищим проявом номадизму на сьогодні є бажання окремих геоглобальних суб’єктів до встановлення їх тотальної влади у світі, захисту інтересів транснаціональних “золотого мільярду” і “діамантової сотні”, а вся ця “неоімперскість” є згубною не лише до ініціаторів заколотів і конфліктів на світовому рівні, але й для усього живого на планеті, навіть вже до її подальшого існування в галактиці та у Всесвіті.

Теллуризм – термін, що презентує глибинний архетип людської свідомості, котрий за домінантними ознаками пов’язаний із землею твердо, суходолом, які уособлювала давня богиня на ім’я Теллус (пор. укр. *тіло*) або Теллура. Цей архетип людського мислення обумовлює пріоритетну постійність “місця життя” (рідного життєвого простору), прив’язку до нього. З теллуризмом невід’ємно пов’язані слова Батьківщина, Вітчизна, Земля-Мати (лат. *Terra Mater*) і т. п. Показово, що її чоловіком, Батьком-Ґрунтом, уособленням життєдайної сили, запліднення, вважався Теллумон (*Tellumo*), з яким глибинно пов’язане поняття патріотизму. Діти Теллус і Теллумона – чотири пори року, а онуки – місяці. Їх відлік спеціальними посадовими особами – понтифіками перетворювався в давнину на складний ритуал із землеробською домінантою.

Люди з домінуючим архетипом землі або ґрунту, як правило, сповідують слоган: “Мені добре там, де моя Батьківщина”; вони помірковано консервативні, намагаються жити так, щоб не заважати іншим, виробляють більшість додаткових матеріальних і духовних благ для усього людського суспільства. У сучасних теоріях геоглобалістики семантика терміна “теллуризм” щільно переплетена із значенням термінів “теллурократія”, “континенталізм” тощо.

Прихильники теллуризму можуть бути геоглобальними суб’єктами, але їх національні інтереси зазвичай обмежуються юридично визнаними кордонами та життєзабезпечуючим простором їх власних держав. У своєму прагненні світоустрою вони керуються ідеєю симфонічної гармонії, соборності тощо. Їх національна армія на макрорівні є армією прикриття.

Для прихильників теллуризму початок "гарячої фази" війни настає тоді, коли армія агресора чи його найманці, у тому числі й терористичного спрямування, перетинають державний кордон або розпочинають дії у життєзабезпечуючому просторі. В багатьох випадках стратегія й тактика теллуристів орієнтована на запобігання, захист, вичікування, закінчення конфлікту своєчасною мирною угодою тощо. Натомість, якщо агресор перетинає певну психологічну межу, теллуристи, зібравши та сконцентрувавши відповідні сили й засоби, переходять до активних наступальних дій до повного знищення ворога, навіть у його "лігві". В такому випадку вони користуються гаслом: "Якщо ворог не складає зброю, то його необхідно знищити".

Тактичне воєнне мистецтво включає у себе *військове мистецтво*, а саме оперування озброєними підрозділами (починаючи від пересічних армій та нижче за рівнем) безпосередньо під час бойових дій (пор. д.-грецьк. *тактікός* 'побудова війська' та *τάξις* 'стрій та шиккування'). Отже, тактика – теоретична й практична наука, складова воєнного мистецтва, охоплює практику підготовки та бою з'єднаннями (бригадами, дивізіями, корпусам), частинами (кораблями) та підрозділами різних видів збройних сил, родів військ (сил) і спеціальних військ, а також всіх видів бойових дій – наступу, оборони, зустрічного бою тощо.

На цьому рівні можна розглядати так звані "приватні" й "корпоративні" армії та інші збройні формування (ПКАтаЗФ), що власне створені суб'єктами геоглобального або регіонального впливу, починаючи від політичних рухів і партій, закінчуючи суб'єктами економічного характеру (наприклад, армії великих транснаціональних корпорацій). Такі армії можуть об'єднуватися за політичними або релігійними уподобаннями, або бути взагалі окремими суб'єктами геоглобального чи регіонального впливу і функціонувати в інтересах певного клієнта, котрий допоки платить гроші й є "верховним головнокомандувачем". У цьому випадку, ні працедавець, ані виконавець не мають обов'язків, окрім тих, що визначені контрактом (документом, що має юридичну силу) або обов'язкою (не завжди письмовою, тобто де-факто) угодою сторін.

Розроблені в США і НАТО прогнози розвитку міжнародних процесів на майбутні кілька десятиліть рясніють передбаченням глобальної нестабільності, одним із факторів якої стане зростання ролі недержавних суб'єктів при поширенні їх доступу до воєнних та інформаційних технологій, зброї масового ураження ("дифузія

глобальної потужності”), а також при поширенні у світі комбінацій за участю державних і недержавних учасників.

Станом на початок 2000-х рр. у світі з 64 воєнних конфліктів 62 відбувалося за участю ПКАтаЗФ: повстансько-партизанських, радикальних, терористичних, мафіозно-злочинних, квазідержавних утворень на кшталт “Ісламської держави” тощо). Тоді ж на планеті діяло понад 100 помітних ПКАтаЗФ – добре укомплектованих, підготовлених і, зазвичай, радикально ідейно вмотивованих. У понятійному апараті сучасних конфліктологів і воєнних теоретиків з’явилося поняття “партизансько-терористичних війн”.

Новим явищем сьогодення стало масове використання дітей у ПКАтаЗФ. Так, у світі нараховується до 300 тис. дітей – солдатів віком від восьми до чотирнадцяти років, котрі саме із цього віку мають досвід вбивства іншої людини та не мислять себе поза ПКАтаЗФ. Зрозуміло, що для нормальної країни початкове військове виховання дітей та підлітків (юнаків і дівчат) є нормальним явищем, але у наведених цифрах можна побачити ще один прояв “неодикунства”, коли порок стає соціально-визнаною нормою, а традиційні норми замінюються “нетрадиційними” й людство впевнено прямує до свого геоглобального самовбивства.

Війни “шостого” покоління дають можливість слабкій стороні успішно протистояти сильному у воєнному відношенні противнику (у післявоєнному світі слабка сторона перемагала у такого типу війнах у 55 % випадків), й іноземні військові теоретики пророкують їх неминуче поширення у ХХІ ст. за зростанням кричущих диспропорцій світового розвитку та боротьби за геоглобальну гегемонію. Відбувається злам післявоєнної системи міждержавних зносин і зовнішньополітичного балансу у світі (“міжнародної анархії”), хаотизація міжнародних відносин, поширення збройних конфліктів у стратегічно й ресурсно важливих регіонах світу. Спостерігаються *диспропорції* у бік переваги наднаціональних органів управління над інститутом державного суверенітету, а також перетворення неурядових військово-політичних рухів у потужний фактор новітнього світового порядку.

Крім того, провідні світові актори енергійно вдаються до інспірування та використання підконтрольних собі ПКАтаЗФ у межах доктрини т. зв. “керованого хаосу”. Серед засобів “керованої нестабільності” згадується, у тому числі й сприяння радикально-екстремістським рухам. За їх деструктивними акціями, держава-ініціатор “керованого хаосу” здійснює вплив на людський потенціал країни-жертви: руйнуються традиційні культурно-духовні та ідеологічні основи, стимулюється залякування,

роздухується ворожнеча й відчуженість між людьми, посилюються сепаратистські та деструктивні рухи, під маскою "опозиційних" організацій створюється "п'ята колона" - колабораціоністи. Сферою протиборства стає практично вся інфраструктура противника, досягається величезний інформаційно-психологічний ефект з погляду тиску на суспільство тощо. Водночас, такі заходи є обоюдогострою зброєю, а "хвіст починає керувати собакою". Не випадково, сприяння з боку стратегів із США зростанню ісламського екстремізму в Центральній Азії, спрямованого проти СРСР, після серпня 1991 р. повернувся у бік самих "керівників хаосом", через деякий час вдаривши по їх змарчосам пасажирськими літаками із вибухівкою.

На тактичному рівні сьогодні експерти США, зіткнувшись при реалізації глобального домінування з конфліктами більш низького рівня, аніж війна, висунули концепцію військових конфліктів різної інтенсивності. Так, цікавими є так звані "конфлікти малої інтенсивності", що, за визначенням документів військово-політичного керівництва США, кваліфікуються як "політико-військова конфронтація між ворогуючими державами або групами, котра не сягає масштабів звичайної війни, але вища за щабель небезпеки простого мирного змагання, охоплює весь спектр дій від підривної діяльності до використання військової сили, ведеться з використанням комбінованих політичних, економічних, інформаційних і воєнних інструментів". Для перемоги в цьому випадку неабияке значення має саме оперативне мистецтво.

Оперативне мистецтво є не лише інтегральним для стратегії й тактики, але й охоплює комплекс питань, пов'язаних у масштабі певного ТВД із безпосереднім веденням бою, боєзіткненнями тощо.

Додатково доцільно виокремлювати види воєнного мистецтва - воєнно-космічне, воєнно-повітряне, воєнно-морське, воєнно-педагогічне, воєнно-інженерне тощо. Так, наприклад, воєнно-інженерне мистецтво охоплює теорію і практику підготовки та ведення інженерного забезпечення збройної боротьби, зокрема:

- проектування і побудови воєнних об'єктів, комунікацій, укріплень і мостів;
- постачання води та відведення нечистот;
- вироблення електричної енергії;
- застосування чи знешкодження вибухових речовин або вибухонебезпечних предметів;
- проектування, розроблення й вдосконалення обладнання військового призначення тощо.

У всіх конструктивних суспільствах і практично у всіх цивілізаціях, зважаючи на велику кількість війн, що призводили до страждань і матеріальних втрат, головною цінністю був спокій, мир, відсутність війни. Саме в цей час будь-яке суспільство починало стрімко розвиватися, крім тих суб'єктів, для яких війна була основним засобом виживання і збагачення, а отже і певного своєрідного розвитку. Для окремих держав і псевдодержавних утворень війна перетворилася на бізнес із власними законами, "нічого особистого".

Характерними компонентами війн сьогодення є підтримка державами-агресорами лояльних до власної сторони партизансько-терористичних рухів або сил антипартизанської боротьби, підбурювання тероризму, застосування сил спеціального призначення, протидія деструктивним силам у рамках операцій із підтримки миру, інтенсивне інформаційно-психологічне протиборство за масову свідомість населення та деморалізацію (демонізацію) противника.

Кожна держава, яка поважає себе і своїх громадян – платників податків, має боездатну національну армію. Наприклад, на початок травня 2009 р. (коли світова економічна криза була в самому розпалі) сухопутні війська США налічували 710 тис. осіб, з яких лише 548,9 тис. – з частин постійної готовності, а решта – відкликані з резерву (штатна кількість 200,3 тис. осіб), а також із частин національної гвардії зі штатною чисельністю – 362 тис. осіб, з яких 255 тис. солдатів і офіцерів дислокувалися за межами континентальної частини США, приблизно у 80 країнах. Серед них в Іраку – понад 100 тис., в Афганістані – понад 30 тис. (а до вересня їх кількість зростає до 62 тис.), у Кувейті – 14 тис., у Європі – 45 тис., на Балканах – 1,5 тис., на Синайському півострові – 0,7 тис., у Південній Кореї – майже 17 тис.

Для сучасної епохи характерні:

- виникнення небезпеки знищення людства у геоглобальній війні;
- формування єдиного, взаємозалежного соборного світу, у якому загальна та регіональна безпека залежать від безпеки окремих держав і народів;
- усе дієвіше гуманітарне право, система двосторонніх і багатосторонніх мирних угод, а також міжнародний механізм їхнього здійснення;
- існування організованих і активnodіючих антивоєнних та антитерористичних сил, тощо.

У цілому, сучасний світ стрімко занурюється в непередбачуваний хаос війн та конфліктів, деструктивних процесів у широкому розумінні. У системі міжнародних зносин оформлюється т. зв. "глобальна критичність". Отже, сучасне військове мистецтво все більше перетворюється на мистецтво підтримання миру та недопущення, принаймні, "гарячих" війн із непередбачуваними для людства наслідками.

Міжнародне право та міжнародні документи ООН визначають такі аспекти миротворства:

- превентивна дипломатія (*preventive diplomacy*);
- створення умов і встановлення миру (*peace making*);
- підтримання миру (*peace keeping*);
- примус до миру (*peace enforcement*, гл. VII Статуту ООН);
- побудова миру в постконфліктний період (*peace building*).

Вищезгадане – частина воєнного мистецтва, спрямованого на ведення справжньої "священної війни": війни проти війни заради геоглобального спокою і подальшого розвитку суспільства, унеможливлення упокоєння людства ("антропогенного колапсу") та планети в цілому.

З часів закінчення "гарячих" війн геоглобального масштабу вже минуло достатньо часу. Кількість міждержавних війн стрімко зменшилась, але "шосте" покоління примушує людство весь час перебувати у непокої. Так, бійці "ісламського фронту" із родовим мисленням тримають у напруженні світ, котрий все більше орієнтується на особистісне мислення. Також, у результаті психологічних та інформаційно-психологічних війн, збільшилась кількість осіб із різноманітними відхиленнями у психіці, прихованими душевними хворобами, а від таких індивідуумів можна чекати чого завгодно.

Сучасний митець війни "сьомого" покоління мусить навчитися керувати цим процесом хаотизації людського суспільства, виробляти нові якісні форми стратегії й тактики, використовуючи знання про світовий досвід воєнного мистецтва, виклад якого і пропонується далі.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Розкрийте основні положення давньокитайського трактату "Сунь-цзи бінфа". Охарактеризуйте базові правила воєнного мистецтва з трактату Н. Макіавеллі.

2. Наведіть класифікацію "поколінь війн". У чому специфіка війн "сьомого" покоління? Назвіть домінантні ознаки війни.

3. Дайте визначення понять "війна" (наведіть з різних джерел), "асиметрична війна", "гібридна війна", "тотальна війна".

4. Розкрийте класифікацію війн за: масштабом, кількістю суб'єктів, військово-технічним критерієм. У чому особливість "щостого" покоління війн, війн нового концептуального типу?

5. Дайте визначення понять "інформаційна війна", "інформаційне протистояння". Які завдання ІВ?

6. Назвіть об'єкти посягань, об'єкти деструктивного інформаційного впливу та форми ІВ.

7. Охарактеризуйте поняття воєнні дії та назвіть його форми. Розкрийте основні види воєнних дій.

8. Як сприймають війни мілітаристи, креаціоністи, еволюціоністи, вчені-соціологи, демографи, прихильники теорії раціоналізму та економісти?

9. Зробіть порівняльний аналіз визначень "мистецтво", "воєнне мистецтво" (наведіть з різних джерел), військове мистецтво" (наведіть з різних джерел), "воєнна стратегія".

10. У чому сутність понять "тактичне воєнне мистецтво", "корпоративні армії та інші збройні формування" (ПКАтаЗФ), "конфлікти малої інтенсивності".

11. Які існують види воєнного мистецтва? Назвіть характерні компоненти війн сьогодення. Які аспекти миротворства визначають міжнародне право та міжнародні документи ООН?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ І

1. Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. - Львів: АСВ, 2010. - 27 с.

2. Військова топографія: навч. посіб. / Т. М. Гребенюк, П. І. Волчко, В. Ю. Жидков та ін. / під ред. П. П. Ткачука, І. С. Тревого. - Львів: Львівська політехніка, 2008. - 384 с.

3. Военная сила в международных отношениях: учеб. пособ. / В. И. Анненков, О. П. Иванов [и др.]; ред. В. И. Анненков. - М.: КноРус, 2011. - 493 с.

4. Военная топография / А. А. Псарев, А. Н. Коваленка, А. М. Куприн, Б. И. Пирнак. - М.: Воениздат, 1986. - 384 с.

5. Военно-морской словарь / гл. ред. В. Н. Чернавин. - М.: Воениздат, 1989. - 511 с.

6. Военные теоретики Европы о войне, мире и национальной безопасности: сравнительный анализ концепций военно-теоретических школ Европы втор. пол. XIX - нач. XX века. - 2-е изд., доп. и перераб. - К.: Вид-во НАОУ, 2005. - 256 с.

7. Военный энциклопедический словарь / ред. С. Ф. Ахромеев. – Изд. 2-е. – М.: Воениздат, 1986. – 922 с.
8. Военный энциклопедический словарь ракетных войск стратегического назначения / ред. И. Д. Сергеев. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1999. – 634 с.
9. Военный энциклопедический словарь. – М.: Эксмо, 2007. – 1024 с.
10. Война и армия: Философско-социологический очерк / под ред. Д. А. Волкогонова, А. С. Миловидова, С. А. Тюшкевича. – М.: Воениздат, 1977. – 415 с.
11. Война и мир в терминах и определениях: воен.-полит. словарь. – М.: Вече, 2011. – 635 с.
12. Інформаційна безпека держави: підручник / [В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк, Д. С. Мельник та ін.]; в 2 т. / - К.: Вид-во ІСЗІ НТУУ “КПІ”, 2016. – Т. 1. – 264 с.
13. Інформаційно-психологічне протиборство (еволюція та сучасність): монографія / Я. М. Жарков, В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк та ін. – К.: ПАТ “Віпол”, 2013. – 248 с.
14. Общая тактика: учебник / Ю. Б. Торгованов [и др.]; ред. Ю. Б. Торгованов. – Красноярск: Изд-во Сиб. федер. ун-та, 2013. – 340 с.
15. Оружие будущего: Тайны новейших военных разработок / авт.-сост. В. Н. Соколов. – Минск: Литература, 1998. – 512 с.
16. Основы военно-морской науки: военно-теоретический труд / А. П. Рудометкин, Н. Н. Гетман [и др.]; ред. В. И. Куроедов [и др.]; М-во обороны РФ, Военно-морской флот. – М.: Воениздат, 2008. – 766, [2] с.
17. Основи планування операцій за стандартами НАТО: навч. посіб. / М. В. Гребенюк, С. М. Салкуцан, Ю. П. Остах, А. І. Шигида. – К.: Вид-во НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2015. – 120 с.
18. Основи стратегії національної безпеки та оборони держави: підручник / під. заг. ред. В. Г. Радецького. – К.: Вид-во НАОУ, 2009. – 596 с.
19. Основи управління і прийняття рішень у військовій справі: навч. посіб. / В. С. Полікашин, Ю. В. Полікашин, С. Ю. Поляков. – Харків: Вид-во Нац. юрид. акад. України, 2003. – 120 с.
20. Словарь военных терминов / сост. А. М. Плехов. – М.: Воениздат, 1988. – 337 с.
21. Советская военная энциклопедия / пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков. – М.: Воениздат, 1976–1980. – Т. 1–8.

22. Эволюция военного искусства: этапы, тенденции, принципы / под ред. Ф. Ф. Гайворонского. – М.: Воениздат, 1987. – 246 с.
23. Элитные вооружённые силы. – М.: Полярис, 1998. – 158 с.
24. Энциклопедия военного искусства. Военная символика. – Минск: Литература, 1997. – 542 с.
25. Кваша Г. С. Теория войн. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2011. – 382 с.
26. Клаузевиц К. фон. О войне. – М.: ООО “Изд-во АСТ”; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – Т. 1-2.
27. Клаузевиц К. фон. Принципы ведения войны. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. – 226 с.
28. Клейнман Г. А. Армия и реформы: османский метод модернизации. – М.: Наука, 1989. – 156 с.
29. Лиддел-Гарт Б. Х. Стратегия непрямых действий. – М.: Иностран. л-ра, 1957. – 318 с.
30. Лиддел-Гарт Б. Энциклопедия военного искусства. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2003. – 651 с.
31. Махневич Н. П. История военного искусства. – М.: Эксмо, 2008. – 81 с.
32. Меринг Ф. История войн и военного искусства. – СПб.: ООО “Издательство Полигон”, 1999. – 528 с.
33. Микрюков В. Ю. Война: наука и искусство. – М.: Русайнс, 2016. – Кн. 1-4.
34. Мосов С. П. Война или мир – выбор за человечеством: монография. – К.: Румб, 2007. – 261 с.
35. Фиске Б. А. Искусство ведения войны. Эволюция тактики и стратегии. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2013. – 416 с.

ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО ОКРЕМИХ ДЕРЖАВ ДАВНЬОГО СВІТУ

Передумовою виникнення воєнного мистецтва можна вважати рибальство та полювання, що для давніх пращурів становило спосіб виживання у складних природних умовах. Вже пізніше навички цих двох промислів перенесено у площину зносин із собі подібними у періоди війн за простір і ресурси. З плином часу до цих зносин приєднався ще один вимір – економічна співпраця й торгівля, де домінував той, хто міг у конкурентному або воєнному змаганні виграти найкращі умови для себе й власного оточення. В цьому контексті можна казати і про народження воєнного мистецтва, тому що попередньо здобуті знання її суб'єктами дозволяли останнім обирати в кожній конкретній ситуації ефективні рішення та їх реалізовувати насильницьким шляхом.

З найдавніших часів, коли людина ще не вмiла навіть обробляти камiнь, вона використовувала для вбивства собі подiбних дерев'яні списи з загостреними, опаленими та загартованими на вогні ударними кінцями. Наприклад, останки з печери Мугарет-ес-Схул у Палестині свiдчать, що покiйного вразили саме таким списом. З Iспанського Леванту походять мезолітичні малюнки, котрі зображають боєзiткнення невеликих груп лучників.

За часів Трипiльської культури у IV тис. до н. е. починають виникати примiтивні фортифікаційні споруди, а також, з оборонною метою, розташування будiвель на поселенні колом. Не виключено, що згадане було викликане першими збройними сутичками кочовиків (номадів) – скотарів із землеробами. Тобто, в цьому випадку номадизм і теллуризм являли себе у досить "чистій" формі, коли кочовики намагалися силою відібрати у землеробів все необхідне для власного життєзабезпечення. Не виключено також, що в "Бiблi", коли йдеться про двох братів – Каїна (землероба), старшого, та Авеля (скотаря), молодшого, у символічній формі описаний цей природний конфлікт. Як відомо, Каїн вбиває Авеля (Буття 4:1-12), що вперше формулює ідею, що будь-яка війна є братовбивчою. Бiблійна притча про Авеля і Каїна фактично визнає, що задля досягнення власної мети, незважаючи на важкий гріх, братовбивство не виключається. При цьому, цікавим є покарання Каїна Богом: "І промовив до нього Господь: «Через те кожен, хто вб'є Каїна, семикратно буде пiмщений». І вмістив Господь знака на Каїні, "щоб не вбив його кожен, хто стрiне його".

Усна близькосхідна традиція пов'язує із Каїном (Кабілом) виникнення ремісництва (передусім, ковальської справи), а також заснування перших міст, зокрема, Сідону. Отже, якщо кочовики розвивали мистецтво наступу (нападу), то землероби – оборони. Водночас, часто землероби, котрі також розводили худобу, в силу різних причин ставали кочовиками, а кочовики, котрі опинялися в умовах обмеженого простору (наприклад, у міжгір'ях), переходили до землеробства та ремісництва. Тому, і номади, та їх брати – землероби вміли й наступати, і оборонятися.

Здавна “каїнову печатку” розуміли як захисний амулет від ворогів “видимих” і “невидимих”. Відомо, що здавна у ньому вбачали пентаграму. Наприклад, з 300 до 150 рр. до н. е. цей знак розміщувався на офіційній печатці Єрусалиму. В юдейському трактаті “Берешіт раба” “каїнова печатка” – “сяйво, подібне до блиску Сонця”. Під час боїв юдеїв проти латинських окупантів у I–II ст. н. е. символом національно-визвольної війни стала червона пентаграма.

Після 312 р. н. е. римський правитель Костянтин I не лише зробив пентаграму частиною офіційної символіки (на імператорській печатці), але й особисто носив амулет із її зображенням. В часи більшовицького правління, після 1917 р., п'ятикінцеву зірку прикрасили символи землеробства – плуг або серп, а також ковальства – молот, що прямо пов'язувалося із Каїном. П'ятикінцева зірка (“каїнова печатка”) використовується і в наш час як складова військової уніформи та знаків розрізнення військовослужбовців різних держав світу. В християнстві із захисними властивостями “каїнової печатки” пов'язане хресне знамення, де “п'ятим елементом” є права рука (десниця), якою людина хреститься. Отже, від цього знаку та аналогічних традицій бере початок мистецтво воєнної символіки, а обереги (амулети) із пентаграмами та хрестами ввійшли у побут, ставши частиною військової міфології.

Цікаво також, що від імені Каїна (*Qayin*) беруть початок титули правителів (*König, Queen* тощо), котрі й розв'язують війни.

Археологія кожний рік доповнює наші знання щодо битв, знярядь вбивства собі подібного тощо. Так, неподалік від Берліну річка Толленс щорічно вимиває сотні скелетів людей, котрі загинули за 3 200 років до нашого часу в невідомій нам “битві народів”. Вона засвідчила епоху, коли на заміну каменю прийшов метал – бронза, й тогочасні люди застосували цей цивілізаційно значущий винахід для виготовлення зброї, щоб вбивати. Вражають не лише всі ці майстерно виготовлені кременеві наконечники, ножі,

бронзові дротики, пристрої для жбурляння каменів (на кшталт рогаток) тощо, але й завдані ними жадливі рани на кістках загиблих. З 1996 р. на території у 45 кв. м. вже виявлено останки понад 200 загиблих – переважно професійних воїнів. Отже, за різними знахідками, кількість учасників битви перевершувала 4 тис. осіб.

Як свідчать джерела, воєнне мистецтво було неможливим без узагальнення інтелектоємних операцій, котрим передувала ефективна розвідка. Наприклад, у четвертій книзі Мойсеевої знаходимо детальний опис цілої розвідувальної операції. Цей розділ так умовно й називається – “Розвідка Обіцяного Краю” (Числа 13). Так, посилаючи агентів у землю Ханаанську терміном на 40 днів, Мойсей ставить перше розвідувальне завдання “видивитися землю Ханаанську” та “оглянути землю, яка вона, і народ, що живе на ній, сильний він чи слабкий, нечисленний він або численний, і яка земля, на якій він живе, добра вона чи погана?” (Числа, 13:18-21). Розвідувальна операція була провалена через непрофесійні дії розвідників, зокрема:

- вони донесли розвідувальний продукт у неупорядкованому та неузгодженому вигляді з великими внутрішніми суперечностями;
- публічний звіт розвідників перебільшував реальну загрозу і спровокував паніку серед народу юдейського.

Усе це так розлютило “вищі сили”, що Господь покарав юдеїв тим, що не пускав їх у “землю обітовану” сорок років, “за числом днів, терміном яких ви оглядали землю” (Числа, 14:34).

Керівник цього невдалого розвідпідрозділу Йосія зробив відповідні висновки і, очоливши після смерті Мойсея юдеїв під іменем Ісуса Навіна (“Божевільного”), створив розвідку нового покоління, що мало вагомні наслідки для становлення Ізраїлю. Саме під безпосереднім керівництвом Ісуса Навіна було проведено “Єрихонську операцію” (орієнтовно 1550 р. до н. е.).

Перед нападом на Єрихон Ісус Навін заслав до міста двох розвідників, які з натовпом зайшли через відчинену браму.

Протягом дня розвідники виконували завдання, але затрималися до сутінків. У вечірній час, щоб не перетнутися зі сторожею, вони зайшли до блудниці на ім'я Раав, помешкання якої було прибудоване безпосередньо до муру фортеці. Але цар Єрихона дізнався про перебування у місті ворожих розвідників і негайно відрядив воїнів для обшуку до будинку Раав.

Зважаючи на небезпеку, блудниця сховала ізраїльтян на даху під льоном, який просихав. Потім, після невдалої перевірки і безрезультатного трусу, за допомогу Раав почала вимагати від

гостей гарантій безпеки для себе і своїх родичів, у разі взяття міста військами Ісуса Навіна. Розвідники погодилися на це, але домовилися, що люди Раав позначать вікна своїх осель умовним знаком – червоними хустинами. Після цього блудниця мотузкою спустила ізраїльтян муром фортеці (Ісус Навін, 2:15).

Справді, після взяття міста будинкам з червоними хустинами у вікнах не було завдано жодної шкоди. Цей факт можна вважати першою згадкою про виконання військовими певного морального кодексу – неписаних “законів війни”, що ґрунтувалися переважно на нормах звичаєвого права. Цікаво, що в легенді про Раав зазначається, що “вона досі живе серед Ізраїлю”. Деякі церковні автори вважають Раав пращуркою царя Давида та Ісуса Христа.

Відтоді будинки розпусти почали позначати червоними ліхтарями. Цікаво, що під час громадянської війни в США “північним” військам допомагало у “південних” містах таємне товариство, члени якого носили на одязі червоний мотузок. Через це товариство стало відомим як “червоні мотузки”.

Під час “Єрихонської операції” військо Ісуса Навіна застосувало так звані труби – “шофари”, а також превеликий галас, від якого стіни фортеці впали (Ісус Навін, 6:19–20), про що у комуністичному гімні сказано так (переклад М. К. Вороного): “Чуєш: сурми заграли, час розплати настав”. Словосполучення “єрихонські труби” не лише ввійшло у побутове мовлення, але й дало поштовх для наукових досліджень з метою виготовлення так званої “акустичної зброї”.

Під час панування нацистів у Німеччині в 1933–1945 рр. науковці М. Ціппермейер та Р. Валлаушек дійшли висновку, що в біблійному оповіданні про “єрихонські труби” мова йде стосовно ефекту резонансу. Р. Валлаушек навіть розробив і випробував у концентраційному таборі на людях “акустичну гармату”, котра спричиняла смерть піддослідних на відстані до 60 м.

Науковці із США, котрі після 1945 р. проаналізували спадок Р. Валлаушека, згодом розробили акустичний пристрій під показовою назвою “Маленька підлота”, а згодом і установу дальнього радіусу дії LRAD. Вперше її вдало випробовував М. Гровс вранці 5 листопада 2005 р. проти піратів у територіальних водах Сомалі.

На сьогодні аналогічні види акустичної летальної та нелетальної зброї розробляють митці воєнної техніки не лише у США, але у Російській Федерації та Ізраїлі (програма “Шофар”).

Наведений приклад з еволюції воєнного мистецтва наочно доводить користь від вивчення не лише історичних прикладів, але

й прискішливого професійного аналізу так званих “пратекстів” і прадавніх трактатів, а також археологічних знахідок. До речі, розкопки Єрихону 1907 р., що здійснювали німецькі вчені Е. Зеллін та К. Ватцінгер, наочно підтверджують біблійну інтерпретацію використання акустичної зброї. Стіни дійсно одночасно на багатьох ділянках оборони досить специфічно впали.

У якості акцій впливу в давнину широко використовувався метод залякування. Так, наприклад, після захоплення аммонітського міста Равві (Раббі) єврейський цар Давид (1004–965 рр. до н. е.) той народ, що був у місті, “повиводив, і поклав їх під пилку, і під залізні долота та під залізні сокири, і позаганяв їх до цегельної печі. І так робив він усім аммонітським містам” (Др. книга Самуїлова 12:31). Таке залякування повинно було продемонструвати іноплеменним безглуздість їх опору “божому народу”. Ті ж з лідерів тогочасних євреїв (назви цього етносу - “хабіру”, “ібрім”, “аперу”, дослівно - “вихідці з-за ріки” або, інший варіант перекладу - “ті, хто втекли”), котрі уникали політики залякування чи не демонстрували належної жорстокості, як, наприклад, цар Саул, заслуговували на кару небесну (Перш. книга Самуїлова 15:6-23). Воєнне мистецтво ж давніми євреями розглядалося як Божий дар, що підпорядковувалося безпосередньо Яхве, епітетом якого є Саваоф чи Себаот, що перекладається як “бог воїнства”. Отже, зважаючи на об’єктивну доцільність створення моноетнічної консолідованої держави, війна за “життєвий простір” йшла на винищення попередників і тотальне знищення цивілізаційних ознак їх присутності “дощенту, а вже потім...”.

В подальшій історії концентрація влади “нащадками коліна Левія”, становлення монотеїзму й побудова Єрусалимського храмового комплексу призвели до того, що останній став надпривабливим об’єктом для захоплення його багатств сусідами, передусім, Ассирією та Вавілонією. Нехтуючи розвитком зовнішньої розвідки і контррозвідувальної служби, становлення якої у ті давні часи не відбулося через домінування у тогочасному єврейському політикумі наступальних, а не оборонних (безпекових) настроїв, єврейська держава була насичена ворожими шпигунами та агентами впливу. Нові іноземні ідеологеми (зокрема впровадження вавилонського культу “сонячного мужа” Самсона чи Шампона) сприяли розмиванню основ суто єврейської релігії - юдаїзму, яка, таким чином, наближалася до релігій сусідніх етносів. Не виключено, що такі ідеологічні диверсії щедро спонсорувалися сусідами, а гроші йшли на хабарі левітам і пророкам. “Насі” (керівники, лідери) все більше підпадали під владу жерців, які

злякували суспільство своїми пророцтвами. Опозиція у вигляді "синів-шкідників" (Кн. пророка Ісаї 1:4) жерцями інтерпретувалася як непокора Богу. Об'єднане єврейське царство роз'єднувалося, суспільство розпорощувалося і прямувало до громадянської війни, а спроби Соломона створити Ізраїльсько-юдейське царство зі столицею в Єрусалимі, над яким піднімався величний храмовий комплекс майстра Хірама, закінчилися крахом. У результаті конфлікту еліт централізована держава розпалася на ворогуючі між собою Ізраїль (десять північних колін) та Юдею (два південних коліна), перетворившись із суб'єкта регіональної геополітики у її об'єкти, чим вдало й скористалися сусіди. Ініційований ними постійний громадянський неспокій, взаємне здійснення розвідувальної діяльності одного царства проти іншого та розпалення протиріч між двома частинами колись єдиної держави призвели до трагічного фіналу.

У IX ст. до н. е. асирійський цар Салманасар II розпочав війну проти фактично беззахисного Ізраїлю, який остаточно був захоплений близько 722 р. до н. е. асирійським царем Саргоном II. Юдея ж програла війну вавилонському царю Навуходоносару II у VI ст. до н. е. і, як наслідок, розпочався сумнозвісний "вавилонський полон".

"Вавилонський полон" закінчився "Валтасаровим бенкетом" 562 р. до н. е., коли останній цар Вавилону Валтасар під час осади міста перським царем Кіром влаштував бенкет і коцунствував над чашами, які Навуходоносар II вивіз із Єрусалимського храму. Як відомо, на стіні з'явився дивний напис на івриті, який символізував кінець царя (Дан. 5.1-31). За давньою легендою, євреї ж, котрі жадали помсти і брали активну участь у спаюванні захисників Вавилону, під час царського бенкету, відкрили ворота й перси під проводом свого царя Набоніда захопили місто. Євреї зустріли персів співом і танцями, а також пальмовими гілками - символом особливої поваги.

Нові завойовники повернули майно Єрусалимського храму і навіть профінансували його відновлення, натомість євреї, котрі прагнули незалежності, під захистом царя Артексеркса I (пом. 424 р. до н. е.), ініційованого на це його гаремною жінкою - єврейкою Есфірью, розпочали фізично знищувати персів - "внутрішніх ворогів Хазяїна праведного царства". На честь цього "перського погрому", вчиненому євреями, щорічно 14 лютого святкується Пурим. Як відомо, під час тих подій, організованих у якості акції злякування і самого царя, євреями було вбито понад 75 тис. персів, включаючи жінок і дітей (Ест. 9:16). Також за період правління

Артексеркса I, за ініціативою пророка Неємії – виночерпця царя, на перські гроші було відбудовано й посилено оборонні мури Єрусалиму – зразок воєнно-інженерного мистецтва. Отже, воєнне мистецтво євреїв дозволило їм не лише створити оновлену незалежну державу із потужною столицею – фортецею Єрусалимом, але й підкорити волі Есфірі та юдейських пророків самого перського царя.

Цікавим прикладом використання саме воєнного мистецтва давнього світу можна вважати вдалу операцію під умовною назвою “Троянський кінь”. Так, у XIII ст. до н. е. через розподіл сфер впливу між етносами Малої Азії спалахнула війна. За легендою, після тривалої облоги міста Трої, за порадою “хитрого” Одиссея, ахейці побудували зображення коня із дерева, всередині якого облаштували схрон для вояків і немовбито відпливли, залишивши цей “витвір мистецтва” не березі.

За роз’ясненням троянцям ахейського агента впливу Синона, цей кінь – подарунок богині Афіни на знак примирення ахейців і троянців (статую богині Афіни напередодні вкрали з Трої ахейці Одиссей та Діомед). Троянського жерця Лаокоона, який заперечував правдивість слів Синона, разом із синами було жорстоко вбито морськими зміями на очах мешканців міста.

Після того як кінь опинився у Трої, ахейські вояки залишили схрон і відчинили міську браму, через яку ввійшли основні підрозділи їхніх земляків. У результаті Троя зникла з мапи давнього світу, була пограбована і спалена ахейцями – одними із предків давніх еллінів – греків, котрі згодом заселили Балканський півострів, острови Егейського моря, прибережну смугу Малої Азії, частково побережжя Південної Італії і Сицилії, а також Чорного моря. Головна історична роль в розвитку військового мистецтва належала грецьким містам-державам, що знаходилися на території Балканського півострову.

За окремими експертними оцінками, у другій половині V ст. до н. е. все населення материкової Греції складало 3-4 мільйони осіб, що дає середню щільність до 100 людей на 1 кв. км. Проте слід врахувати, що ці дані дуже приблизні, й у спеціальній літературі за даним питанням є істотні розбіжності. Крім того, різні області материкової Греції (Еллади) були заселені вкрай нерівномірно. Політично Стародавня Еллада поділялась на велику кількість держав-міст (полісів), частина яких була об’єднана у союзи (Афінський, Пелопоннеський та ін.). Серед полісів державотворче значення мали, передусім, Афіни і Спарта, що відігравали провідну роль у політичному житті Греції, що включала у свій союз не лише

“Балканський материк”, але також Іонію – грецькі колонії островів і західного побережжя Малої Азії, та Велику Грецію – колонії побережжя Південної Італії та на Чорному морі.

У результаті розкладу родового ладу грецьких племен виникло рабовласницьке суспільство. Рабство у стародавній Греції відрізнялося від патріархального рабства. А із розвитком рабства у рабовласника вивільнилося багато часу, і він міг використовувати його, передусім, для вивчення воєнної справи, завдяки результатам якої кількість рабів у його маєтках збільшувалася.

Для того, щоб тримати у покорі рабів і забезпечувати збільшення їх числа, необхідністю стала потужна військова організація рабовласників, оскільки рабство трималося виключно на позаекономічному примусі. Такою організацією стали спеціальні загони народного ополчення (своєрідна міліція), головними завданнями якої були придушення повстань рабів, грабунок і пригноблення сусідів, а також перетворення їх на рабів. Але усередині цієї архаїчної військової організації існували соціально-майнові градації – наслідок суспільного розшарування вільних громадян Еллади.

Міліція грецьких полісів мистецьки вела війни із інтегральною метою здобичі рабів, поневолення сусідів, привласнення чужого майна. Натомість процес розкладу родового ладу серед суперетносу еллінів відбувався нерівномірно. Так, в Іонії соціальна структура утвердилась ще в VII ст. до н. е.; в Аркадії, Ахаї, Етолії і в інших полісах (“міні-державках”) – значно пізніше. Поліси були або аристократичними общинами, що керувалися невеликими групами знатних землевласників, або рабовласницькими республіками, в яких більшість вільних громадян у тій або іншій формі брали участь в управлінні містом. Найбільшою з таких аграрно-аристократичних полісів була Спарта або, вона ж – Лакедемон (д.-гецьк. *Λακεδαίμων*).

У результаті численних війн Спарта підпорядкувала населення Лаконії та сусідніх із нею територій Південного Пелопоннесу. Згодом лаконське суспільство поділилося на громадян, напівгромадян – “перієків” (“перійоків”), іноземців (“ксенів”) та ілотів – нащадків населення територій, відвойованих предками спартанців. Єдиним правом ілотів було забезпечення життєдіяльності переможців.

У царині воєнного мистецтва спартанці (“спартіати”) відомі тим, що запровадили регулярну систему бойової підготовки молоді, а також сформували систему воєнно-педагогічного мистецтва.

Ставати повноправним воїном міг лише “спартіат”, незалежно від статі. Все починалося з народження, коли батьки приносили дитину до ради старійшин (*λέσχη*). Ці ветерани минулих битв прискіпливо оглядали нащадка і виносили вердикт – жити чи померти малечі. У разі другого рішення, батьки мусили урочисто кинути невдалий плід “суворого кохання” згори на камені.

Тих, хто залишався жити, забороняли пеленати з метою загартовування організму, а годувати дозволялося їй навіть рекомендувалося “дорослою” їжею. У випадку, коли дитина відмовлялася їсти та вередувала, її били та морили голодом. Для того, щоб майбутній воїн не лякався, його залишали на тривалий термін у темряві. Якщо дитина помирала, це сприймалося суспільством як пересічна соціальна норма, а правопорушенням вважалося виховання дитини на власний розсуд батьків.

Із досягненням семи років хлопчика відбирали у батьків військові вихователі. До п'ятнадцятирічного віку вони з молодого “спартіата” шляхом суворого виховання формували потенційного переможця – “машину війни”. Такий боєць міг працювати як одинцем, так і у складі військового підрозділу. Для цього із дітей, використовуючи принцип корпоративності, формували “агели” (*ἀγέλη* ‘стадо’, ‘натовп’). Кожен такий військовий консорціум очолював “пастир” – “педоном” (*παιδονόμος*). Цю посаду міг обіймати лише досвідчений воїн. Вихованці мусили повністю підпорядковуватися “педоному”, брати з нього приклад і не ображатися на покарання.

“Педоному” допомагав “вожак”, якого підлітки обирали самі із числа авторитетів – “іренів”. Цим словом (*εἶρη*) традиційно називали “спартіатів” чоловічої статі до тридцятирічного віку. В “ірени” урочисто висвячували молодика з чотирнадцяти років – вікового цензу досягнення повноправного громадянства. Після цього юнак рік був зобов'язаний брати участь у військових походах, де до нього прискіпливо придивлялися старші заслужені бійці.

В складі “агели” “вожак-ірен” відповідав за організацію під проводом “педонома” військових ігор, під час яких молодики засвоювали ази воєнного мистецтва. “Вожак” мусив постійно створювати атмосферу випробувань для всіх юних “спартіатів”, підлеглих йому, та регулярно звітувати за результатами “педоному”. Аутсайдерам влаштовували додаткові заняття і випробовування, а постійних невдах карали на очах ветеранів військової служби, котрі уважно стежили за справедливістю й межами заходів силового впливу.

Ветерани не втручались у такий виховний процес, після якого вони залишали “вожак-ірена” для розмови, під час якої робили зауваження і висловлювати кваліфіковані рекомендації.

Концепт “агела” передбачав також ідею ізольованого від іншого соціуму мистецтво військово-педагогічного процесу (*ἀγῆλατέω* ‘ізолювати від рідного середовища або вилучити з нього’). Закрите суспільство “агел” сприяло розвитку неабиякої корпоративності (навіть на основі найінтимніших проявів особистого життя) військових підрозділів і природному формуванню митців військової справи.

Для гармонійного розвитку воїна “спартіатів” до двадцятирічного віку навчали також грі на флейті (*σῦριγξ*), тому що загартованими у боях митцями вважалося, що “гарна музика впливає на формування душі не менше, ніж мистецтво володіння зброєю”. Як відомо, у бій спартанці йшли під звуки саме флейт, котрі сприяли формуванню психологічного настрою, аналогічному сп’янінню. Фактично, мова йде про вплив на підсвідомість людини, її зомбування.

До навчального курсу військового мистецтва у Давній Спарті входили крадіжки, що здійснювалися одинцем чи групами. “Навчальними об’єктами” були, як правило, будинки або маєтки напівгромадян – “перієків” (“перійоків”), іноземців (“ксенів”) та ілотів. Вихованцям навіть доводилося таким чином забезпечувати життєдіяльність своєї “агели”. Завдяки цьому навчальному заходу вдосконалювалося мистецтво бойової та розвідувальної підготовки. Але тих, кого ловили на злочині, за наказом “педонома” карали двічі: спочатку злодіїв жорстоко били ті, хто їх зловив, а потім – вихователі за те, що їх підопічні так схибили. До того ж, таких учнів могли позбавити на декілька днів їжі.

Заслужені воїни традиційно влаштовували регулярні спільні трапези (*φιδίτιον*), на які із навчальною метою запрошували найкращих учнів. До молоді, у свою чергу, вони придивлялися, як до своєї заміни на військовій службі. Кожного запрошеного на такі заходи попереджали словами: “За межі цього заходу не може вийти ані слова, озвученого тут”. Так дорослі формували у юнаків навички дотримуватися вимог військової таємниці.

Під час такої трапези молодого бійця перевіряли й на схильність до згубних звичок, зокрема, пияцтва, що вважалося найзначнішим із гріхів. Натомість, народжених “спартіатів” батьки із санітарною метою омивали не водою, а вином, але його вживання у побуті суворо лімітувалося. Як навчальний посібник, воїни могли

напоїти ілота й привести його до "агели" для демонстрації учням його негідного вигляду.

Коли вихованець досягав віку двадцяти років, його приводили зазвичай до храму Артеміди, де нещадно били батогами. При цьому ініціальному ритуалі "педономи" уважно спостерігали, щоб їх "випускник" не виголосив ані слова чи зойку. Деякі навіть вмирали під батогами, а ті, хто пройшов таке випробування і на межі життя і смерті досягав нових особистісних якостей, поповнював бойові підрозділи.

Досвід боїв узагальнювався у спеціалізованих навчальних віршованих творах – ембатеріях. Саме такі тексти уособлювали досягнення воєнного мистецтва Лакедедону та передавалися наступним поколінням "спартіатів".

Спартанських дівчат виховували також у суворох умовах, тому що, у разі необхідності, вони могли взяти у руки зброю. Пріоритетом вважалося, що їх головна мета – народити нових воїнів і не шкодувати у разі їх загибелі. До того ж, у спартанському суспільстві домінував культ матері. Спартанки вважали, що мають право керувати своїми чоловіками, тому що за ними – майбутнє безпеки і розвитку Лакедедону, який нагадував військовий табір із безперервним вдосконаленням воєнного мистецтва.

Озброєння "спартіатів" було важким. Вони мали спис, короткий меч і захисне озброєння: круглий щит, прикріплений до шиї, шолом, що захищав голову, панцир на грудях і поніжжя. Вага захисного озброєння досягала 30 кг. Такий воїн називався гоплітом. Кожен гопліт мав слугу – ілота: він у поході ніс важке захисне озброєння хазяїна.

До складу спартанського війська включались і легкоозброєні бійці, що обиралися із жителів гірської місцевості. Легко озброєні воїни мали легкий спис, дротик або лук зі стрілами. Захисного озброєння у них не було. Дротик кидався на дистанцію 20–60 м, стріла вражала на 100–200 м.

Легкоозброєні воїни зазвичай прикривали фланги бойового порядку. Ядро спартанської армії складали гопліти, чисельність яких коливалася в межах 2–6 тис. Легкоозброєних було значно більше, у деяких боях їх налічувалося до декілька десятків тисяч осіб.

У IV ст. до н. е. організаційна структура спартанської армії набула досить структурованого вигляду. Так, нижчим підрозділом визнавалося братерство або подвійна еномотія (64 людини); два братерства складали пентіокостіс (128 осіб); два пентіокостіса утворювали лоха (256); чотири лохи складали мору (1 024). Під час

бою ці підрозділи самостійно не діяли, отже ними керували досвідчені військові майстри.

Всі гошліти входили в одну фалангу (моноліт) – лінійне шикування списників; фаланга – це щільно зімкнута лінійна побудова гошлітів глибиною в декілька шеренг для ведення бою. Фаланга виникла із зімкнутого шикування родових і племінних загонів, вона стала військовим зразком для грецьких полісів.

Політична влада, що зміцнилася, мала можливість зрівняти в лавах нерівних в соціально-економічному відношенні воїнів і об'єднати їх військовою дисципліною для досягнення перемоги у бою на користь усього полісу. Технічною передумовою виникнення фаланги став розвиток виробництва одноманітного озброєння.

Спартанська фаланга шикувалася на вісім шеренг у глибину. Дистанція між шеренгами на ходу сягала 2 м, при атаці – 1 м, а при відбитті атаки – 0,5 м. При чисельності у 8 тис. осіб протяг фаланги фронтом сягав 1 км. Тому фаланга не могла:

- пересуватися на значну відстань, не руйнуючи порядку;
- діяти на пересіченій місцевості;
- переслідувати супротивника.

Фаланга – це не лише форма шикування, але й бойовий порядок. Діяла вона завжди як єдине ціле. Спартанці вважали тактично за недоцільне подрібнювати фалангу. Командир спостерігав, щоб не руйнувався військовий порядок у фаланзі.

Сильною стороною фаланги був її удар і короткотривала блискавична атака. У зімкнутому ряді вона була сильна і в обороні. До бою при Левктрах (371 р. до н. е.) спартанська фаланга вважалася за непереможну. Вразливим місцем її були фланги, особливо фланги першої шеренги, яка раніше інших наносила або відбивала удар. Воїни тримали щит у лівій руці, праве плече виявлялося відкритим, і його прикривав правофланговий сусід. Але першого правофлангового ніхто не прикривав. Тому тут ставили найбільш сильних і добре озброєних бійців. Внаслідок цього правий фланг фаланги переверщував за силою лівий фланг. Отже, фаланга була асиметричною.

Бойовий порядок не обмежувався фалангою. Легко озброєні стрільці та пращники прикривали фалангу з фронту, зав'язували бої, а з початком наступу фаланги відходили на її фланги і в тил для їх підкріплення. Атака носила фронтальний характер, і тактика її здійснення була досить простою. На полі бою не існувало самого елементарного тактичного маневрування. При побудові бойового порядку враховувалися лише співвідношення протяжності фронту та глибини побудови фаланги. Результат бою вирішували

виключно ефективність воїнів, їх мужність, стійкість, фізична сила, індивідуальна спритність і, особливо, згуртованість фаланги на основі військової дисципліни та бойового вишколу.

Похідні марші спартанська армія здійснювала швидко. Для табору зазвичай вибирали горби, а у разі отаборювання на рівнині, периметром будували рови й вали. У таборі селили лише "спартіатів" і "періеків", ілоти розташовувалися за його межами, отже - без прикриття.

Невелика кількість вершників висувалася у бік противника для несення розвідувально-сторожової служби. За належні устрій та охорону табору відповідав командир обозу. Гімнастичні й військові вправи в таборі здійснювалися так само регулярно, як і в самій Спарті.

Верховним командувачем спартанської армії призначався один із царів (представників найвищої військової еліти), при якому був добірний загін охоронців із 300 шляхтичів. Цар знаходився зазвичай на правому фланзі бойового порядку. Його накази виконувалися точно і швидко. Фактично, цар вважався найдосконалішим фахівцем із воєнного мистецтва та за сучасним розумінням відповідав за рангом маршалу.

Спартанці мали невеликі за чисельністю ЗС, якісно відмінні від східного типу. Війська східних деспотій не мали єдиної системи комплектування, в них не було чіткої організаційної структури, повної одноманітності озброєння і спорядження, регулярного навчання, системи виховання воїнів, узагальнених основ дисципліни, встановлених бойових порядків. Все це було в армії еллінів, хоча вона й мала де-факто форму міліції, а не постійній армії. Міліція - це армія, яка не утримується державою постійно, а збирається лише на час війни і після її закінчення розпускається. У мирний час воїни збиралися на короткі терміни для тренування і вдосконалення воєнного мистецтва.

Слабким місцем спартанської системи була відсутність належних технічних засобів боротьби. Облогового мистецтва спартанці не знали до другої половини IV ст. до н. е. Не вміли вони й зводити оборонні споруди. Вкрай слабким виявлявся спартанський флот. Під час греко-перської війни 480 р. до н. е. Спарта могла виставити лише 10-15 кораблів, але архаїчне мистецтво їх екіпажів не відповідало актуальним завданням.

Власну військову систему і організацію спартанці виробляли в численних війнах, які вони вели з жителями Мессенії і Арголіди в VIII - VII ст. до н. е. В середині VIII ст. до н. е. спартанці напали на Мессенію і після впертої багаторічної боротьби поневолили

населення цієї області. Одночасно вони привласнили у жителів Аргоса південну частину Арголіди і поставили у залежність від Спарти населення більшої частини Пелопоннесу. До другої половини VI ст. до н. е. гегемонія Спарти визнавалася майже всіма територіями Пелопоннесу, що ввійшли (виключаючи і Аргос) до складу очолюваного спартанцями Пелопоннеського союзу, – найбільш значного з політичних об'єднань тогочасної Еллади. Спираючись на традиції, спартанські фахівці з воєнного мистецтва навіть не переймалися змінами у світі й перемогами суб'єктів, що зорієнтовані на інтелектуальності бою. Фактично, епоха “металу та м'язів” закінчувалася, а за нею вже вбачилися паростки “розумних армій”.

Спираючись на Пелопоннеський союз, Спарта почала здійснювати вплив на хід політичного життя інших областей Еллади, активно підтримуючи архаїчні аристократичні елементи у полісах Центральної Греції. Політичне домінування Спарта утримувала за собою до середини V ст. до н. е., коли відбулося її зіткнення з Афінами.

Це було найбільше місто Аттики – гористої місцевості, розташованої у східній частині Середньої Греції. Аттичний суперетнос складав переважно чотири філи (етноси). Кожна філа мала три фратрії, у кожній фратрії було по тридцять пологів. Органи військового управління – народне зібрання, рада племінних вождів, воєначальник (базилевс) – виявилися непридатними для управління справами нового поліетнічного суспільства. Ці органи перетворювалися на органи державної влади.

Коли посада базилевса втратила значення, почали обирати архонтів із середовища евпатридів, що підсилило владу “благородних”. Згодом один із дев'яти архонтів виконував обов'язки воєначальника (архонт-полемарх).

У протистоянні зі Спартою та іншими противниками Афінійській державі була необхідна військова сила. Вона формувалася у вигляді військових кораблів і вершників, яких повинні були споряджати за свій рахунок навкарії – територіальні округи. Кожну філу поділили на 12 навкарій.

Навкарія споруджувала один корабель – трієру, озброювала її та укомплектовувала підготовленим екіпажем. Це був власне перший регулярний військовий флот, що нараховував спочатку 48 однопалубних і 30–50 веслових кораблів. Окрім того, кожна навкарія мусила виставити і спорядити двох вершників. Так зароджувалися афінійський військовий флот і кіннота, сформована у тому числі й за рахунок спеціально навчених коней. В основу кінноти також був

покладений територіальний принцип, що згодом дозволило сформувати спеціалізовані центри підготовки саме бойових коней.

На відміну від Лакедедону, котрий все більше у воєнному мистецтві орієнтувався на усталені традиції та "штампи", в Афінах перемогла концепція гнучкого і творчого підходу до військової справи. Приділялася належна увага не лише війні на суходолі, але й на морі. Не виключено, що афіняни успадкували мистецтво бою на воді, що випрацювали так звані "народи моря", які тероризували свого часу морське узбережжя Давнього Єгипту.

Цензове поділення афінських громадян за законами Солона було покладене в основу комплектування і організації афінських ЗС. Отже, громадяни першої майнової групи зобов'язувалися за власний рахунок постачати все необхідне для армії та флоту. Друга майнова група комплектувала лише вершників. Третя – головний рід військ – гоштів. Четверта, найбідніша група (фети), – легкоозброєну піхоту або її представники особисто служили на флоті.

Головним стало патріотичне виховання всебічно розвинутого громадянина, для якого воєнне мистецтво було лише частиною професійного життя, а не суцільним сенсом життя, як у Давній Спарті. Отже, в історії Афін можна побачити професійних воєнних – піхотинців і кавалеристів, а також моряків. Особлива увага приділялася спортивній підготовці, зокрема, переможець на Олімпійських іграх мав право на владу в Афінській державі.

Військову службу несли виключно вільні громадяни, рабам зброя не довірялася. Кожен еллін до 60 років вважався військовозобов'язаним. У разі війни народні збори визначали кількість залучених осіб. Це була міліційна система комплектування армії, проте у результаті численних малих і великих війн, а також системи професійно зорієнтованої підготовки, еллін поступово перетворювався на воїна, але такий підхід містив і приховану небезпеку для суспільства. Так, наприклад, у 560 р. до н. е. представник знатного афінського роду Пісістрат за допомогою найнятого ним загону саме професіоналів захопив в Афінах владу і встановив тиранію. У цілому Пісістрат продовжував політику Солона, спираючись головним чином на середніх землевласників. В період його правління запроваджено прибутковий податок (десятину) і організовану особисту гвардію з найманців. Це вже були паростки постійної професійної армії, що нагадувала за суттю сучасну приватну військову компанію.

У 509 р. до н. е. (через 85 років після Солона) владу "благородних" повалили повсталі громадяни. Разом із тим були ліквідовані рудименти родового ладу. В основу нової державної

організації поклали територіальний принцип. Всю територію Аттики поділили на 100 ділянок (демів). Кожні 10 ділянок складали "плем'я" (філу). Афіньська республіка відтепер управлялася народним зібранням і "радою п'ятиста", в якій кожне "плем'я" ("синтетичний" етнос) обирало своїх 50 представників.

Новий адміністративний поділ Аттики ліг в основу організаційної структури армії та флоту. Кожна філа зобов'язувалася виставити один таксис піхоти і одну філу вершників. Таксис поділявся на лохи, десятки і п'ятірки. Цей розподіл був адміністративним і не мав тактичного значення. Філа обирала філарха, який командував вершниками філи; таксіарха, який командував піхотою; стратега, який командував всією бойовою силою території філи. Окрім того, кожна філа споряджала за свій рахунок 5 військових кораблів із навченим і натренованим екіпажем. Командування ЗС Афінь належало колегії з 10 стратегів. Виступивши в похід, стратеги командували військами по чергово.

Морський флот був першою основною військовою силою республіки. За допомогою морського флоту Афінь відбили напад персів і дістали можливість змагатись зі Спартою за гегемонію в Греції (Елладі). Найвищого розвитку морська могутність Аттики досягла в V ст. до н. е. Основи цьому заклав Фемістокл, який в 480-х роках до н. е. домігся, щоб на споруду флоту пішли прибутки срібних копалень. До моменту нападу персів, афіньяни мали понад 200 бойових кораблів. На початок Пелопоннеської війни 431 р. до н. е. афіньський флот налічував понад 300 кораблів, які в V ст. до н. е. поділялись на бойові, або так звані "довгі кораблі", і транспортні судна - "фортеці", що призначались для перевезень військ і військових матеріалів. В цей же час афіньяни почали будувати багатопалубні гребні кораблі за зразком кораблів Коринфу. Основним типом військового грецького корабля була трьохпалубна трієра. Ніс трієри оббивали міддю і використовували як таран під час морського бою.

Екіпаж трієри складався з 170 веслярів: у верхньому ряді - 62, а в двох нижніх - по 54. Всі вони веслували за тактом, за командою спеціального керівника. Рухом корабля управляв керманіч. Щоб при веслуванні один ряд не зачіпав іншого, отвори для весел у трієрах робилися дещо навскіс, але чим вище розташовувався ряд веслярів, тим важчі й довпі були весла і тим важче було ними гребти. Окрім веслярів, на кораблях служили ще й матроси - фахівці з вітрильної справи, а також "десантні гопліти". Загальна чисельність екіпажу трієри сягала 200 осіб. Де-юре командував кораблем трієрах (капітан), що обирався із числа авторитетних

громадян, котрі споряджали корабель. Керманичами, матросами і гошлітами служили афінські громадяни, але серед веслярів були також "не елліни" (метеки), а після поразки в 413 р. до н. е. поблизу Сицилії на "довгих кораблях" веслували раби.

У морському бою афіняни прагнули наблизитися з борту судна неприятеля й ударом оббитого металом носу протаранити його. Іноді, збивши на ворожих кораблях весла і кермо, афіняни кидалися на абордаж, використовуючи спеціалізовані містки, й починали рукопашний бій, прагнучи захопити та пограбувати вороже судно ще до того, як воно, протаранене, піде під воду.

Поступово, тренуючи екіпажі у щорічних навчальних походах, що закінчувалися двосторонніми маневрами, афіняни досягли високої досконалості в техніці морських бойових дій. Протягом V ст. до н. е. афінський морський флот неодноразово завдавав поразок ворожим ескадрам більшої чисельності та справедливо заслужив славу кращого з флотів Еллади. Основною базою афінських військово-морських сил (ВМС) в V-IV ст. до н. е. була чудово укріплена і добре обладнана гавань Пірей, сполучена з Афінами "довгими мурами" – зразком військово-інженерного мистецтва.

Другою складовою частиною афінських ЗС була сухопутна армія, головну силу якої складали гошліти. озброєння афінського гошліта складалося зі спису завдовжки у 2 м, короткого меча і захисного озброєння, що було дещо легше спартанського. Легкоозброєні воїни мали дротики і луки зі стрілами. Вершники озброювалися списами і прикривали себе легкими щитами. Воїни мусили самостійно купувати або здобувати озброєння і забезпечувати себе в бою. Кожен гошліт мав одного слугу з рабів, якого озброювали кинджалом і топірцем.

Бойовим порядком афінської піхоти, як і у спартанців, була фаланга. Зокрема, про неї вперше згадується в описі Саламінської війни 592 р. до н. е. Сильною стороною афінської фаланги був стрімкий удар; слабкою – нездатність діяти на пересіченій місцевості, легко вразливі фланги і тил. За побудовою і тактичними властивостями афінська фаланга нагадувала спартанську, але відрізнялася значнішим тиском на ворога. Починаючи з першої половини V ст. до н. е., афіняни почали застосовувати облогові та металеві знаряддя, що проектувалися та виготовлялися спеціалізованими майстрами із досвідом участі у бойових діях.

Військова дисципліна у афінян підтримувалася почуттям громадянського обов'язку. На протигагу спартанським командирам, що застосовували до воїнів тілесні покарання, афінські стратеги

користувалися лише обмеженими правами. Після повернення з походу вони могли подавати на тих, що провинилися, скарги до народних зборів, які й ухвалювали той чи інший вирок.

Афінські правителі та авторитетні громадські діячі добре розуміли, що успішно діяти на війні можуть належно навчені воїни. За концепцією афінського філософа Платона, дитина до десяти років мусила виховуватися у своїй сім'ї, а потім вісім років – у закритому навчальному закладі (ліцеї). Після випуску – два роки прослужити в армії або на військовому флоті. Потім – “набувати мудрості” і досягати досконалості. Якщо це відбувалося у військовій сфері, то професійний військовослужбовець мусив відмовитися від власності та сімейного життя, повністю присвятивши себе військовій справі.

Навчатися воєнному мистецтву, за Платоном, потрібно було хлопчикам із дитинства у спеціалізованих “будинках виховання”. Такі учні мусили забути своїх батьків, начебто здатних зашкодити вишколу, а батькам пропонувалося забути дітей, котрі свідомо обрали небезпечно для життя професію військовослужбовця.

Війну, наголошував Платон, веде армія, що повинна комплектуватися добре підготовленими воїнами. Військова праця – це мистецтво, воно вимагає належного виконання військової справи, великих зусиль, гостроти відчуттів. “Гідний воїн має бути допитливий, гнівний, моторний і сильний за природою”. Все це досягається вихованням. Виховувати треба і тіло (гімнастичне виховання), і душу (музичне виховання).

Щодо змісту військового мистецтва, Платон зацентровував необхідність “додання геометрії до справ військових”. Суть військового мистецтва за Платоном – геометричні й арифметичні розрахунки. Цим Платон зводив воєнне мистецтво лише до зовнішніх форм, надпрагматизму, не намагаючись навіть усвідомити його змістову суть.

Головним для виховання майбутнього майстра військової справи філософи “афінської школи” вважали розвиток всебічно освіченої особистості. Наприклад, зі стін ліцею, котрий заснував Аристотель при святилищі Аполлона Лікійського, вийшов визначний полководець доби античності – Олександр Македонський.

Аристотель намагався виправдовувати війни для захоплення рабів, вважаючи їх таким чином справедливими. “Половати, – писав він, – треба як на диких тварин, так і на тих людей, які, будучи від природи призначені до підпорядкування, не бажають підкорятися. Такого роду війна за природою своєю справедлива”.

Про значення зовнішньої розвідки і розуміння її давніми еллінами свідчать і тексти Аристотеля, який наполегливо радив своїм учням утримувати шпигунів.

У подальшій історії Афін провідну роль у формуванні військової еліти відігравали навчальні заклади - гімназії, інтегральною метою яких стала підготовка молодих воїнів, "одночасно міцних і красивих, мужніх і спритних". Також, на відміну від Спарти, у Афінах роль жерців у підготовці військовослужбовців мінімізувалася. Саме афінська традиція формування військової еліти стрімко поширилася на всю Елладу, включаючи й колонії цього міста-держави.

Гімназіями керували досвідчені професійні воїни - гімнасіархи. Паралельно підготовку кадрів для ЗС здійснювали ефебії із дворічним терміном навчання. Такі навчальні заклади утримувалися коштом полісу, а директор ефебії називався "космет". В ефебіях були поширеними різні бойові танці, котрі входили в оркестрику (тренування з акробатики, церемоніалу тощо). Однаково вважали за "кульгавого" того, що не вмів читати, так і того, що не вмів плавати.

У колоніях Еллади серед військовослужбовців виокремлювалися клерухи (*κληροβυχο* 'громадянин, що оселився на привласненій або завойованій території'), котрі поєднували ремесло або землеробство із епізодичною військовою службою. Серед клерухів бойове мистецтво передавалося в сім'ї від старших - молодшим. Отже, перед нами типовий прототип "сімейних армій", традиції яких і досі збереглися на Сицилії, Корсиці та Апеннінах у вигляді "мафії" - суб'єкта світового неспокою.

У випадку небезпеки, від грамотно організованої оборони залежало виживання маєтку колоністів - "клеру". Кожен член родини знав своє місце біля бійниць оборонних споруд, якість яких постійно вдосконалювалась. Як правило, посередині клеру зводили велику й високу бойову кам'яну чи цегляну вежу, з якої велось спостереження околиць та з неї можна було побачити аналогічну вежу іншого клеру. В разі небезпеки, така вежа слугувала сигнальною (вогнем чи димом). Щодо традиції античної організованої злочинності, такі вежі виконували роль "псевдомаяків", а коли на їх світло в темряві прямував корабель, він сідав днищем або на ґрунт, або на скелі. В такому випадку, він ставав жаданою здобиччю тогочасних злочинців.

Оскільки навколо таких невеликих фортець виникали будинки колоністів, саме за мурами центрального укріплення та їх організаційного центру - бойової вежі люди шукали притулку в

часи небезпеки. Отже, військове мистецтво клерухів стрімко поширювалося всіма теренами Еллади та на її факторій і колоній.

Відповідно до усталених згодом юридичних норм, починаючи з сімнадцяти років, юнаки – елліни (*ἔφηβος*) несли регулярну службу в збройних формуваннях, а у 18 років – урочисто приймали присягу на вірність своєму полісу. Особливо почесною афінське, а згодом і все еллінське суспільство вважало смерть у бою.

Юнаки, котрі з тих або інших причин не проходили річної обов'язкової служби у ЗС, підлягали спеціальним іспитам військового характеру – докімасії (*δοκιμασία* 'огляд війська'). Без успішного складання такого іспиту чоловіки позбавлялися права набуття громадянства й мусили "працювати над собою" до чергових випробувань, результати яких оцінювало кваліфіковане журі. Лише після успішного проходження докімасії еллін міг скласти урочисту присягу й набути повноправного громадянства.

Про якість розвідувальної діяльності та інших заходів воєнного мистецтва з боку еллінів красномовно свідчить той факт, що наприкінці VII–VI ст. до н. е. колоністи майже безперешкодно й досить швидко освоїли велику територію в акваторіях Середземного та Чорного морів. До того ж, зносини між еллінами та автохтонним населенням північного узбережжя Чорного моря постійно урізноманітнювалися. З часом склався єдиний греко-скіфський простір, де поділ на еллінів і "варварів" розглядався сторонами вже як недоречний, на відміну від Еллади.

Еллінське воєнне мистецтво склало перший іспит на зрілість у протистоянні з величезною перською рабовласницькою деспотією. У цих війнах між Елладою та Персією зіткнулися дві рабовласницькі армії, різні за своїм складом, системою комплектування, організацією, озброєнням і структурою.

З початку V ст. до н. е., після придушення повстання греків в Іонії, посилилася експансія перської деспотії на Захід, об'єктом її стала південна частина Балканського півострову. Перська деспотія вже мала вихідний плацдарм – малоазійське узбережжя. Більше того, перське військо окупувало Фракію, яка була включена до складу деспотії в якості двадцять першої сатрапії. Геллеспонт, де проходила важлива понтійська комунікація еллінів, опинився під контролем персів. Їх загарбницька політика була основною причиною греко-перських війн. Перська експансія, передусім, зачіпала економічні інтереси малоазійських греків і загрожувала життєвим інтересам рабовласників всієї Еллади.

Велика частина грецьких полісів спочатку на чолі зі Спартою об'єдналася для боротьби за свою незалежність. З боку греків це

була війна за незалежність Еллади, що сприяло підвищенню боєздатності грецької рабовласницької міліції.

У Північному Причорномор'ї, куди попрямував агресор, вже склалася спільна "еллінсько-варварська" консолідована оборонна коаліція. Скіфські ватажки Скопасіс, Іданфірс і Топсакіс очолили рух опору персам, використовуючи й те, що останні знехтували належною розвідкою. Іданфірс і Топсакіс мушили під час комплексної військової операції із заманювання ворожого війська вглиб Північного Причорномор'я вивести військо Дарія I на племена, котрі свого часу відмовилися підтримати антиперську коаліцію. Про це Дарій I не здогадувався та вважав фактично всіх "тубільців" противниками і змарнував цілком реальну можливість створення власних агентурних позицій у поліетнічному середовищі Північного Причорномор'я зі своїх симпатиків.

На час вторгнення перського війська скіфське воєнне мистецтво було на піднесенні. Кочовики вдало використовували візки для оборони, ставлячи їх миттєво колом, з-за яких у ворога летіли отруєні ядом стріли, а також снаряди з пращі. Середня дистанція для смертоносного враження стрілами сягала до 150 метрів, а швидкострільність досягала до 12 пострілів на хвилину. Довше летіло каміння та глиняні кульки із пращі (до 230 м).

Не лише скіфський вершник мав на собі панцир із бронзових, кістяних і залізних платівок, але і його бойовий кінь. Противника вражали на дистанції стріли й дротики, а під час наближення скіфські вершники використовували списи довжиною до трьох метрів – прототип кавалерійських "пік", а також великі залізні мечі (довжина леза – до 100 см).

В ближньому бої скіфи майстерно застосовували короткі мечі – акінаки, сокири та бойові ножі із бронзи та заліза. Також скіфи використовували аркан, за допомогою якого вершника скидали додолу, де й добивали списом або мечем.

Скіфи залюбки використовували й давньогрецьке озброєння, переважно оборонне, передусім, шоломи й поножі.

У скіфському війську брали участь не лише чоловіки, але й озброєні загони дівчат-лучниць (фактично, прототип жінок-снайперів). За свідченням античних авторів, не можна було віддати перевагу ані воїнам-чоловікам, ані жінкам-воїтельницям. З дитинства у скіфів воєнному мистецтву навчали не лише юнаків, але й дівчат, котрі також, окрім луку, вдало билися списом і мечем. Особливо такі суто жіночі військові підрозділи використовувалися скіфами у прикордонні, де в умовах постійної небезпеки вторгнення ворога у жінки неабияк активізувався природний

інстинкт захисту рідного краю і своїх дітей. До того ж, коли чоловіки відбували в дальні походи, саме на жінку покладалася функція оборони селища.

Найпоширенішим прийомом скіфів була імітація стрімкого відступу, а коли лац у лавах наступаючого ворога під час погоні порушувався, скіфські вершники несподівано поверталися у бік нападника та практично одночасно випускали по ньому отруйні стріли. А тут вже з'являлися основні сили, котрі й закінчували розгром ворожого підрозділу.

Історичні джерела зберегли спогад, як Іданфірс надіслав Дарію I текст у вигляді дивних дарів – птаха, миші, жаби та п'яти стріл, що свідчить про розвиток у скіфів символічного мислення та вміння маскувати інформацію. І коли перські радники намагалися лестиво витлумачити це послання, що немовбито скіфи віддають великому царю три стихії – неба, землі та води, то один з чиновників – Гобрій попередив Дарія I, що тут заковане інше: “Якщо ви, перси, не злетите у небо, як птахи, не сховаєтеся у землі, наче миші, не пірнете у воду, як жаби, то всіх вас знищать скіфські стріли”. Це послання вплинуло на Дарія I та після невдалої погоні за скіфським військом, посиленням еллінськими колоністами – клерухами, він врятувався за Дунай у зворотному боці.

У 500 р. до н. е. малоазійські греки, скориставшись поразкою Дарія I в Скіфії, підняли повстання. На допомогу повсталим в Малій Азії грекам мешканці Афін і міста Еретреї, розташованого на острові Евсеї, надіслали 20 кораблів. Натомість спартанці відмовилися допомагати повсталим. У 496 р. до н. е. перси придушили еллінські заворушення. Допомога, яку надали Афіни малоазійським грекам, послужила приводом для оголошення персами війни безпосередньо Елладі.

У 492 р. до н. е. перський цар Дарій I надіслав в Грецію військо під команду свого зятя Мардонія. Це був сухопутно-морський похід. Сухопутна армія прямувала узбережжям Фракії, флот рухався вздовж берега. Після того, як велика частина перського флоту загинула під час бурі біля мису Афонського, а сухопутна армія персів зазнала великих втрат в дрібних сутичках із фракійцями, Мардоній вирішив повернутися. Перший перський похід проти Еллади закінчився безрезультатно. Однак персам вдалося закріпитися на фракійському узбережжі, що мало велике значення для організації наступних походів.

У 491 р. до н. е. Дарій I відрядив посольство, вимагаючи від еллінів покірності. Деякі поліси визнали владу персів, але спартанці і афіняни відмовилися це зробити і вбили перських дипломатів,

де-факто оголосивши війну. У 490 р. до н. е. перси під командою Датіса і Артаферна вчинили другий великий похід до Греції. Перська армія зосередилася на острові Самос, потім морем була перевезена на острів Евбея. Перси захопили Еретрею, після чого переправилися на іншу сторону протоки і висадилися біля Марафону на відстані 40 км від Афін. Тут відбувся перший великий бій греків з персами.

Поле бою було рівним, оточеним горами долиною на березі моря, зручною для дій перської кінноти. Перси мали 10 тис. регулярної кінноти і велику кількість піших стрільців. У греків було 10 тис. афінських і 1 тис. гошлітів із беотійського міста Платеї.

Спартанці обіцяли Афінам допомоги, але начебто запізнилися. Насправді вони вичікували. Спартанські лідери надобережно вирішували питання щодо участі у бою "спартіатів", побоюючись, що великі втрати поколивають їх панування над ілотами.

Отже, чисельну перевагу мали перси. Крім того, у них була добре навчана кіннота, а у греків її не було. Натомість, елліни, належно навчені у дусі "афінської школи" і спаяні військовою дисципліною, захищаючи Батьківщину, зіткнулися із різноплемянним та вмотивованим грошима і примусом перським військом, основній масі якого була байдужа мета походу.

Еллінами командували десять стратегів: один з них – Мільтіад був добре знайомий із особливостями організації та специфікою дій перської армії. Частина афінських стратегів виступила проти бою, оскільки за чисельністю переважали перси. Проте Мільтіаду вдалося переконати колег, і, коли до нього дійшла черга командувати, він наказав гошлітам шикуватися. Вирішення цього питання перетиналося також із перебігом політичної боротьби в Афінах. Бій усував можливість розколу між афінянами, на який розраховували перси, зважаючи на внутрішні негаразди в Афінах, де було чимало перських прихильників із аристократів. Сподіваючись на розкол, перси навіть взяли із собою в похід вигнаного із Афін тирана Гіннія. Багато грецьких аристократів за допомогою перського царя мріяли відновити минуле панування. Враховуючи все це, Мільтіад оголосив: "Якщо ми не дамо битви, то я впевнений, що сильна смута спіткає розуми афінян і схилить їх на сторону мідян". Успішна ж битва мусила унеможливити загострення внутрішніх суперечностей. Отже, перед нами приклад, коли політика та стратегія виявилися значно взаємопов'язаними.

Мільтіад побудував грецьку фалангу при вході в Марафонську долину. На правому фланзі знаходилися кращі гошліти, лівіше

вишикувалася решта воїнів за філами; лівий фланг склав загіг платеян.

Внаслідок чисельної переваги персів і значної ширини долини, Мільтіад не міг забезпечити фаланзі необхідної глибини. Крім того, Мільтіад враховував можливість охоплення своїх флангів перською кіннотою. Тому він зменшив кількість шеренг в центрі та, відповідно, збільшив число шеренг на флангах. Загальна довжина фронту досягла приблизно 1 км.

Бойовий порядок персів складався з піших стрільців, що розташовувалися в центрі, а також кінноти, що зосередилася на флангах.

Перший етап бою – атака греків, контратака персів і прорив персами центру грецької фаланги.

За словами Геродота, грецька фаланга збіглим маршем рушила проти персів. Дистанція, за його твердженням, була “не менше восьми стадій”. Юстин же називає вірогідну цифру в 1 тис. кроків (близько 700–800 м). Збіглий марш збільшував силу удару, дозволяв швидко долати простір, що вражався стрілами, і пригнічуючи впливав на противника.

Перські стрільці контратакували, прорвали слабкий центр фаланги і переслідували афінян вглиб долини. Але сильні фланги фаланги зупинили перську кінноту, якій не вдалося прорвати тут лави афінян. Елліни помірковано не переслідували розбиту кінноту персів.

Другий етап бою – атака греками перських стрільців, що прорвали фалангу на першому етапі бою, і переслідування розбитих персів.

Після поразки перської кінноти Мільтіад наказав крилам фаланги зімкнутися й атакувати ту частину перського війська, що прорвала центр грецької фаланги. Наслідком стала поразка перських стрільців. Афіняни переслідували противника на дистанції 1–1,5 км, тобто до того місця, де вони після бою поховали своїх полеглих воїнів і насипали могильний пагорб. Звідси фаланга знову почала рух до перського табору, Але час вже був змарнований. Більшість персів встигли сісти на кораблі і вийти у море. Греки захопили лише 7 перських трієр. У цьому бою елліни втратили 192 вбитих воїнів. Втрати персів сягали близько 6 400 осіб.

У марафонському бою елліни виявили неабияке воєнне мистецтво і дали першу вдалу відсіч персам. Армія довела необхідність створення бойового порядку, основою якого є воєнна організація і військова дисципліна. Застосовуючи нестандартні

прийоми бою, афіняни використали ефект раптовості: їх атака морально приголомшила персів.

Ця перемога мала важливі політичні наслідки: об'єднання в Афінах громади, зміцнення політичного і воєнного союзу грецьких полісів, ослаблення діяльності реакційних сил. Перемога показала еллінам можливість успішної боротьби із перською деспотією. Водночас поразка перської армії справила потужне враження на весь Схід: у деспотії посилювалися повстання поневолених персами етносів; перський уряд вимушено переніс центр тяжіння своєї діяльності на внутрішні війни.

Під час десятирічного перепочинку, який настав після бою при Марафоні, афіняни енергійно готувалися до подальшої війни із персами. Питання про характер підготовки було в Афінах об'єктом жорстокої боротьби двох груп:

- землевласників, представником інтересів якої був Арістид;
- торговців і ремісників під керівництвом Фемістокла.

Арістид вимагав перенесення центру тяжіння оборони на сушу, Фемістокл висунув ідею оборони на морі, для організації якої треба було укріплювати узбережжя і розвивати флот. Здійснення так званої морської програми Фемістокла означало перехід політичного впливу на сторону тих прошарків громадян, які служили на флоті і складали більшість у народних зборах. За таких умов пріоритет Фемістокла означав поразку афінського олігархічного угруповання та перемогу пересічної громади. Отже, політика знову перетнулася із воєнним мистецтвом.

Боротьба закінчилася в 483 р. до н. е. перемогою Фемістокла. Арістиду ж вигнали з Афін. На будівництво флоту асигнувалися великі суми. За два роки флот сягав 300 бойових трьохпалубних трієр. Одночасно розгорнулися значні фортифікаційні роботи зі зміцнення афінської гавані Пірею, проте на початок нового вторгнення персів до Еллади вони не були закінчені.

У 481 р. до н. е. був організований військово-оборонний союз із 31 грецької держави на чолі зі Спартою. Але цей союз об'єднував невелику частину общин. Останні або дотримували нейтралітету, або підкорялися персам (зокрема, Фессалія і Беотія були на їх боці). Таким чином, Спарті й Афінам не вдалося організувати єдиний еллінський фронт проти персів. Але утворення військово-оборонного союзу було все ж таки великим політичним досягненням і відіграло організаційну роль у боротьбі з ворогом.

Після смерті Дарія I, у період правління його сина Ксеркса, в 486 р. до н. е. перси зібрали велике військо та сильний флот для

походу в Елладу. За повідомленням Геродота, ворожий флот налічував понад 1 200 кораблів, бойових, а також допоміжних.

Перед походом на Грецію перський воєначальник Ксеркс свідомо вдався до дезінформування для досягнення максимального емоційного впливу шляхом створення художнього образу. Він розпустив чутку про численність перського війська у вигляді легенди, начебто якщо всі перські воїни одночасно випустять стріли в повітря, то вони затьмарять світло сонця.

До цього періоду належать також свідчення істориків, що дійшли до нас в описах, про найбільш ранні випадки використання писемної мови з метою інформаційно-психологічного впливу, спрямованого на розпалення суперечностей у таборі противника. Датуючи цей випадок 480 р. до н. е., грецький історик Геродот пише: "Фемістокл вирушив до джерела питної води й висік на камені напис, який прочитали іонійці, які прибули наступного дня в Артемісій. Напис гласить: «Іонійці, ви вчиняєте гріх проти своїх батьків, допомагаючи поневолити Грецію! Тому краще переходьте до нас. Якщо не зможете зробити цього, то відведіть свої війська з поля бою й умовте карійців відійти також. Але якщо ні те, ні інше вам не вдасться й ви змушені будете виступити на полі бою, то боріться лише показово, пам'ятаючи, що ви походите від нас і ворожість варварів до нас бере початок від їхньої ворожості до вас»".

Цікаво, що сам Геродот писав про подвійний ефект зазначеного "пропагандистського" заходу: зрештою, або іонійці зрадять Ксеркса і перейдуть до еллінів, або ж, якщо цього не станеться, Ксеркс, дізнавшись про наявність подібних закликів, поставить під сумнів вірність іонійців справі приборкання непокірних еллінських міст, тому не покладатиметься на них у вирішальних сутичках, чим значно зменшить міць власного війська.

Перси знову організували сухопутно-морський похід. У 480 р. до н. е. перське військо зосередилося в Сардах; через Геллеспонт (Дарданелли) перси побудували великий міст, яким їх військо протягом семи днів переправилося до Фракії. Таким мостом за добу могли просунути максимум 50 тис. піхоти, або 10 тис. кінноти, або 5 тис. возів, а за всі сім днів можна було переправити близько 100 тис. піхоти, 20 тис. кінноти і 15 тис. возів. Геродот же повідомляє про вторгнення п'ятимільйонного перського війська, що суперечить його ж даним. Перебільшення Геродотом чисельності перського війська демонструє загальну тенденцію античних істориків підкреслити перевагу еллінів і підвищити значення їх перемог.

Першу оборонну лінію елліни спочатку побудували у Фессалії в Темпейській долині. Але Фессалія вважалася ненадійною, і в Афінах навіть побоювалися, що вона може перейти на бік персів. Тому еллінські стратеги вирішили перегородити шлях до Середньої Греції в проході через Фермопільську ущелину, що була зручним місцем для оборони. Цю позицію посилили фортифікаційними спорудами.

Фермопільський прохід оборонявся всіма наявними силами еллінів. Їх ВМС стали на якір поблизу мису Артемісія, на півночі острова Евбеї, у вузькому місці протоки. Обраний рубіж оборони був сухопутно-морським і складався із двох дефіле – на суші і на морі, що позбавляло персів можливості використовувати чисельну перевагу своєї сухопутної армії та флоту.

Перший сухопутний бій відбувся біля Фермопіл, де греки, маючи забезпечений тил, протягом двох днів відбивали атаки ворога, поки зрадник не показав ворогам обхідні стежини в тил тих, хто оборонялися. У ніч на третій день перси збили заслін, виставлений греками на перевалі, й, захопивши його, почали виходити в тил грецькому війську в Фермопільському проході. Помітивши маневр, спартанський цар Леонід відпустив всі сили союзників, що відступили до Афін, а сам зі 300 спартанцями залишився на місці.

Перси оточили загін Леоніда і знищили його у нерівному бою. Жоден спартанець не здався персам. Згодом на честь полеглих біля Фермопіл на камені написали: "Подорожній, звістку віднеси, всім громадянам Лакедемону: чесно виконавши закон, тут ми в могилі лежимо". Проте героїзм "спартіатів" не запобіг переходу на сторону персів Фів і деяких інших полісів.

Одночасно відбувався триденний морський бій біля мису Артемісія. Користуючись пасивністю персів, частиною сил, що здійснювали обхідний маневр, елліни протягом двох днів успішно атакували противника. На третій день перський флот атакував оборонців, що сконцентрувалися у вузькому місці протоки на зручній позиції, внаслідок чого перси не могли використовувати свою чисельну перевагу і зрештою вимушено відступили. Вночі елліни отримали відомості про подолання персами Фермопільського проходу і через це відступили до острова Саламіну. Прорив Фермопіл вирішив наперед відступ еллінських ВМС із протоки.

Увірвавшись до Середньої Греції, перські завойовники грабували і розоряли її. Афіняни залишили Аттику, перейшовши на острів Саламін. Спартанці вимагали, щоб оборону перенесли на

останній рубіж – перешийок Коринфа, який вони потужно укріплювали. З питання використання ВМС між Спартою і Афінами існували розбіжності. Спартанці вимагали, щоб флот обороняв береги Пелопоннесу, афіняни ж наполягали на зосередженні всіх ВМС біля Саламіну, мотивуючи це наявністю тут зручних позицій.

У 480 р. до н. е. біля острова Саламін відбувся морський бій. За відомостями Геродота, грецький флот налічував 358 кораблів, але і цього разу перси мали значну чисельну перевагу. Ксеркс вирішив оточити флот еллінів і спрямував 200 кораблів для загородження всіх виходів Саламінської протоки. Услід за цим головні сили перського флоту атакували еллінів. Проте у вузькій протоці перси не змогли використовувати свою чисельну перевагу; елліни добре знали фарватер, кораблі їх були рухомі та добре маневрували. В результаті цих переваг перський флот був розбитий, а його залишки поспішно відступили. Заслуга Фемістокла, котрий вдало командував ВМС, полягала у тому, що він майстерно скористався вузькою протокою, щоб позбавити противника можливості використовувати свою чисельну перевагу; окрім того, стратег зумів, використовуючи маневреність грецьких кораблів, знищити перський флот за частинами.

Ксеркс, усвідомивши ймовірність небезпеки для себе, із частиною військ пішов із Еллади, залишивши там значні сили під командуванням Мардонія. Саламінський бій був переломним моментом під час війни. Ця перша морська перемога еллінів над персами сприяла об'єднанню грецьких полісів. Для боротьби з персами тепер консолідували зусилля вже 24 грецьких поліси, такі, що мали великі можливості для боїв на суші і на морі. Натомість єдиного конкретного стратегічного плану не було: афіняни вимагали від спартанців виокремлення великих сил для переходу в контрнаступ проти Мардонія; спартанці ж, ухиляючись від участі в битві, наполягали на організації морського походу до Геллеспонту з метою перервати комунікації перського війська і цим змусити Мардонія до відступу без бою.

Спостерігаючи черговий розбрат серед еллінів, у 479 р. до н. е. перське військо вдерлося до Аттики і захопило Афіни. Цього разу у еллінів склалася сприятлива обстановка для переходу в контрнаступ. По-перше, спартанці, побоюючись укладення афінянами сепаратного миру з персами, виставили великі сили, і союзна армія мала 8 тис. гоплітів і таке ж число легко озброєних піхотинців. По-друге, іонійці повідомили, що вони готові надати підтримку на морі; отже, ситуація склалася сприятливо і для

переходу в контрнаступ проти перського флоту. Нарешті прийнятий еллінами стратегічний план полягав у тому, щоб завдати персам поразки на суші і на морі. Для вирішення цих завдань еллінська армія зосередилася біля Платеї, а флот вирушив до Малої Азії. В один і той самий день в 479 р. до н. е. відбулися два бої: в Беотії при Платеях і морський бій біля берегів Малої Азії біля мису Мікале. Ці бої вирішили результат війни на користь полісів.

Особливості бою біля Платеї полягали у наступному: елліни, з метою використання сили фаланги, прагнули, передусім, дати оборонний бій та спровокувати Мардонія на наступ. Перси, мабуть, не мали значної чисельної переваги, що і визначило обережні дії Мардонія, котрий не наважувався атакувати. Показово, що у складі перського війська були і загони грецьких полісів, що визнали владу персів.

Еллінська армія під командуванням спартанця Павсанія розташувалася на схилах Кіферону, на березі невеликої річки Азоп. На протилежному березі в укріпленому таборі знаходилося перське військо. Щоб спровокувати Мардонія на наступ, Павсаній висувався на висоту до самої річки Азоп; правий фланг контролювали спартанці, лівий – афіняни, центр – загони інших полісів. Мардоній також вийшов зі свого табору і розташував військо для бою: на правому крилі проти афінян постали загони греко-персів, у центрі – мідяни і бактріани, на лівому крилі проти спартанців – перси.

Мардоній, не наважуючись атакувати, наказав стрільцям не підпускати еллінів до річки; вершники, вислані в тил еллінського розташування, знищили джерело, з якого ті брали воду. Шлях підвезення продовольства союзній армії перси також перервали. Тому елліни вирішили вночі відступити до полісу Платеї, щоб зручно там розгорнути військо. Першими на нову позицію стратегами вирішено було висунути загони центру, за ними відходили афіняни; спартанці ж отримали завдання прикрити відступ.

Перший етап бою – відступ грецьких загонів центру і перехід персів у наступ.

Вночі центр бойового порядку еллінів рушив до Платеї, а на світанку почали відступати й афіняни. Побачивши відступ, Мардоній вирішив атакувати противника силами кінноти. Але за кіннотою, вважаючи, що елліни втікають, попрямувала й перська піхота. Передусім, атакований був ар'єргард – спартанці, які звернулися за допомогою до афінян. Але у цей же час союзники персів атакували афінян. Бій зав'язався всім фронтом.

Другий етап бою – контратака “спартіатів”. Він розпочався з того, що перси засипали фалангу Лакедемону хмарою стріл, внаслідок чого спартанці зазнали значних втрат. Коли перси опинилися на дистанції короткого удару, Павсаній розпочав контратаку і відкинув противника. Еллінські загони центру, що поверталися в цей час, підсилили фалангу спартанців і взяли участь у переслідуванні персів, що втікали в безладі. Одночасно афіняни перемогли грецьких союзників персів.

Третій етап бою – загальне переслідування розбитого перського війська за річку Азоп і штурм укріпленого табору ворога.

Першими до перського табору підійшли спартанці, але їх спроби увірватися успіху не мали. З підходом афінян опір персів був зломлений, і табір опинився в руках еллінів. Залишки перського війська втекли до Геллеспонту.

У день перемоги біля Платеї ВМС еллінів розбили перський флот біля мису Мікале. Перемоги на суші і на морі фактично вирішили результат війни на користь полісів, яким незабаром вдалося відновити понтійську комунікацію. Хоча греко-перська війна тривала ще багато років, результат її був вирішений заздалегідь. Перська деспотія виявилася безсилою у боротьбі з коаліцією полісів, стратеги яких постійно вдосконалювали воєнне мистецтво.

Виявляючи причини тактичних успіхів, Геродот зазначає, що в хоробрості та силі перси не поступаються еллінам, але вони погано озброєні, недосвідчені й не можуть зрівнятися з еллінами у бойовому мистецтві. Перси не мали одноманітної зброї, у них не було важкого захисного озброєння. Воїнів також не навчили веденню регулярного бою, кожен професіонал намагався діяти одноосібно, швидко руйнуючи лави шиккування.

Перемоги при Платеї та Мікале у цілому зміцнили спільний союз еллінів, хоча в 478 р. до н. е., після чергових конфліктів, з його складу вийшла Спарта із союзними їй пелопоннеськими державами. У 477 р. до н. е. на правах рівності полісів був реорганізований морський союз для керівництва бойовими діями на морі, що виник під час вторгнення персів під командуванням Ксеркса, а також були визначені обов'язки кожного полісу відносно спорядження ВМС і війська. Керівництво справами морського союзу фактично опинилося в Афінах, а цей поліс прагнув розширити сферу впливу. Характеризуючи ситуацію, античний автор Плутарх зазначив: “Афіняни не розлучалися з морем: вони завжди були озброєні, жили за рахунок союзників і перетворилися на гарних моряків. Союзники, що ухилялися від військової служби, починали

їх лякатися і лестити їм, й таким шляхом непомітно перетворилися на їх підданих і рабів". Афіняни укріплювали своє місто і гавань Пірей оборонними спорудами. За допомогою потужних ВМС вони прагнули поширити вплив у східній частині Середземного моря, куди був тепер перенесений ТВД.

Після перемог в 479 р. до н. е. стратегічна ініціатива цілком перейшла до еллінів. Війна набула характеру епізодичних морських сутичок і окремих походів, що мали лише тактичне значення. Війна тривала до укладення Калієвого миру (449 р. до н. е.), що завершив греко-перські війни. Перська деспотія вимушено відмовилася від панування в Егейському морі, Геллеспонті та Босфорі й визнала незалежність полісів у Малій Азії.

У греко-перських війнах особливо яскраво виявився взаємозв'язок стратегії з політичною боротьбою. Рішення питання про сухопутний і морський ТВД визначалося боротьбою політичних угруповань в Афінах (Арістид і Фемістокл); вибір греками сухопутної оборонної лінії знаходився залежно від політики – Фессалія могла перейти на бік персів, і тому перший оборонний рубіж довелося перенести до Фермопіл; перехід у контрнаступ і його характер (на суші і морі) визначався політичною конкуренцією Афін і Спарти.

Ці війни виявили, особливо у еллінів, важливі моменти стратегічного керівництва, а саме визначення:

- характеру підготовки до війни (сухопутного війська або флоту);
- вирішального театру війни (суша чи море) і основного способу боротьби залежно від ситуації та співвідношення сил (оборона, контрнаступ);
- моменту початку контрнаступу;
- напряму головного удару для кожного періоду війни.

Як стратегія персів, так і стратегія еллінів мали характерні особливості. Перси шукали вирішення результату війни на суші, спорядивши для цього велике на той час військо, особливо для другого походу, після того, як їх десант першого походу був розбитий при Марафоні. Перський флот виконував допоміжну роль, забезпечуючи комунікацію сухопутної армії.

Натомість у греків домінувала стратегічна взаємодія армії та флоту:

- коли "спартіати" загинули біля Фермопіл, еллінські ВМС попрямували від протоки біля Артемісія;
- перемогу при Платеї закріпив успіх флоту біля Мікале;

- в останній період війни успіхи на морі еллінських ВМС забезпечували спокій прибережних полісів.

ВМС хоча й були значними, але одним не могли забезпечити перемогу у війні. Успіх визначався стратегічною взаємодією армії та флоту, в якій вирішальну роль відігравали перемоги сухопутної армії при Марафоні та Платеї.

Греко-перські війни мали велике значення в розвитку тактики й організації армії. Елліни уніфікували фалангу – перший відомий регулярний бойовий порядок. У порівнянні з перською армією, фаланга мала великі переваги: згуртованість, дисципліну і керованість. Діяльність полководця відтепер полягала не лише у виборі місця для побудови бойового порядку, але й у грамотному визначенні характеру бойових дій та моменту вирішального удару.

В ході греко-перських війн піхота втратила однорідність: дії важкої піхоти почала забезпечувати легка, що взаємодіяла з фалангою. З'явилися перші тактичні комбінації. Визначилася необхідність в забезпеченні флангів як вразливих місць бойового порядку шляхом відповідного розташування військ на місцевості або за допомогою дій легкої піхоти.

У війську перської деспотії, що було окремими етнічними ополченнями, природно не існувало організаційної єдності. Елліни ж мали струнку воєнну організацію, власну систему виховання і навчання воїнів. Це вже були ЗС, що зберігали й примножували бойовий досвід та напрацьовували ноу-хау в царині воєнного мистецтва.

Подальший розвиток фаланги в Афінах і Спарті йшов шляхом вдосконалення її тактичних властивостей і, насамперед, збільшення ударної сили в атаці на оптимізовано стислий термін. Для нанесення одночасного могутнього удару масою воїнів був необхідним ефективний бойовий вишкіл, а йому елліни приділяли належну увагу.

Таким чином, за результатами стислого аналізу греко-перських війн, можна виокремити низку цікавих надбань у розвитку воєнного мистецтва:

- визначення способу ведення війни залежно від політичної обстановки;
- організація стратегічної взаємодії армії і флоту;
- виникнення тактики піхоти;
- поява простої та ефективної організаційної форми армії;
- наявність системи виховання і навчання воїнів

тощо.

З 445 до 429 р. до н. е. афінську державу очолював Перикл (Перикλῆς, від *περί* + *κλέος* 'оточений славою') – спадкоємець родів військових аристократів. Зокрема, батько правителя – Ксантіпп очолював ВМС еллінів під час їх блискучої перемоги над персами у морському бої поблизу мису Мікале (Паніоній). Отже, отримавши у сім'ї перші уроки воєнного мистецтва, Перикл концептуально наголошував, що "сила афінян полягає не у військовій муштрі і хитрості, а в громадянському ентузіазмі і патріотичному завзятті до загальної спільної справи". Саме "афінську спільну справу" він і розвивав у зовнішній політиці, а також військовій галузі.

Перикл перейшов від оборонної до наступальної стратегії та почав підкорювати волі Афін поліси, передусім, членів Афінського морського союзу. До того ж, його радником у воєнній справі була кохана жінка – мілетянка Аспазія.

Для розуміння ситуації, що склалася під час війн з часів Перикла, доцільно звернутися до історичних фактів і розпочати саме з Мілету (*Μίλητος*). Не виключено, що цей поліс у Карії (Мала Азія), поблизу стратегічно важливого пункту – гирла річки Меандр, заснували еллінізовані єгипетські жерці. Вони ж, а також їх нащадки, були де-факто правителями цієї "перлини Іонії". Ймовірно, для Перикла його зацікавленість саме Мілетом була пов'язана із тим, що цьому полісу належав мис Мікале, поблизу якого переміг персів його батько – Ксантіпп.

Мілет у часи розквіту являв собою взірць воєнно-інженерного мистецтва: у внутрішньому місті височіла цитадель, а дві частини полісу – внутрішнє і зовнішнє міста оточували міцні фортифікаційні споруди. Під їх захистом знаходилися чотири гавані, котрі також перебували під цілодобовим спостереженням озброєних підрозділів, що базувалися на Трагасайських островах. Не випадково Мілет називали "першою колонією ахейців під захистом дванадцяти мурів". Під час походу киммерійців на Малу Азію у VII ст. до н. е. Мілет врятували саме його мури, а також воєнне мистецтво лідійського царя Гігеса.

До VI ст. до н. е. у Мілеті скасували владу тиранів і почали керувати громадяни. Саме у цей час поліс розпочав колонізувати басейни Середземного й Чорного морів, мілетці просунулися Дніпром і Доном на Північ, де у "варварських землях" створювали факторії.

Взаємні контакти економічного, культурного, особистого характеру призводили до того, що елліни поступово "варваризувалися", а "варвари" еллінізувалися. Розвідники зацікавлених суб'єктів-сторін вже однаково добре виглядали і в

еллінському, і у “варварському” одязі. Войовничість місцевих етносів з часом зменшується. Поступова комерціалізація життя і створення серед автохтонного населення широкого прошарку споживачів алкоголю та дарів протягом століть дала свої результати. Під впливом еллінів змінилося й ставлення скіфів до золота, про що свідчать досить показові знахідки, переважно грецького походження. Мілет, завдяки Причорноморським колоніям, перетворився на значний центр торгівлі зерном.

В епоху свого розквіту (VI-V ст. до н. е.) Мілет мав до ста колоній та факторій, починаючи від Навкратіса (Єгипет) на Півдні, а на Півночі закінчуючи факторією з невідомою назвою, що знаходилася на місці сучасного селища Бишів (Київська область), а також спостережних пунктів в Азагоріумі (сучасний центр Києва) та Гелоні (Більське городище у Котелевському районі Полтавської області). Навіть важко ідентифікувати, наскільки далеко мілетці просунулися на Північ, Південь, Захід і Схід від свого полісу.

Важливо зазначити, що акцент у воєнному мистецтві мілетці робили на розвитку ефективної зовнішньої розвідки, в якій неабияку роль відігравали спеціально підготовлені жінки із шляхетних сімей. Так, наприклад, відома трансформація уподобань скіфського царя Скіла (*Σκύλης*), сина Аріапіфа, одруженого на грекині мілетського походження. Ще у дитинстві під впливом матері, також еллінки мілетського походження, майбутній “володар степів” опанував давньогрецьку мову, вмів писати і настільки захопився еллінською культурою, що утримував потайки від свого племені власні неабиякі “хатинки” в Ольвії та факторії Борисфен (що були щільно пов’язані із метрополією – Мілетом), грецьких коханок й вклонявся еллінським богам. Його зв’язки завдяки еллінам поширювалися й на Істрію, де знайдено перстень із іменем цього царя. Незважаючи на те, що частина грецьких полісів визнала владу Скіла, а Ніконій (також колонія Мілету, рештки знаходяться поблизу с. Роксолани, неподалік Одеси) навіть влесливо почав карбувати монету з його іменем, степові кочовики розцінили поведінку свого лідера як зраду. Після того, як скіфів привів на діоністичні містерії за участю їх царя еллін-борисфеніт, цим вдало скористався його молодший брат за батьком Октамасад. Орієнтовно між 447–445 рр. до н. е. він позбавив Скіла влади та публічно відрубав голову брату.

В цей контекст вписується і поява в Афінах мілетської гетери Аспазії (*Ἀσπασία*), якою захоплювалися видатні громадяни цього полісу. Одним із найчастіших гостей у гетери був філософ Сократ, котрий визнавав її вплив на формування власного світогляду. Перикл взагалі закохався в Аспазію настільки, що, у порушення

чинного законодавства, розлучився із громадянкою Афін й одружився з гетерою, до того ж, – іноземкою.

Не виключено, що саме під впливом Аспазії перший стратег і правитель афінської держави приймав стратегічні рішення, зокрема, він вперше запровадив державне утримання військовослужбовців, котрі виконували бойові завдання не лише через “чуття єдиної родини”, але й за конкретну грошову винагороду, чим прагматизував ЗС.

Захищаючи агресивні інтереси Мілету в конфлікті з державою Самос, у 440 р. до н. е. Перикл розпочав війну проти цього острова – другим (після Афін) за значенням членом Афінського союзу. Невдовзі, після морського десанту, Самос без бою капітулював, однак через деякий час, за підтримки персів, населення острову підняло повстання проти влади Афін і Мілету. До повсталих приєднався стратегічно важливий поліс Візантій (сучасний Стамбул), а також ряд полісів Пелопонеського союзу, котрий традиційно протистояв Афінському. Розпочалася дев'ятимісячна Самосська війна (440–439 рр. до н. е.).

Влітку 440 р. до н. е. у напрямі Самосу з Пірею вирушили 44 кораблі, якими керував особисто Перикл. Натомість Самос виставив власну армаду під командою флотоводця Мелісса у складі 70 кораблів, серед яких 20 були вантажними (“кораблі-фортеці”). Поблизу невеличкого острова Трагія відбулася битва, в якій афіняни блискуче перемогли. Але Меліссу вдалося врятувати частину особового складу й досягти Самосу. Розуміючи необхідність облоги бунтівного острова, Перикл викликав допомогу. Невдовзі з Пірею прибули 20 кораблів під керівництвом Софокла, а також 25 суден з підконтрольних Афінам островів Хіос і Лесбос. Столиця Самосу, однойменний поліс, було заблоковано із суші (трьома рядами облогових фортифікаційних споруд) та з боку моря – кораблями.

З метою допомогти союзникам, перси начебто відрядили флотилію, але для Перикла це не стало несподіванкою. Він таємно спрямував шістдесят найкращих трієр на зустріч персам. Мелісс, котрий сам і розповсюдив цю дезінформацію, дізнавшись про цей маневр, вирішив діяти рішуче. Йому вдалося знищити афінські сторожові кораблі та, відповідно, прорвати блокаду на 14 днів. Цього терміна вистачило для поповнення, передусім, харчових запасів Самосу. З метою психологічного впливу, за наказом Мелісса на лобах полонених афінян таврували сову – символ Афін, як відповідь на аналогічні дії афінян, котрі на лобах захоплених самосців таврували зображення корабля.

Досить швидко Перикл усвідомив, що його Мелісс ввів у оману. Трієри терміново повернулися до Самосу й перемогли ворожий флот. До того ж, на черговий заклик Перикла щодо допомоги, з Пірею відбули 40 кораблів під орудою Фукідіда, Гангона та Форміона, а також 20 кораблів, котрими командували флотоводці Тлеополем і Антікл. З Хіосу та Лесбосу також прийшло 30 кораблів.

На цей раз Перикл оточив місто надпотужним муром для облоги, за якими чатували сім великих військових підрозділів афінян (восьмий відпочивав і чекав своєї черги). Витвором військово-інженерного мистецтва стали складні знаряддя для облоги, що апробовувалися й використовувалися еллінами вперше.

Навесні 439 р. до н. е. знесилені самості перейшли у відчайдушний контрнаступ, що виявився невдалим. Війна закінчилася перемогою Афін. Вирішальну роль у цьому відіграли потужні ВМС, якими вміло керували десять стратегів. За результатами війни Самос після облоги де-юре капітулював, а Візантії довелося брати штурмом.

Переможені мусили самостійно зруйнувати всі інженерно-фортифікаційні споруди, передати всі кораблі та наявну зброю переможцям, поступитися територіями та відшкодувати афінянам всі їх витрати. Візантії перетворився на форпост афінян, а через їх воєнні невдачі у Єгипті та Південній Італії, основним напрямом експансії, спільно з Мілетом, Перикл обрав Чорне море. Натомість, для вдалого походу йому потрібно було владнати справи в релігійній сфері, зокрема, через неабияке посилення "держав у державах" - амфікційній.

Спочатку амфікційні були міжполісні (фактично міждержавні) організації, які об'єднували поліси і етноси, що вклонялися певному богові (амфікційні - "ті, які мешкають навколо"). Отже, ті міста й держави, котрі контролювали святині, користувалися важелями впливу також і на іноземних амфікційнів.

Амфікційні могли виникати з фіасів, міжполісних спілок прихильників певного божества, конкретних культів тощо. Прикладом такої амфікційної може бути Ахіллів острів (сучасний чорноморський о. Зміїний), що збирав навколо храмів прочан з різних куточків тогочасного світу.

До V ст. до н. е. згадані амфікційні перетворилися на міжнародні союзні організації з декларативною метою збереження релігійної єдності Еллади, спільного міжполісного панування певного божества й захисту його храму. З часом ці організації трансформувалися у потужні суб'єкти розвідувальної діяльності із

самостійною політикою, якої мусили дотримуватися всі амфікціони. Кожен поліс посилав до загальносоюзних органів представників. Останні брали участь у зборах і мали однакові права, незалежно від того, який поліс вони представляли.

Найвпливовішою амфікціонією античного світу була Дельфійсько-Фермопільська, до якої належало 12 еллінських етносів. Вона утворилася шляхом об'єднання Дельфійської (при храмі Аполлона) та Фермопільської (при храмі Деметри) амфікціоній. Усі найважливіші договори, що укладалися між етносами й полісами-амфікціонами, прямо чи опосередковано затверджувалися Дельфійськими жерцями, відповідно обізнаними в різних тогочасних політичних таємницях. У суперечливих питаннях зносин сторони зверталися до Дельф. Сила жерців полягала не лише в духовному, а й у матеріальному впливі храму. Дельфи мали величезні кошти, що накопичувалися від внесків міст, паломників, храмових ярмарків і лихварських операцій. Ці гроші спрямовувалися, зокрема, на здійснення розвідувальних заходів. Поінформовані жерці могли порадити, куди спрямувати наступний рух переселенців, або як діяти у бойових умовах. Наприклад, саме завдяки рекомендаціям Дельфійського оракулу вихідці з міста Гераклея Понтійська та острову Делос приблизно у 422 р. до н. е. заснували Херсонес Таврійський. У Північному Причорномор'ї Дельфійсько-Фермопільська амфікціонія мала представництво в Ольвії, яке уособлювало аристократичне угруповання чоловіків (фіас), відомих під назвою мольпів.

З метою позбавлення Дельфійсько-Фермопільської амфікціонії впливу, Перикл, дізнавшись зі своїх джерел про хибну соціальну ситуацію в Ольвії (рептіки – неподалік від Очакова), котра загрожувала й визнанню особливій ролі Мілету як метрополії, особисто очолив каральну експедицію до Ольвії у контексті своєї Понтійської політики. Остання полягала у поширенні впливу Афін на припонтійські поліси. Саме після перемоги над мольпами в Ольвії на монетах цього міста з'явилася емблема – орел, символ військової доблесті, який у кігтях тримає дельфіна – символ мольпів. У той час завдяки цій інформаційній акції Перикл постійно нагадував про верховенство своєї світської влади над релігійною.

За результатами Понтійської експедиції, Афіни створили власні форпости у Причорномор'ї, налагодили дипломатичні зносини з Боспорським царством і правлячою там династією Спартокідів, а також продемонстрували “сміливість і безстрашність афінян, коли вони вільно плавають всіма морями, вважаючи себе за володаря морів”.

Неабияке посилення Афін, діяльність Перикла з приборкання влади амфіктоній, спричинили пряме воєнне зіткнення Афінського союзу з Пелопоннеським (лідер – Спарта). Так розпочалася Пелопоннеська війна між Спартою і Афінами, що тривала 27 років (431–404 рр. до н. е.).

Пояснюючи причину виникнення війни, Фукідід писав: “Лакедемоняни визнали порушення миру і необхідність війни не стільки під впливом союзників, скільки зі страху перед афінянами, як би могутність їх не зросла: вони бачили, що вже велика частина Еллади знаходиться в їх підпорядкуванні”.

Прагнення Афін на Захід з метою завоювання ринків обмежувало інтереси Коринфу, що входив до складу Пелопоннеського союзу, і загострювала цю боротьбу. Слід врахувати, що торговельний шлях до Італії і Сицилії прямував як через затоку Коринфу, так і вздовж узбережжя Пелопоннесу. Із зростанням товарного виробництва загострювалося торговельне суперництво. Велику роль відігравали також протиріччя між Спартою та Афінами на ґрунті спільної політики: спартанці в усіх полісах підтримували жерців, аристократів і олігархів, а афіняни надавали допомогу пересічним громадам. Із зростанням об’єднувальних тенденцій, що вступали в гострий конфлікт із полісною автономією, загострювалася боротьба за політичне панування.

Декілька інцидентів між Коринфом і Мегарою послужили формальним приводом до Пелопоннеської війни. В цілому це була боротьба за політичну, економічну і військову гегемонію в Елладі.

На початок війни Афіни мали значні військові сили: 13 тис. гоплітів для польової армії, 16 тис. для оборони укріплених стін Афін, велике число воїнів у гарнізонах, 1 200 вершників, 1 600 лучників, 300 трієр. Сила афінян полягала у наявності значних ВМС, що мали добре укріплену базу, – гавань Пірей. Афіни й самі були потужною фортецею із товстим і високим муром, що з’єднувався довгими (7 км) стінами із гаванню Пірей. Загальна довжина мурів у колі сягала 26 км. Без належної облогової техніки оволодіти такою фортецею було неможливо. Блокада ж із супі не могла дати істотних результатів, оскільки панування ВМС забезпечувало підвезення морем до Афін продовольства і спроможність впливати на союзників. Фактично, Пелопоннеська війна – перше оформлене зіткнення двох архетипів – номадизму в формі талассократії (“влади моря”), уособлене Афінами, і теллуризму “спартіатів”. До того ж, тест на випробовування пройшли архетипи родовий (Спарта) та особистісний (Афіни), а також примат влади світської (Афіни) над релігійною (Спарта).

Стратегічний план Перикла полягав у тому, щоб скористатися пануванням на морі (номадизм у формі талассократії) та спустошувати береги Пелопоннесу і змусити капітулювати теллурократичний Пелопоннеський союз. Засобом для здійснення вказаного завдання були ВМС. На суші планувалися виключно оборонні дії. Натомість, Спарта мала велику сухопутну армію, силами якої вона передбачала вдертися в Аттику, розорити її та блокувати Афіни із суходолу. Водночас, у ході війни залежно від зміни внутрішньої та зовнішньої політичної обстановки воюючих сторін змінювався і характер їх стратегії.

У перший період Пелопоннеської війни (431–421 рр. до н. е.) військові дії звелися до невеликих зіткнень тактичного значення. На першому етапі, до 425 р. до н. е., стратегічна ініціатива перебувала у спартанців, а на другому етапі першого періоду війни ініціативу захопили афіняни. Натомість, у своєму стратегічному плані Перикл не врахував інтересів землевласників, які першими піддавалися розоренню під час постійних вторгнень спартанців до Аттики. Пасивні оборонні дії афінських стратегів під час лютування епідемії чуми підсилювали опозицію проти Перикла. У 429 р. до н. е. Перикл помер від цієї хвороби, а серед членів Афінського союзу розпочався розбрат.

У 428 р. до н. е. проти Афін повстали Мітілени на острові Лесбосі, де аристократичні угруповання виступали союзниками пелопоннесьців. Лише ціною великої напруги сил афінянам вдалося захопити місто, спираючися на мітіленську громаду. Аристократів заарештували та відправили до Афін, де новим лідером став син багатого пкїрника Клеон. Він вимагав нещадної розправи над повсталими – страт і продажу всього населення Мітілен у рабство. Такі суворі заходи мусили “навчити етикету” інших союзників, що, на думку Клеона, тільки й могло зберегти Афінський союз. Також Клеон наполягав на рішучих діях афінських ЗС, що фактично було відмовою від стратегічного плану Перикла.

Здійснюючи новий стратегічний план, афінські ЗС під командуванням стратега Демосфена в 425 р. до н. е. захопили дуже зручну й важливу гавань Пілос в Мессенії та фортифікаційно укріпили її, перетворивши на військову базу. Афіняни сподівалися підняти проти Спарти мессенських ілотів і цим загострити протиріччя всередині Лакедемону. Повстання ілотів незабаром дійсно почалися, а в Пілосі афіняни надали притулок тим ілотам, які переходили на їх бік. Спроба спартанців вибити афінян із Пілосу успіху не мала.

Тоді спартанський загін гошлітів (420 осіб) захопив невеликий острів Сфактерію (близько 750 м шириною і до 3,5 тис. м завдовжки), що знаходився при вході в гавань Пілос. Головні сили "спартіатів" розташувалися у глибині острова, а два пости по 30 бійців були виставлені на його північному і південному краях. Афінський флот завдав поразки пелопоннеському і блокував острів Сфактерію протягом 72 днів. Уклавши із афінянами перемир'я, спартанці звернулися до Афін із пропозицією миру, але за наполяганням Клеона воно не було прийняте народним зібранням. У відповідь на випадки політичних опонентів, Клеон заявив, що він протягом 20 днів привезе з острова Сфактерії спартанців живими до Афін або знищить їх там. Клеон був обраний стратегом і у 425 р. до н. е. попрямував із підкріпленням в Пілос.

Афіняни висадили вночі на острові десант з 800 гошлітів, а вранці до них приєднали ще 800 пелтастів (середньої піхоти). Головною зброєю пелтастів був дротик. Атаку важкої піхоти Демосфен вирішив підготувати діями пелтастів, яких для цього поділили на окремі загони і розташували на навколишніх панівних висотах. Пелтастам наказали атакувати спартанців з флангу і тилу в момент, коли вони атакуватимуть. Фаланга афінських гошлітів вишикувалася в долині на південному краю острова.

Перший етап бою – наступ спартанської фаланги та її безпорадність у боротьбі із пелтастами.

Коли показалася наступаюча фаланга противника, пелтасти спустилися з гір і, діючи в розсипному строю, почали вражати спартанців дротиками, каменями й стрілами. Спрямовані проти пелтастів загони гошлітів виявилися безпорадними, оскільки атаківані пелтасти удару не приймали і відступали у гори, а потім знову накиннулися на фалангу, що незабаром втратила свою згуртованість.

Другий етап бою – відступ спартанської фаланги в старе укріплення, удар пелтастів з тилу і капітуляція "спартіатів".

Спартанські гошліти, втомлені боротьбою із пелтастами, вимушено відмовилися від атаки афінських гошлітів і відступили у невелике старе укріплення в північній частині острова. Забезпечені з тилу і флангів, "спартіати" відбивали декілька атак афінських гошлітів. Тоді, за ініціативою командира загону месенців, пелтасти пробралися через берегові кручі малодосяжними стежинами й раптово вразили тил "спартіатів". Обхід пелтастів і вирішив результат бою. 292 особи склали зброю, серед них було 120 спартанських гошлітів.

Військове мистецтво афінян полягало у тому, що вони вдало використали пелтастів, котрі діяли гнучко та в розсишному строю. Фаланга афінських гоплітів служила опорою для дій пелтастів, які, взаємодіючи із гоплітами, завдавали ударів "спартіатам", які билися архаїчно, шаблонно та передбачувано. Поява ж нового виду піхоти (пелтастів) вже ускладнила організацію армії та підвищила її ефективність.

Цей невеликий бій на острові Сфактерія – важливий етап в розвитку тактики піхоти, він виявив роль середньої піхоти у бою, показав нові моменти у тактиці піхоти, що полягали у взаємодії середньої та важкої піхоти. Переваги пелтастів перед гоплітами стали очевидними вже у боях при Спартолі в 429 р. і в Етолії в 426 р. до н. е.

Поразка спартанців на острові Сфактерія загострила внутрішні протиріччя в Лакедемоні, назрівало велике повстання ілотів. В цей же час афіняни пригрозили Спарті, у разі, якщо буде здійснений новий набіг на Аттику, вони стратять полонених "спартіатів", захоплених на острові Сфактерія. Тому спартанське командування не проводило активних військових дій. Отже, перед нами приклад вдалого використання шантажу долею заручників.

Проте в Спарті була висунута нова стратегічна мета, досягненням якої спартанці розраховували повернути собі стратегічну ініціативу. Спартанський воєначальник Брасід запропонував перенести військові дії на Фракійське узбережжя, звідки афіняни отримували корабельний ліс і де були розташовані багаті золоті копальні, що давали значні прибутки афінській казні. Крім того, біля цього узбережжя проходив важливий торговельний шлях у Понт (Чорне море), з берегів якого афіняни отримували хліб.

Пропозиція Брасіда офіційно не прийняли, але він заручився пасивною підтримкою спартанських лідерів і здійснив похід у вигляді особистої акції. Невелика, всього біля 2 тисяч осіб, але згуртована і добре підготовлена "приватна віськова компанія" Брасіда була посилена ілотами та пелопоннесцями. Цей підрозділ у 424 р. до н. е. зробив сміливий похід через Елладу на Північ і вийшов на півострів Халкідіку. Тут Брасід діяв проти союзних Афінам полісів не стільки зброєю, скільки майстерною дипломатією. Так, спираючись на македонську знать, "спартіатам" вдалося захопити на Халкідіці декілька полісів, зокрема Амфіполь.

Обороною північних берегів і островів Егейського моря керував афінський стратег Фуکیدід, що написав згодом "Історію Пелопоннеської війни". Фуکیدід був гарним істориком, але стратегом виявився вельми посереднім. Після падіння Амфіполя Фуکیدід на вимогу Клеона був засуджений і вигнаний із Афін.

Для організації боротьби з Брасідом у Халкідіку відбув особисто Клеон. У 422 р. до н. е. під Амфіполем відбувся бій, в якому афіняни зазнали поразки. У цьому бою загинули Брасід і Клеон. Натомість ця перемога спартанців виявилася лише тактичним успіхом, змінити хід війни вона не змогла.

У 421 р. до н. е., за результатом взаємного виснаження сторін, був укладений так званий Нікієвий мир. За його умовами афіняни мусили визволити спартанців, полонених на острові Сфактерія, і залишити Пілос; спартанці, у свою чергу, повертали афінянам Амфіполь. Але ці умови не були виконані, і війна незабаром поновила.

Основним стратегічним змістом другого періоду Пелопоннеської війни (420–404 рр. до н. е.) була боротьба за панування на морі. Афіньські ВМС мусили забезпечити досягнення нової стратегічної мети – підкорити і включити до складу Афіньського морського союзу сицилійські міста.

Натхненником агресивних настроїв серед афіньського суспільства став аристократ Алквіад, обраний стратегом в 420 р. до н. е. Він був прихильником відновлення війни зі Спартою і організації великого походу до Сицилії. За його словами: "...на тій висоті могутності, на якій ми стоїмо, необхідно передбачати заходи проти одних і не давати волі іншим, тому що нам загрожує небезпека підкорення противником, якщо ми самі не пануватимемо над ним. І так поміркуйте, що походом на тамтешні етноси ми підсилимо нашу могутність тут, а тому зробимо похід, щоб вгамувати гордість пелопоннесьців".

Алквіад досягнув реалізації плану великого походу до Сицилії. Були споряджені флот і військо, що налічували 230 трієр і 38 тис. матросів і воїнів. У ніч перед виступом в похід в Афінах хтось знівечив зображення бога Гермеса. Поширювалася чутка, що релігійне блюзнірство вчинив Алквіад і його наближені. Алквіад зажадав розбору справи на народних зборах. До відплиття ескадри більшість була на його стороні, й, отже, Алквіад міг бути впевнений в сприятливому для нього рішенні народних зборів. Це розуміли і його опоненти, які тому зняли своє звинувачення із тим, щоб порушити питання знову після відплиття ескадри, коли співвідношення сил на народних зборах повинно було змінитися на їх користь. Отже, перед нами – типова провокація, вдала інформаційна акція, спрямована на демонізацію Алквіада.

Афіняни прибули до Сицилії, але політична ситуація на острові склалася несприятливо для них, – вони не мали союзників. До того ж, незабаром Алквіада терміново відкликали до Афін на

суд за звинуваченням у релігійному блюзнірстві. Розуміючи принизливі для себе наслідки від рішення такого заангажованого суду, полководець втік до спартанців і, як платню за притулок, видав їм афінські військові плани. Зокрема, він радив Спарті негайно надати допомогу Сіракузам, захопити поблизу Афін одну з аттичних фортець і звідти непокоїти жителів Аттики, перервавши підвезення продовольства з острова Евбеї. Виконуючи поради Алквіада, "спартіати" створили базу в фортеці Декелеї, важливому пункті на північ від Афін, чим підірвали нормальне господарське життя Аттики і спричинили перехід на свій бік 20 тис. афінських рабів. Це виявилось потужним ударом для афінських рабовласників.

Спочатку афінська армія під командуванням стратегів Нікія і Ламаха мала незначні успіхи та навіть взяла в облогу добре укріплені Сіракузи, але незабаром із Пелопоннесу прибув трьохтисячний загін під командуванням Гіліппа, що посприяло об'єднанню ворожих афінським сил. Гіліппу вдалося оточити афінську армію. Ламах просив підкріплення, і афіняни вимушені були надіслати до Сицилії допоміжну ескадру під командуванням стратега Демосфена у складі 75 трієр із 5 тис. воїнів. Проте прибуття ескадри не покращило ситуацію, тому що пелопоннесці у свою чергу підсилили флот сіракузців, і він тепер перевершував афінські ВМС. Спроба афінськими штурму Сіракуз успіху не мала. Незабаром ВМС Афін були розбиті й спалені у сіракузькій гавані. Сухопутні сили афінським, що почали відступ всередину острова, оточили сіракузці й частково знищили, а залишки полонили. Афінські стратеги Нікій і Демосфен були страчені, а полонені воїни продані в рабство. Ламах ще до нищівної катастрофи загинув в бою.

Афіни відрядили проти Сіракузів спочатку близько 38 тис. бійців, а потім ще 26 тис., усього орієнтовно 64 тис. осіб. Проте і це не забезпечило їм успіху. Військова авантюра зазнала цілковитого краху, що в корені змінило співвідношення сил. Тепер перська деспотія фінансувала будівництво великого флоту спартанців, в Егейське море прийшла сіракузька ескадра, деякі малоазійські поліси, скориставшись слабкістю Афін, відійшли від них.

Військова поразка загострила боротьбу референтних груп в Афінах. Великі рабовласники скористалися ситуацією і в 411 р. до н. е. захопили владу, а також спробували укласти із Спартою мир.

Спартанці, не довіряючи міцності олігархічного режиму в Афінах, не лише відмовилися вести із афінськими переговори, але навіть зробили єдину за всю війну спробу штурмувати довгі стіни, що з'єднували Афіни із Піреєм.

У 410 р. до н. е. за результатом внутрішньої війни влада громади в Афінах була відновлена, що збіглося в часі із блискучими успіхами оновлених афінських ВМС. Під орудою Алквіада, запрошеного з вибаченнями із вигнання, афіняни розбили в Мармуровому морі спартансько-сіракузький флот. Цей успіх, здавалося, знову забезпечив афінське панування на торговельних шляхах Чорного і Егейського морів. Але спартанцям незабаром знову надали велику фінансову підтримку перси, що уможливило відновлення їх ВМС. В 407 р. до н. е. спартанський флот, скориставшись відсутністю Алквіада і помилкою його заступника, розгромив афінські ВМС біля мису Нотія, що поблизу Ефесу. За цю поразку Алквіад був усунений від командування, і йому знову довелося залишити Афіни.

У 406 р. до н. е. при Аргінуських островах біля берегів Малої Азії розігралась найбільша морська битва часів Пелопоннеської війни.

Афінський стратег Конон із 70 трієрами попрямував до острова Лесбосу, де зустрів спартанський флот, що налічував 140 трієр. У бою, що зав'язався, Конон втратив 30 трієр, а із останніми сховався в Мітіленській гавані, загородивши до неї входи шляхом потоплення декількох суден. Конон озброїв свої кораблі металевими машинами і успішно відбивав спроби спартанців, що безпорадно намагалися увірватися в гавань. Коли спартанці все ж таки захопили велику гавань, Конон відступив у малу гавань. Він послав до Афін дві трієри із проханням про допомогу. Одну із трієр захопив противник, інша прорвалася і виконала своє завдання.

На виручку Конону афіняни спрямовували флот, що складався з 110 афінських трієр і 40 трієр союзників (всього 150 кораблів). Спартанці ж, спрямувавши 50 трієр для блокади загону Конона, сильно послабили свій флот. Назустріч афінським ВМС вони надіслали 120 трієр. Значна перевага була на боці афінян. Це викликало у спартанців невпевненість у перемозі. Один трієрарх навіть радив очільнику спартанських ВМС не вступати в бій, на що отримав таку відповідь: "Загибель моя ніщо для моєї Вітчизни, а втеча без бою безславна для мене".

Бойовий порядок афінського флоту був вишикуваний біля трьох невеликих островів і складався із двох сильних крил і центру. У центрі знаходилося 30 трієр, що створювали бойову лінію. Кожне крило вишикувалось у дві лінії по 30 трієр. Другі лінії крил бойового порядку були лініями підтримки і забезпечували стійкість флангів. Бойовий порядок в цілому був витягнутий в лінію з метою не допустити оточення з боку противника, але лінії зімкнулися, щоб

легкі спартанські трієри не могли продертися між важкими афінськими кораблями – “фортецями”. Спартанський флот шикувався архаїчно – в одну лінію і складався з двох крил, не маючи глибини побудови.

Бій зав'язало праве крило спартанського флоту, що атакувало ліве крило афінян. Флагманська трієра подавала приклад іншим, енергійно нападаючи на афінські кораблі. При спробі протаранити одну з важких трієр афінян спартанський флагманський корабель застряг в ній своїм носовим “трирогом”. Цим скористались інші кораблі афінян, оточили його, взяли на бордаж і знищили весь екіпаж. Був убитий і командувач спартанськими ВМС, що помітно позначилося на моральному дусі “спартіатів”. Їх спроби прорвати ліве крило афінян також не мали успіху, оскільки їх трієри, що “прогризли” першу лінію, знищувались афінськими трієрами другої лінії. Незабаром праве крило спартанців було зломлене, а вслід за ним зазнало поразку й ліве їх крило. Спартанський флот був розбитий; залишки його тікали до острова Хіос. Афіняни в бою втратили 25, а спартанці – 77 трієр.

Наслідком цієї перемоги стала деблокада загону Конона. Але, незважаючи на цей великий успіх флоту, в Афінах була проведена судова розправа із стратегами-переможцями, із яких пістьох стратили за те, що ті не потурбувалися належним чином про поховання вбитих на полі бою воїнів, отже, не виявили до співвітчизників необхідної поваги.

Однією з причин поразки спартанських ВМС виявилось їх подрібнення: 50 трієр залишили для блокади афінської флотилії, що налічувала менше 40 трієр. Важливу роль зіграла також невпевненість спартанських екіпажів у перемозі. У тактичному вимірі, по-перше, слід зазначити глибину побудови бойового порядку афінського флоту, що не дозволила спартанцям прорвати крила афінян, і, по-друге, афіняни творчо відмовилися від рівномірного розподілу сил фронтом і за рахунок ослаблення центру підсилили крила.

Нестачу сил у бою спартанці намагалися компенсувати активністю дій, що в даній обстановці не привело до позитивних результатів.

Персія знову допомогла спартанцям відновити ВМС, і восени 405 р. до н. е. в Геллеспонті відбувся останній морський бій при Егос-потомасі (“Козиній річці”).

Афіняни мали в Геллеспонті 180 трієр, зосереджених при Егос-потомасі на відстані 3 км від Сесту, куди екіпажі трієр ходили за продуктами. Алквіад, який, покинувши Афіни, жив тут, прийшов

до афінських стратегів і сказав: “Ви обрали вкрай невдале місце для якірної стоянки флоту. Наполегливо раджу вам переправити флот в Сест, де ви будете в гавані і поблизу міста. Там вступаєте собі в бій, коли забажаєте”. Але стратеги зверхньо та з огидою відкинули пораду Алквіада і наказали йому забиратися по добру по здорову геть, заявивши: “Поки що стратеги ми, а не ти”.

Точних даних про чисельність спартанського флоту не збереглося. Проте Ксенофонт повідомляє, що перський цар Кір не радив спартанцям вступати в бій доти, доки їх флот не стане значнішим і численнішим. Ксенофонт пише, що спартанські ВМС, які через деякий час повертався після перемоги, налічували 200 трієр. Безсумнівно, що в бою при Егос-потомасі флот “спартіатів” за своєю чисельністю перевершував афінський флот.

Класиком дезінформування Стародавньої Греції можна уважати стратега й царя спартанців Лісандра. Він удвічі збільшив платню гребцям на власних кораблях, а афінцям оголосив, що вони отримують таку саму платню, якщо перейдуть до нього на службу. Афінські матроси-найманці стали масово бігти до нього. За короткий час в афінському флоті значно бракувало гребців, за рахунок чого спартанцям удалося завоювати перевагу на морі без бою. Саме Лісандру належить знамените висловлювання: “Де не придатна шкіра лева, там треба підшити лисячу”, – тобто там, де не допомагає сила, слід використовувати хитрість.

Спартанський флотоводець Лісандр вирішив скористатися недисциплінованістю афінців і раптово атакувати флот противника.

Зі сходом сонця афінці вишикували свої трієри в одну лінію, але спартанці не прийняли виклику на бій, і афінський флот відійшов назад до місця якірної стоянки. Екіпажі трієр покинули кораблі, частина їх навіть пішла в Сест, за 3 км від місця стоянки.

Лісандр ще на зорі дав наказ своїм воїнам, щоб вони поспішали, а потім приготувалися до бою: посіли місця на кораблях і розвісили щити, що оберігали від ворожих стріл. Трієрархам категорично заборонили зніматися з якорів і виходити із строю. Коли афінський флот, не дочекавшись наступу спартанців, повернув назад, Лісандр вислав на розвідку швидкохідні трієри із завданням встановити, що робитимуть афінські екіпажі після виходу на берег. Так тривало чотири дні. На п'ятий день повторилася звичайна історія. Але цього разу Лісандр наказав розвідувальним трієрам: щойно вони встановлять, що афінські екіпажі розбрелися берегом, негайно повернутися і на половині шляху підняти щит. Коли Лісандр помітив цей знак³ розвідувальних трієр, він дав своєму флоту сигнал на повному ході атакувати афінців. Одночасно берегом йшла спартанська піхота.

Конон подав афінському флоту сигнал приготуватися до бою. "Але матроси розбрелися хто куди; на деяких кораблях трьох ярусів весел веслярі залишилися лише на двох, на інших на одному, а на інших і зовсім не було веслярів". Тільки 9 трієр вийшли в бій із повним складом веслярів, вони зуміли прорватися крізь стрій спартанських трієр і врятуватися втечею. "Спартіати" захопили на якорях 171 трієру і взяли 3 тис. полонених.

Афіни позбулися флоту і відновити його вже не мали ні засобів, ані часу. Восени 405 р. до н. е. спартанські ВМС чисельністю в 150 трієр блокували афінську гавань, а сухопутна армія почала облогу Афін з суші. В Афінах розпочався голод і епідемія. "Обкладені з боку суші і з боку моря, афіняни опинилися у безвихідному становищі. У них не було вже ні флоту, ані союзників; доводилося, очевидно, піддатися всім тим жахам, яким вони раніше піддавали інших еллінів". У квітні 404 р. до н. е. місто капітулювало. Афінський морський союз припинив існування. Пелопоннеська війна закінчилася перемогою Спарти.

Натомість, за мирною угодою Афіни зберегли незалежність, але, окрім Аттики, у них тепер залишилися всього чотири острови. Весь наявний флот, окрім 12 сторожових кораблів, вони передали спартанцям. Емігрантів амністували. Гегемонія в Елладі перейшла до Спарти.

Пелопоннеська війна сильно послабила всі держави Еллади – і переможених, і переможців. У результаті почали висуватися інші поліси: Коринф та Фіви (у Беотії). У Аттиці у IV ст. до н. е. настала криза: торгівля і ремесло занепали, селянство збанкрутіло, а його землі скуповували великі рабовласники. Після війни посилювався процес розкладу рабовласницького строю Еллади.

Пелопоннеська війна значно вплинула на воєнне мистецтво. В армію залучили бідні прошарки вільних еллінів, яким держава не могла дати високовартісне озброєння гошлітів. Ці воїни отримали полегшений щит – пелту. Так з'явилися пелтасти – середня піхота. Це була регулярна піхота, спроможна вести бій як в розсипному строю, так і у складі фаланги. Організація армії еллінів ускладнилася. Ядром її залишалися гошліти, але й пелтасти були важливою складовою частиною. Легка піхота виконувала допоміжну роль.

Бойовий порядок армії еллінів змінився: його опорою стала фаланга гошлітів, а загони пелтастів, що діяли в розсипному строю, виконували маневри на полі бою. Легка піхота зав'язувала бій, а потім забезпечувала фланги і тил бойового порядку. Маневр у бою, заснований на взаємодії важкої та середньої піхоти, став важливим

моментом тактичного мистецтва. Ускладнилося керівництво боєм, підвищилася роль в бою командирів середньої ланки.

У Пелопоннеській війні противники мали задалегідь розроблені стратегічні плани, особливості яких визначалися, по-перше, політичними цілями боротьби і, по-друге, характером ЗС кожної зі сторін. Боротьба за союзників і за панування на морі була наріжним питанням війни, що визначало її результат. Стратегія воюючих сторін в різні періоди війни змінювалась у залежності від співвідношення внутрішніх сил.

Під час Пелопоннеської війни поряд із діями на суходолі йшла морська війна. Велика кількість морських походів і боїв сприяла розвитку морської стратегії і тактики.

Постійно вдосконалювалась облогова техніка. Елліни почали застосовувати штучні повені, підпали, підкопи, тарани, "круки", "черепашу" й лінію облогових споруд навколо фортеці противника. Важливу роль у розвитку облогового мистецтва відіграла боротьба Афін із Сіракузами, під час якої значно розвинулася військова техніка.

Близько 400 р. до н. е. правитель Сіракуз зібрав до себе всіх кращих вчених Греції, створивши першу відому "фабрику думки". Военні митці на замовлення споруджували знаряддя для захисту і нападу. Розвиток античної бойової техніки почався зі вдосконалення луків і пращі. У цей період винайшли гастрарет - "зброю, що натягувалася за допомогою живота". Це був попередник арбалету. Гастрарет мав лук, тятіву і жолобок для стріли. На початку IV ст. до н. е. він був вдосконалений механіком із Таренту. З гастрарету розвинулася катапульта, а з первісної пращі - механічна праща (онагр і фронтібол). Катапульта жбурляла великі камені.

Нарешті, неабияк розвинулися засоби зв'язку. Засекречування донесень має стародавнє походження. Елліни багато зробили для розвитку прийомів передачі секретних повідомлень.

Під час правління Кіра II успішно працювала система тотальної перлюстрації кореспонденції. Знаючи про це, перський "добродій" Гарпагос, який мешкав на території Мідії, своє повідомлення до Кіра II про доцільність війни з Мідією заховав у тушці зайця. Такий "мисливський подарунок" він надіслав перському цареві та наказав слугі, щоб Кір II розтинав тушку самостійно, без свідків. Таким чином Кір II отримав листа Гарпагоса.

У свою чергу, з території Перського царства грек-"добродій" Гістайос надіслав таємного листа своєму зятеві, мілетському тирану Арістагору (близько 494 р. до н. е.). Текст було нанесено на поголену шкіру голови раба-кур'єра, який відбув до Мілету, коли волосся

відріс. Раб, успішно прибувши, вимовив Арістагору: "Накажи оголити мені голову і подивися на неї!"

Спартанці відомі як винахідники першого шифру і шифрування за допомогою скиталу (палички) певного діаметру, яку повинен був мати як відправник, так і одержувач. Скитал обгортали нейтральним чи зашифрованим листом, що давало змогу прочитати таємний текст уздовж скиталу за узгодженою сторонами позначкою на цій паличці. Еней Тактик (середина IV ст. до н. е.) у своїй книзі про облогу міст присвятив цьому питанню цілий розділ, в якому перерахував 16 способів передання секретних і шифрованих донесень.

На думку істориків, елліни першими почали активно використовувати "агентів впливу" в дипломатії. Так, в Елладі існував інститут проксенії, тобто гостинності, суть якого полягала в тому, що іноземець-проксен користувався пільговими умовами в полісах (зокрема у сферах торгівлі, виробництва, юриспруденції тощо). Зі свого боку, проксен мусив сприяти інтересам цих полісів у своїй державі й третіх країнах. Не випадково у Лакедемоні задля охорони інтересів держави іноземці вважалися "небажаними гостями", але й "спартіатам" закони Лікурга забороняли відбувати закордон без дозволу відповідних органів влади.

У V ст. до н. е. в Елладі існувала голубина пошта. Під час греко-перських війн елліни широко користувалися сигнальними вогнями, за допомогою яких повідомлялося про небезпеку. За деякими даними, пости сигнальних вогнів пов'язували Аттику з узбережжям Малої Азії.

Еллінські поліси Північного Причорномор'я укладали оборонні союзи - епімахії. У таких випадках союзники зобов'язувалися з повною готовністю та всіма силами надавати допомогу, коли на територію однієї або іншої сторони угоди нападали вороги, а також здійснювати спільну розвідувальну діяльність. Подібну угоду, спрямовану проти скіфської загрози, наприклад, укладено в 179 р. до н. е. між херсонеською громадянською общиною і понтійським царем Фарнаком I - дідом Мітрідата VI Євпатора. У договорі сторони покладали на себе взаємні зобов'язання "не піднімати зброї" одна проти одної. Монарх обіцяв у разі нападу скіфів на поліс надати Херсонесу військову допомогу. Інколи в деяких міжнародно-правових документах союзники зобов'язувалися після відсічі ворогу спільно перенести воєнні дії на його територію та піддати її спустошенню. Укладення сепаратних угод з іншими державами умовами договорів заборонялося. У певних випадках зобов'язання щодо надання військової допомоги поширювалося й

на внутрішніх ворогів – підданих-заколотників або партії, що здійснювали спроби повалити існуючий лад. У згаданому договорі між Херсонесом і Понтійським царством містилася стаття, де сторони домовлялися за можливістю зберігати основи суспільного ладу та “не чинити... нічого такого, що могло б зашкодити” обом країнам.

З епімахії могли створюватися військові союзи. Вони примушували сторони мати одних і тих самих друзів і ворогів. Такими союзними договорами передбачалося спільне вирішення питання щодо проголошення війни, за виключенням тих випадків, коли підпорядковані члени союзу зобов'язувалися до зречення від усілякої самостійної зовнішньої політики та ведення розвідки один проти одного. Якщо ж союзна держава розпочинала військові дії за власним розсудом, то вона мусила й вести їх самостійно аж до остаточної перемоги чи поразки. Якщо союзники, згідно з умовами, перебували в однаковому становищі, вони брали рівноправну участь у веденні війни. Але зазвичай держава, в межах або поблизу якої точилися військові дії, користувалася верховенством, її війська посідали почесне місце в бойовому порядку і виконували роль організаційної домінанти, в тому числі й у розвідувальній діяльності.

Отримувати інформацію на місцях розвідники й контррозвідники мали можливість через агентів-негромадян, наприклад, представників певних професій, що вступали у стосунки із громадянами та іноземцями, наприклад, повій та утримувачів будинків розпусти. Із джерел достеменно відомо про існування таких “закладів” у Херсонесі. Інформація надходила до посадових осіб – едилів, які виконували функції давньогрецьких державних чиновників – порнеконтелосів, тобто наглядачів за публічними жінками.

Обслуговуючий контингент таких будинків (жіночий та чоловічий), особливо у припортових районах, цілеспрямовано формувався під контролем представників міської влади, які під виглядом турботи про здоров'я клієнтів тримали господарів цих установ у постійній напрузі та, відповідно, підпорядкуванні. Приблизно у V ст. до н. е. в античних полісах виокремили спеціальну посаду порнеконтелоса. Зрозуміло, що будь-яке завдання порнеконтелосів виконувалося чітко та вчасно. Проститутки (дікпіріади, олетріди й гетери) також вважалися особами, які знаходяться на державній службі й працюють на потреби полісу. В разі отримання від них значущої інформації розвідувального й контррозвідувального характеру, остання передавалася замовнику та контролеру (як правило, це була одна

особа) такої установи, можливо, і без участі утримувача "розважального закладу". Споживачем інформації був порнеконтелос (едил), який аналізував отримані дані й в узагальненому вигляді передавав споживачам.

У Північному Причорномор'ї небезпеку полісам еллінів становив "Великий степ", де у VII-III ст. до н. е. домінували скіфи. Їх об'єктивно можна розглядати як союз племен різноетнічного походження, котрих об'єднали іраномовні кочовики з роду Оленя. Саме вони стали цементуючою основою скіфського ранньодержавного утворення під проводом царя Атея. Він зумів об'єднати під своєю владою території від Азовського моря до Дунаю, перетворивши Скіфію на могутнє царство, одну з численних "кочових імперій", що змінювали одна одну на євразійських просторах. "У нас [скіфів], - писали сучасники, - точаться постійні війни, ми або самі нападаємо на інших, або зазнаємо нападів, або вступаємо в сутички через пасовища та здобич". За словами "батька історії" Геродота щодо скіфів та інших кочовиків: "Менше над усе цінують вони ... ремісників. Навпаки, шляхетними вважають тих, хто взагалі нехтує ручною працею і які переймаються лише віськовою справою".

З V ст. до н. е. у середовищі скіфської верхівки поширилася грамотність, вони почали мандрувати грецькими містами. Так, скіфський мудрець Анахарсіс (бл. 620-540 рр. до н. е.), який, дізнавшись про знамениті закони Солона, записані на великих мідних дошках і виставлені на афінській агорі, вирушив до цього центру античного світу, щоб їх прочитати та особисто познайомитись із законодавцем. У творах античних авторів Геродота, Платона, Аристотеля, Плутарха, Страбона, Цицерона, Павсанія, Климента Олександрійського, Діогена Лаєртського, відображено, що Анахарсіс досить ефективно мандрував тогочасними країнами, вільно володів різними іноземними мовами тощо. У листах до Солона скіфський філософ зазначав: "Елліни - мудрий народ, але ні в якому відношенні не мудріший за варварів, у яких боги не відняли здатності пізнавати прекрасне... Ознаки дурості, як і ознаки розуму, у варварів і греків одні й ті ж". Він був патріотом. Одного разу еллін з Афін виставив за сором Анахарсісу факт народження останнього у "варварській країні". У відповідь скіф промовив: "Мені за сором моя Батьківщина, а ти - сором своєї". Філософ склав працю, в якій порівняв еллінів і скіфів. Текст не зберігся до нашого часу, але, як відомо з інших джерел, справив враження своєю високою якістю на сучасників. Анахарсіса вибагливі греки вважали одним із семи наймудріших людей світу.

Відомо, що в Елладі шукали знання скіфи Токсарис і Абарис. Останнього Піфагор взяв до себе в учні, не наполягаючи на необхідності традиційних п'ятирічних випробувань для кандидатів до своєї школи. Абарис мандрував тогочасним світом і написав п'ять трактатів. Токсарис прославився у Греції як лікар. Мешканці Афін визнавали в цьому скіфі нащадка Асклепія та приносили жертви Токсарису як "іноземному Лікарю".

Мандрівний проповідник – скіф Замолксис (Талес) жив серед гетів, навчав їх, а також вивідував гетські знання і вміння. До скіфського проповідника приїхав одного разу Сократ та вивчив у нього молитву на оздоровлення.

Пошук знань залишався периферійним напрямом скіфської розвідки. Ці войовничі кочовики здійснювали постійне спостереження сусідніх територій і "все спустошували своїм буйством та надмірностями. Адже, окрім того, що вони стягували з кожного етносу покладену ними на кожного данину, вони, крім данини, здійснювали набіги й грабували, що було у кожного народу", – зазначає Геродот. Вочевидь, ці успіхи уможливила ефективна розвідка, яка поділялася на роботу з території та за межами кордонів Великої Скіфії.

Як свідчать історичні джерела, Скіфія – це три частини, кожна з яких очолював цар. Один із них (ймовірно, той, який володарював над царськими скіфами) мав верховенство, визнався головним фахівцем з воєнного мистецтва. Три царства, у свою чергу, поділялися на округи. На чолі й царств, і округів перебували представники єдиної правлячої династії, що належним чином консолідувало нестійке суспільство кочовиків. Це, в свою чергу, і сприяло зміцненню Скіфської держави

Збирання інформації з території здійснювали спеціалізовані польові загони легких вершників, для зручності спостереження яким громадою та рабами збудовувалися на могилах високоповажних представників знаті високі кургани на кордонах і вглиб країни уздовж основних транспортних артерій. Таким чином, спостерігаючи за перебігом подій у степу з такого пункту, скіф розумів, що його, нібито, незримо підтримують з Вічності прадавні царі.

Скіфія до кінця свого існування залишалася конгломератом різних етносів, що очолювалися "царськими скіфами". Тому єдиної школи воєнного мистецтва бути не могло. Напевно молодь навчали старі воїни, але необхідні знання вони отримували під час набігів на сусідів.

Найбезпечнішою зброєю скіфів були стріли, які у спеціальні місця на бронзовій кінцівці наповнювалися отрутою, "щоб подвійну смерть кожна рана спричиняла".

Кочове суспільство породжувало феномен "вовчих зграй", тобто гнучких за тактикою й ефективних під час нападів на невеликі укріплення військових підрозділів. У складі таких груп безпосередньо навчалася молодь, нормою для якої було "сп'яніння боєм" і відносно "вільне" життя. Зберігалася поетапність ініціації, завдяки якій в свідомості старших воїнів - вчителів молоді "щупляки" поступово перетворювалися на "материх вовків".

Організованість скіфів у сфері військової справи пояснюється, зокрема, їх розвиненою корпоративністю. Неабияке значення у цьому контексті мав обряд побратимства, коли чоловіки, котрі хотіли стати братами, пили з одного келиха вино, змішане з їх власною кров'ю.

Скіфи, завдяки завчасно отриманим розвідувальним даним, активно й вдало втручалися й у політичну боротьбу на Боспорі. Про величезну роль їх у житті Боспорської держави свідчать, наприклад, події міжусобиць між спадкоємцями царя Перісада (помер у 311 або 309 рр. до н. е.). У 310-309 рр. до н. е. скіфи підтримали старшого сина Перісада - Сатира, зокрема, здобули перемогу в битві біля річки Фаті. Однак згодом Сатир загинув, а його брат Євмел, посівши боспорський трон, наказав перебити всіх друзів і родичів Сатира. Врятувався лише син Сатира, який верхи з метою пошуку притулку втік до ставки скіфського царя Агара. Цей епізод, окрім іншого, свідчить, що ставка Агара розташовувалася майже поруч зі столицею Боспору - Пантікапеем (сучасна Керч), і зайвий раз підкреслює міцність скіфських політичних позицій, що спиралася на реальні військову силу й розвідку в цьому регіоні Північного Причорномор'я.

Особливе місце в діяльності розвідки посідали раби. Так, наповнюючи свої поліси рабами іноземного походження (не лише захопленими еллінами, але й місцевими мешканцями, позбавленими статусу вільної особи), елліни, з одного боку, мали можливість безпосередньо вивчати представників різноманітних тогочасних етносів, робити відповідні висновки й навіть використовувати цей контингент (за певні заслуги перед господарем раб міг набути статусу вільної людини - "вільновідпущеника"). З іншого боку, раби могли виконувати роль своєї "п'ятої колони" і збирати інформацію для своїх єдиноплеменних, котрі час від часу приходили під стіни античних укріплень з метою грабінництва чи навіть встановлення влади над полісами. Про такі випадки якнайяскравіше

свідчить історія Ольвії, де раби неодноразово збурювали повстання та укладали союзи з місцевими племенами, наприклад, галатами.

Ворожі скіфам і пізніше їх переможці – сармати, одним із основних видів зброї яких були списи – довгі (для враження противника на скаку, тримався двома руками) та короткі (метальні). Окрім цього, сармати мали на озброєнні довжелезні важкі мечі, котрі вершники тримали обома руками та вправно ними користувалися.

Сарматська кіннота – основа війська, на відміну від скіфської, була важкою і легкою. Важка, у складному оборонному озброєнні людини та коня, мусила вдертися у лави противника та знищити ворогів списками, мечами й кинджалами. Її пикування нагадувало клин.

Легка кіннота здійснювала підтримку, переважно прицільною стрільбою із луків зі стрілами із залізними кінцівками (на відміну від бронзових скіфських). До того ж, луки за формою та призначенням вже були різноманітними.

На відміну від скіфів, котрі мали лише невеликі жіночі військові підрозділи, у сарматів кожна дівчина до шлюбу вважалася повноправним воїном, брала участь у боєзйткненнях вершників разом із чоловіками, вдало володіла арканом, кидала дротики.

Еллінську метрополію від “варварського” світу відокремлювали македонці, котрі мешкали у середній, лісовій частині Балканського півострову. Їх держава мала площу в 30 тис. кв. км з населенням близько 500 тис. осіб. Міст в Македонії було мало. Основну масу населення складали селяни – землевласники, більшість яких були вільними. Разом із дрібним селянським землеволодінням в Македонії в V ст. до н. е. існувало велике землеволодіння військово-родової аристократії, котра вчилася воєнному мистецтву як у еллінів, так і у “варварів”. Розвиток конярства у Македонії став базою для створення кінноти як роду військ, якого не було в Елладі.

У політичному відношенні країна не була єдиною. Етноси, що населяли Македонію, ворогували між собою. Лише у V ст. до н. е. посилюється процес політичної централізації, що почався в Нижній Македонії, де були розвинені рабовласництво і торгівля. Боротьба з родовою знаттю Верхньої Македонії охопила ціле століття, але згодом північні племена були підпорядковані центральній владі.

Зростання Македонії визначалося її економічним розвитком і політичною централізацією. Під час Пелопоннеської війни склалася сприятлива для Македонії зовнішня політична ситуація, що дозволила македонському уряду підпорядкувати собі значну

частину територій в північній частині Балканського півострова. Зрештою до середини IV ст. до н.е. Македонія стала найпотужнішою державою в басейні Егейського моря. До цього часу на невеликій відстані від моря виросла її нова столиця – Пелла.

Уряд Македонії очолював цар, який спирався на військово-родову аристократію, що перетворилася на царських дружинників (гетаїрів), а також на великих рабовласників і торговців. Заможне селянство, що збереглося, було зацікавлене в знищенні міжплемінної ворожнечі та в обмеженні свавілля військово-родової аристократії, тому підтримувало політику централізації Македонії. При царі функціонувала рада етерів з найбільш знатних і багатих македонців, що вирішувала найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики.

Об'єднання Македонії і створення македонської держави було завершено в період правління Філіппа I (359-336 рр. до н. е.). Філіпп I досить довго жив у Фівах як політичний заручник і добре знав стан Еллади і воєнне мистецтво еллінів. Внутрішня політика під час правління царя спрямовувалася на завершення політичної централізації, впорядкування фінансів і військової реформу.

На відміну від міліційних і найманих армій, у Македонії в середині IV ст. до н. е. створена постійна, регулярна армія (30 тис. піхоти і 3 тис. вершників). Піхота комплектувалася переважно із македонських селян, а кіннота – із землевласницької знаті. Для комплектування піхоти країну розподілили на 6 округів, для комплектування кінноти – на 16 округів. Територіальний поділ вплинув на організацію всієї македонської армії: мешканці одного округу комплектували один підрозділ того, або іншого роду військ, що природно створювало корпоративність війська.

Піхота македонської армії поділялась на легку, середню та важку. Легка піхота комплектувалася з бідних прошарків селянства, а також із залежних племен – фракійців та іллірів (ілірійців). Водночас, ілліри мали власну традицію воєнного мистецтва, зокрема, саме вони визнавалися майстрами у будівництві невеликих бойових човнів, однаково придатних для оперування у лагунах, на озерах і на річках (нащадком цих бойових човнів є венеціанські гондоли).

За давньогрецькими легендами, ілірійці – нащадки міфічного Іліра, сина Кадма (*Κάδμος*), брата Європи, та Гармонії (*Αρμονία*). Як відомо, батько Іліра відзначився тим, що заснував місто Фіви, а також вперше пристосував фінікійську абетку до еллінської (грецької) мови. Мати пращура ілірів визнавалася донькою або бога війни – Ареса, або навіть самого Зевса. Матір'ю її вважалася богиня кохання Афродита (в інших варіантах легенди – Електра, сумнівна

принцеса Аргоса). Зевс перетворив Гармонію на схилі літ у безсмертну драконицю, котра боронила Іллірію від ворогів.

Отже, маючи певне визнання у античному світі, іллірійці намагалися просуватися на територію Апеннін, де їх експансію стримували, ймовірно, рети та венети (не виключено, що вони – одні з генетичних предків слов'ян).

Воїни середньої піхоти (гіпаспісти) були схожими на грецьких пелтастів, але не мали дротиків, оскільки підготовка атаки покладалася на легкі війська. Гіпаспісти – сполучна ланка між атакуючим крилом кавалерії і фалангою важкої піхоти, а також розвивали успіх кавалерії. У складі середньої піхоти були аргіраспіди (добірна частина), які мали оковані сріблом щити. Важка піхота (сарісофори або фалангіти – гопліти) була стрижнем бойового порядку. Окрім цих видів піхоти, в македонське військо входили металники списів.

Кіннота поділялась на важку (катафракти), середню (дімахи) та легку. Важка кіннота завдавала головного удару. Середня кіннота була підготовлена для бою в кінному і пішому порядку. Легкі кіннотники не мали захисного обладнання, вони зав'язували бій, а потім забезпечували фланги і тил бойового порядку. Кіннота, як регулярний рід військ, вперше була створена в Македонії. Македонська кіннота мала міцну організацію і сувору військову дисципліну, кожен боець мав певне місце в строю, яке він не міг залишити без дозволу командира. Кіннота в македонській армії відігравала важливу роль: вона була засобом головного удару в бою і атакувала ворожу піхоту переважно у фланг.

Важка кіннота (гетери) і важка піхота (гіраспісти) складали привілейоване ядро армії – гвардію. Такий розподіл кінноти та піхоти (на важку, середню і легку) мало велике значення під час бою: воно підвищувало тактичну маневреність армії в цілому. Різномірність військ стала основою тактичного розподілу ЗС.

Важка піхота мала на озброєнні списи – саріси, довжина яких поступово збільшувалася від 2 до 6 м. Цими списами озброювалися шість шеренг, таким чином, що фаланга виявлялася прикритою колючою стіною списів. Сарісофори мали також мечі. Невеликі грецькі щити замінили великими прямокутними щитами. Всі воїни носили шоломи. Легка піхота мала на озброєнні лук, пращу і дротик. У легких вершників були лук, короткі списи і дротики. Важка кіннота мала на озброєнні саріси, мечі або криві шаблі. Вершники сиділи на попонах або подушках – своєрідних сідлах без стремен.

Головну частину армії складала величезна важка македонська фаланга, що налічувала 16–18 тис. бійців. У глибину фаланга мала

8, 10, 12 і навіть 24 шеренги. Чим більше глибина фаланги, тим менша була протяжність її фронту. Рух такої фаланги вимагав значної підготовки. Не випадково в македонській армії величезна увага зверталася на бойову підготовку, особливо командного складу. Чимало уваги приділялося й організації ВМС, які в другій половині IV ст. до н. е. налічували 160 трієр. У цей же час будувалися фортеці і прокладалися шляхи із твердим покриттям (попередники римських). Значного розвитку набула облогова техніка.

Організація македонської армії в період правління Олександра Македонського, учня Аристотеля, залишалася в основному архаїчною. Була лише покращена внутрішня структура армії, а також вдосконалена бойова підготовка рядових воїнів та командирів. Фаланга важкої піхоти македонської армії складалася із 16 384 осіб. Вона будувалася в глибину по 16 шеренг. У кожній шерензі нараховувалося 1 024 воїнів. Фронт фаланги дорівнював кілометру.

Фаланга мала чітку організаційну структуру. На чолі кожного підрозділу фаланги стояв командир. Нижчим підрозділом був "лох" - одна людина фронтом і 16 у глибину. Наступні підрозділи склалися з 2, 4, 8 і 16 ложів. Колона в 16 осіб фронтом і 16 у глибину (256 бійців) називалася "синтагмою" і була найменшим структурним підрозділом; 16 синтагм складали малу фалангу, а 4 малих фаланги утворювали велику фалангу.

У разі необхідності особливої стійкості, ліве крило фаланги просувалося на праве. При такій побудові фаланга мала 512 осіб фронтом і 32 шеренги в глибину. Якщо структурно македонська фаланга розподілялася на підрозділи, то в тактичному плані залишалась єдиним цілим. У бою між підрозділами не допускалось інтервалів. Всередині фаланги воїни стояли так щільно, що не мали можливості робити зайві рухи. Збільшення глибини та щільності побудови фаланги значно знизило її рухливість і гнучкість. Вона не могла діяти на пересіченій місцевості. Фаланга не мала ні підтримки, ані резерву, проте являла потужну ударну силу.

Гвардію (гіраспістів) збільшили до 6 тис. бійців. Гіраспісти мали на озброєнні довгі списи і великі щити. Гіраспісти були легкоозброєні і могли діяти як в зімкнутому, так і в розімкнутому строю.

Македонська кіннота відігравала надзвичайно велику роль у бою, і її дії визначали безпосередній результат. В атаку кіннота йшла прямокутною, ромбовидною чи клиноподібною колоною. Кіннота в македонській армії була самостійним родом військ.

Основою бойового порядку македонської армії була фаланга важкої піхоти, спираючись на яку маневрувала і завдавала удару

кіннота. Праве крило бойового порядку зазвичай складалося із середньої піхоти, гвардії та важкої македонської кінноти, ліве крило – з легкої піхоти і союзної (фесалійської) кінноти. Головне бойове завдання покладалося на праве крило.

Значна частина легкої піхоти і легкої кінноти знаходилася перед фронтом бойового порядку. На легкі війська покладалася зав'язка бою, боротьба зі слонами і бойовими колісницями противника. Іноді частина легкої піхоти і кінноти розташовувалася в другій лінії, за флангами; частина військ охороняла обоз і табір.

Наступала македонська армія уступами з правого флангу. Важка кіннота, якою командував особисто Олександр Македонський (Великий), спираючись на важку піхоту, завдавала головного удару; у прорив прямували гірські (середня піхота) і розвивали успіх. Завершувала розгром противника важка піхота. Легка кіннота переслідувала ворога. Таким чином, кожна складова частина бойового порядку мала чітке тактичне завдання. В цілому бойовий порядок македонської армії добре маневрував на полі бою.

Ідея стратега Епамінонда в македонській армії була розвинена до комбінованого поєднання дій піхоти і кінноти, тобто двох родів військ. Але для цього актуалізувався тривалий вишкіл рядового і командного складу, належна стройова підготовка підрозділів. Ускладнювалося й управління; воно тепер почало розподілятися між окремими родами військ (піхотою та кіннотою) та окремими частинами бойового порядку.

У період підготовки до війни з Персією в македонській армії велика увага приділялася створенню облогової техніки. За допомогою облогових машин македонці руйнували укріплені стіни та брали штурмом міста. Македонська армія широко користувалася різними пристосуваннями для форсування річок і створення мостів.

Важливим питанням підготовки походу була організація військового тилу македонської армії. Обоз прямував безпосередньо за армією, а при зупинках розташовувався в укріпленому таборі та ретельно охоронявся. В обозі знаходилося бойове майно, облогові машини і засоби для штурму, ремісники зі своїми інструментами для здійснення різних робіт, науковці для вивчення нових країн, торговці. У обозі за армією часто везли здобич, зокрема, великі полонених. У результаті військового тилу армії виявлявся громіздким і часто гальмував рух всієї армії.

В історичних записках Плутарха можемо знайти ще один приклад тогочасних військових хітропців. Олександр Македонський під час походу на Індію (у 326 р. до н. е.) майже вичерпав морально-бойові ресурси свого війська. Із метою недопущення погоні під час

відходу він наказав виготовити зразки зброї (списи, мечі, стріли, луки), амуніції (одяг, взуття), що втричі перевищували нормальні розміри, та розкидати їх на місці табору на березі Інду – нібито все це було забуто випадково. Коли зброю та одяг зібрали й передали царю індусів Таксилу його розвідники, які дистанційно здійснювали спостереження за македонським військом, то цар відмовився від переслідування, вважаючи, що в Олександра всі війни – велетні.

Окрім відомих походів і створення великої імперії Античності, що простяглася від Середземного моря до кордонів з Індією, Олександр Македонський відомий спробами підкорити Північне Причорномор'я. Але, на відміну від інших територій, тут його полководець Зопіріон у військових зіткненнях зі скіфами зазнав поразки. Головна помилка Олександра Македонського та Зопіріона полягала у нехтуванні розвідкою. Розуміючи це й готуючись до нового походу, Олександр Македонський відрядив до Північного Причорномор'я організовану групу розвідників на чолі з македонським офіцером на ім'я Берда. Але невдовзі Олександр Македонський за остаточно не з'ясованими обставинами помер, і розвідники організовано повернулися до Македонії. Отже, цей приклад – перша відома спроба створення розвідувальної резидентури (станції), і це також було значним внеском Олександра Македонського до надбань світового воєнного мистецтва.

Після відходу свого лідера “до пробатьків”, після заперечення міжособної боротьби за владу та території, що супроводжувалася неабиякими інтригами, воєначальники македонської армії (діадохи) поділили між собою завойований Олександром Македонським простір. Так виникли царства еллінізму: Єгипет, де панувала династія Птолемеїв, царство Селевкідів в Азії та Македонія. До держав еллінізму належали Родос, Боспорське і Пергамське царства. У більшості цих держав керували нащадки греко-македонських завойовників і частина місцевої азіатської знаті, що злилася з ними, сприйняла звичаї, культурний спадок та навіть мову окупантів. Ця пануюча каста жорстоко експлуатувала місцеве населення.

У політичному контексті держави еллінізму були військово-бюрократичні на чолі з царем, котрий спирався на чиновництво і армію. Міста перетворилися на центри культури, в них розвивалася наука і техніка. Серед наук на перше місце висувалися природно-математичні й технічні дисципліни, які розроблялися визначними інтелектуалами античного світу – Архімедом, Героном, Гіпархом, Евклідом, Ератосфеном, Стратоном і багатьма іншими; Найбільшим

науковим центром - "фабрикою думки" стала єгипетська Олександрія.

Розвивалися воєнно-інженерне мистецтво і, особливо, військова техніка. Модернізувалася метальна зброя, перш за все, гастрарфет - вдосконалений металевий лук; для натягування його тугої тятиви були винайдені спеціальні пристосування, що мали повзун і спусковий гачок; стріла прямувала спеціальним жолобком, що коригував її політ. Велика увага приділялася споруді торсіонових (від латинського *torsio* 'скручування') металевих машин, в яких джерелом енергії були пучки пружних тятив, виготовлених із сухожилів тварин або із жіночого волосся. Одним із видів торсіонових металевих машин був станковий лук або катапульта. Для катапульти застосовувалися стріли завдовжки в 44-185 см (найчастіше - 66 см) і вагою до 1,5 кг. Гранична дальність польоту стріли дорівнювала 300-400 м, але на цій дистанції ефективність була незначна; якнайкраща влучність коливалася в інтервалі 75-150 м. Були винайдені палінтон - влучний прилад для метання кам'яних ядер меншого розміру і дротиків, що мав прилади для прицілювання, а також полібол, що автоматично заряджає новими стрілами жолоб після кожного пострілу.

З важких металевих машин широко застосовувалися балісти і онагри, що кидали камені, кам'яні та свинцеві ядра. Кам'яні ядра вагою до 70 кг жбурляли на дистанцію 300-500 м. Широке застосування мали ядра вагою 3,5 кг, які у подальшому фахівці визнали найефективнішими. Археологічні розкопки в Пергамі виявили арсенал, де вчені знайшли 894 ядра.

Широкий розвиток отримала облогова техніка. Військові інженери держав еллінізму будували найрізноманітніші облогові машини: тарани, "круки", величезні рухомі вежі. При облозі міста Родос на острові тієї ж назви в 305 р. до н. е. спорудили дев'ятиповерхову облогову вежу заввишки 50 м, на якій стояло багато металевих машин. Із вдосконаленням облогової техніки в цілому перебудовувалися й покращувалися фортечні мури, що також було внеском у теорію та практику фортифікації - однієї із складових воєнного мистецтва.

Для зберігання озброєння і спорядження будувалися спеціальні комори. Винаходилися способи консервації продуктів. Влаштувалися сади і городи в межах міста для постачання військ і населення фруктами і овочами під час облоги.

Слід зазначити розвиток техніки зв'язку і військової сигналізації. Сигнали, як повідомляє Полібій, подавалися вночі за допомогою вогнів, а вдень - димом від вогнищ. За описом Полібія

відомий факельний телеграф. Ймовірно, існувала голубина пошта. Для таємних донесень застосовувався тайнопис.

Високого розвитку досягла військово-морська техніка. Вже в IV ст. до н.е. на зміну тріерам прийшли великі чотирьох і п'ятишалубні кораблі. Потужність великих бойових кораблів збільшили за рахунок зведення на них бойових башт, в яких встановлювалися великі металеві машини. Крім того, на острові Родос винайшли прилади, що дозволяли жбурляти вугілля, що горить, у корзинах на ворожі судна.

В Єгипті в III ст. до н.е. був побудований корабель, що мав два носи, дві корми і вісім таранів. Услід за цим сіракузький тиран наказав побудувати ще могутніший корабель. З'явився витвір мистецтва з вісьмома баштами, озброєний катапультною, що жбурляла великі ядра та списи. Технічне оснащення корабля супроводжував безпосередньо Архімед.

Кораблі-велети лише демонстрували військово-морську потужність тієї або іншої держави еллінізму. Практичне ж значення мали бойові та транспортні кораблі. У флотах еллінізму були різні види кораблів: легкі – для несення розвідувальної служби; важчі, озброєні "бивнем", – для ведення бою; швидкохідні – для раптових нальотів. У зв'язку із цим відбувалося розмежування тактичних завдань.

ВМС держав еллінізму були меншими за флот Еллади. До складу ескадр держав еллінізму рідко входило більше 100 кораблів, але вони добре маневрували, виконуючи складні шиккування як до початку бою, так і під час боєзіткнень. Основним прийомом військово-морської тактики еллінізму був наступ одним крилом бойового порядку. Під час бою прагнули таранити ворожі кораблі в борт "бивнем", що знаходився, як правило, в носовій частині корабля. "Бивень" робився із бронзи або заліза і мав довжину до 2,7 м. Другим прийомом ведення морського бою був "приплив", що полягав в тому, що атакуючий корабель з граничною швидкістю проходив впритул біля борту ворожого корабля, щоб зламати його весла; свої ж весла з відповідного борту в цей час забиралися. Широко застосовувався також і абордаж. При діях проти укріпленої берегової оборони використовували торсіонні металеві машини – катапульти, встановлені в носовій частині корабля.

Для управління ходом і маневруванням корабля навчалися кадри: капітан корабля, керманіч, носовий спостерігач, п'ятидесятник, бортові командири і очільники веслярів із флейтистом, що подавав сигнали, за допомогою яких регулювалася робота веслярів. Веслярі, матроси і морські піхотинці складали команду військового корабля.

Склад, структура й організація ЗС держав еллінізму мали особливості. По-перше, ці війська наполовину або й більше, а армія Карфагену цілком, складалися із найманців. По-друге, це були постійні об'єднання військових професіоналів, що мали добрий вишкіл. По-третє, ускладнилася структура: з'явився новий рід військ – бойові слони; отже, у бою необхідно було організовувати взаємодію трьох родів військ. Організаційні форми ЗС ставали стійкішими.

Держави еллінізму мали порівняно великі постійні армії, утримання яких вимагало значних ресурсів. З метою скорочення витрат на армію в Єгипті солдатам відводили земельні ділянки ("землі клерухів") на правах безстрокової оренди. Але, як правило, найманці служили за гроші; озброєння і спорядження їм видавали з державних арсеналів, що забезпечувало одноманітність озброєння кожного роду військ.

Чисельність армій еллінізму, що брали участь у боях, коливалася в межах від 12–110 тис. осіб; переважали 20–30-тисячні армії. Кіннота налічувала 1–12 тисяч вершників; в більшості випадків у боях брали участь 2–5 тис. вершників. Співвідношення піхоти і кінноти відповідало пропорціям 5:1 або 7:1. Кількість бойових слонів була невелика – вона обчислювалася десятками або рідше сотнями; у бою при Іссі в 301 р. до н. е. брало участь 400 слонів.

У піхоті армій еллінізму головна увага приділялася питанням довжини саріси і побудови фаланги. Максимальна довжина саріси сягала 6–7 м, але таким списом навряд чи можна було практично користуватися в бою. Саріси завдовжки в 4–7 м могли застосовуватися лише для того, щоб прикрити на місці фалангу "іжаком" зі списів різного розміру, виставлених першими пітьма шеренгами гошлітів. Але для наступу навіть на стислий проміжок часу така фаланга була непридатна, оскільки гошліти могли заплутатися в лісі з власних списів.

Велику увагу діадохі приділяли озброєнню і вишколу добірних загонів піхоти, які іменувалися за своїми щитами: "міднощитні", "білощитні", "срібнощитні" воїни. Це був крок до виникнення у подальшому військової уніформи.

У контексті тактики піхоти слід зазначити зростання оборонних тенденцій, пов'язаних із подовженням саріси, громіздкістю фаланги і використанням оборонних споруд у польовому бою. Недостатню рухливість піхоти намагалися компенсувати складними перепикуваннями фаланги. Чисельність фаланги встановлювалася в 16 584 осіб. На думку теоретиків того часу, необхідною умовою різних перестроювань фаланги було парне число її воїнів. Для розрахунку найбільш ефективної

побудови бойового порядку почали застосовувати геометричні формули. У тактиці з'явилися елементи формалізму та схематизму. На полі бою фаланга, стоячи на місці, вичікувала початку атаки противника.

Брак рухливості піхоти компенсувала мобільна кіннота, яка маневрувала полем бою і завдавала головного удару. Для боротьби з кіннотою почали застосовувати бойових слонів.

Спочатку слони постачалися з Індії та використовувалися головним чином в армії Селевкідів. З метою забезпечення незалежності в цьому відношенні від Індії в Єгипті почали дресирувати африканських слонів. Полібій визнає перевагу індійських слонів над африканськими в бою при Рафії в 217 р. до н. е.

На спині слона встановлювалася башточка, де розміщувалися чотири воїни, озброєні луками і сарисами. На ший слона сидів вожак. Для захисту слона від стріл і списів застосовували панцир, спину слона покривали червоним чепраком, на шию вшпалі дзвін. Слон тиснув піхоту супротивника ногами, хапав хоботом, вбивав іклами. Між собою слони билися іклами, прагнучи завдати один одному удар в бік.

Для навчання і бойових дій слонів розподіляли загонами. Кожен загін мав свого командира. Із загонами слонів взаємодіяли загоны легкої піхоти, забезпечуючи бойову діяльність слонів.

Стародавні автори розрізняють способи боротьби з бойовими слонами. Стрільці й металники дротиків вражали ватажків. Застосовувалися і штучні перешкоди: окований залізом частокіл або добре замасковані дошки із великими гострими цвяхами, якими слони не могли пройти.

Під час бою діадохи широко використовували зміцнення, бойовий порядок вони прикривали штучними оборонними спорудами. На полі бою застосовувалися також металні машини. Наприклад, в бою при Мантінеї у 206 р. до н. е. перед фалангою гоплітів спартанці поставили катапульти. Але мало вдосконалена техніка була неефективною і лише знижувала тактичне маневрування військ полем бою.

Бойовий порядок прикривали слони. Атакуюче праве крило бойового порядку зазвичай складалося з важкої кінноти, в центрі шикувалася легка кіннота. Результат бою вирішувала важка кіннота, а піхота була опорою бойового порядку.

З історії Боспору відомі й факти успішного використання епігамії, тобто механізму династійного шлюбу з метою впливу на країну – об'єкт зацікавленості. Так, приблизно у 46–31 рр. до н. е. боспорський цар Асандр неодноразово намагався підкорити

Херсонес, у тому числі й силою. Але зробити це йому не вдавалося. Врешті-решт він одружив свого сина з Гікією – донькою першого архонта Херсонесу Ламаха. Важливість вибору зятя полягала у тому, що, зокрема, саме перший архонт (прот, протевон) координував усі операції зовнішньої розвідки полісу. Боспорський цар сподівався, що після смерті Ламаха влада над Херсонесом перейде до роду першого архонта й від Гікії потрапить до рук його сина, який і обійме посаду прота. Асандр розкрив синові свій задум, і той погодився діяти, як планував батько. Щодо Ламаха, то він поступився проханням впливових херсонеситів, завербованих боспорськими емісарами, дозволити цей шлюб. Умова Ламаха полягала лише у тому, що після весілля чоловік Гікії ніколи не залишить Херсонес для побачення із батьком; якщо ж він порушить умову, то його стратять. Боспоряни погодились, і син Асандра, приїхавши до Херсонесу, одружився з Гікією. Син Асандра виявився начебто скромною людиною, відданим громадянином Херсонесу.

Через два роки за сумнівних обставин Ламах помер. На раді імениті громадяни вирішили поставити на чолі управління містом не зятя Ламаха, а іншого видатного херсонесита – Зіфа, сина Зіфона. Сподівання Асандра та його сина не справилися. Але вони не відмовилися від своїх планів і лише чекали зручного випадку, щоб здійснити задум. У безпосередньому оточенні сина Асандра служили під виглядом рабів боспорські розвідники, які збирали інформацію у полісі. Дізнавшись, що органи міської влади дозволили Гікії щорічно урочисто відзначати річницю смерті батька, її чоловік вирішив використати один із таких заходів для реалізації свого плану. Він відрядив одного із боспорських розвідників з Херсонесу до Пантікапею сповістити батька, що знайшов шлях захопити владу.

Асандр надсилав морем через певні проміжки часу по десять-дванадцять юнаків, окрім веслярів, начебто для того, щоб доправити синові та Гікії подарунки. Човни боспорян входили до бухти Символів (у нинішній Балаклаві), а син Асандра посилав туди коней, на яких боспорські воїни привозили “дарунки” до міста. Так у Херсонесі зібралось до двохсот бойовиків-диверсантів, які переховувались у підмурках величезного будинку Ламаха.

Випадково дізнавшись від служниці, що її свекор, маючи на меті захопити Херсонес, посилає з дарунками боспорських воїнів, яких її чоловік переховує у підвалі їхнього будинку, Гікія розкрила плани заколотників довіренням херсонеситам. За їхньої допомоги вона напоїла чоловіка алкоголем і підпалила власне житло разом з ним і боспорянами. Тим самим Гікія врятувала Херсонес від загрози

захоплення Пантікапеєм. За це вона отримала від общини полісу нагороду: вдячні громадяни незабаром поставили на агорі на її честь дві статуї. Одна зображувала її, коли вона повідомляла херсонеситам про змову, інша – зі зброєю, караючою змовників. На постаментах у текстах описувалося все, що зробила Гікія корисного для міста. Окрім того, на особисте прохання героїні пообіцяли після смерті поховати її тіло у межах міських стін, що на той час вважалося великою почесною. Видавши себе за померлу, Гікія вирішила перевірити, чи виконає новий прот міста Стратофіл, син Філомуса, зобов'язання попередника і верхівки херсонеського суспільства. Коли ж її погребальне ложе поставили поблизу могили, виритої за межами міста, Гікія раптово встала з нього і почала висловлювати образу переляканим херсонеситам. Врепті-репт ще за її життя у межах полісу для Гікії побудували усипальницю в місці, вказаному нею, де й поховали амбітну героїню.

Наприкінці II ст. до н. е. на території Північного Причорномор'я під виглядом купців почали проникати перші римські розвідники. Спочатку вони вирізнялися особливим одягом, зокрема тогами й певної форми черевицями, що у Римі заборонялося носити іноземцям. Зрозуміло, що завдяки такій "формі розвідника" вони завжди перебували на видноті, але це не завадило їм створювати спостережні пункти. Римські розвідники активно користувались і досвідом своїх попередників – еллінів, а також їх мапами, які вдосконалювали після аналізу отриманої інформації.

Попередниками римлян (латинян) на Апеннінському півострові та у Приазов'ї (Меотиді) були етруски (тирсени, тиррени, расени). Орієнтовно до VI ст. до н. е., колонізуючи басейн сучасної річки По, вони територіально відокремили лігурійський суперетнос від ретів і венетів, з якими, ймовірно, зважаючи на спільну етногенетичну основу, порозумілися. Як засвідчили подальші історичні події, через таку геополітичну конфігурацію, етруски опинилися перед необхідністю пізніше вести війну на два фронти – з латинами на Півдні та не менш агресивними лігурами на Північному Заході. До знищення Етрурії приєдналися грецькі колоністи та кельти, що призвело до необхідності визнання лідерами етрусків та їх союзників верховної влади латинян, центром яких став Рим. У 89 р. до н. е. колишні мешканці Етрурії отримали право на римське громадянство. Показово, що у етрусків існувала система навчання молоді воєнному мистецтву, котре давні римляни на честь своїх противників і вчителів – етрусків називали словом "тіросініум" ("*Militiae Tirosinium*").

Найважливіша складова “тіросініуму” – виховання у молоді спроможності свідомо жертвувати собою для блага співгромадян (*munificentia* ‘благодійність’). З історії відомі випадки, коли під час виверження вулкану молоді воїни – римляни у повному спорядженні, верхи на коні, стрибали у палаючі розщелини, щоб власною жертвою – *munus* умилюстити богів. Це ж саме слово – *munus* означало службу, військовий обов’язок тощо.

Munus засвоювався з молоком матері, тому що годування немовляти груддю мало назву *munifex*, що означало також ‘той, хто виконує службові обов’язки’.

Аналіз фольклорних джерел (передусім, легенди про братів Ромула й Рема) засвідчує, що ставлення до смерті або вбивства було цинічно-прагматичним: злочин братовбивства пояснювався доцільністю, суть якої полягає у необхідності фізичного усунення конкурента на владу. Отже, римляни, так само, як і “вітхозавітні” юдеї, визнавали ймовірність братовбивства.

На першому етапі формування воєнного мистецтва Риму (до I ст. до н. е.) громадянина віком від 17 до 46 років зобов’язували брати участь у всіх військових походах. Військову службу мусив нести кожен римський громадянин. Раби у військо не допускались. Громадяни 45–60 років під час війни несли гарнізонну службу. Від військової служби звільнялися лише ті особи, які брали участь в 20 військових походах при службі в піхоті або у 10 військових походах при службі в кінноті. Незаможні, тобто шоста майнова група громадян, за конституцією Сервія Туллія, звільнялися від військової служби. Згодом вони домоглися права служити в армії й утворили легку піхоту.

Саме у цей час почало формуватися значення класичного патріотизму – “*Immortalitas est pro patria mori*” (“Загинути за Батьківщину – це безсмертя”).

Старші воїни під час походів навчали молодь (“*A bove maiore discit arare minor*” – “Молодий вол мусить навчатися орати у старого”). Після походів бійці поверталися до сімей вже виховані в імперсько-патріотичному дусі.

У педагогічній та військовій системах Давнього Риму велике значення мало слово *disciplina*. Воно охоплювало й спосіб життя, і освіту, науку та, відповідно, суворий порядок. Учень або послідовник якогось вчення називався *discipulus*. Під час військового походу, не залежно від його походження або політичних чи релігійних пріоритетів, боєць мусив у всьому підкорятися командирі (“*Nemo potest regere, nisi qui et regi*” – “Хто не вмів підкорюватися, той не має права керувати”).

За словами Вегеція, військового історика кінця IV ст. н. е., "римляни підпорядкували собі весь Всесвіт лише завдяки військовим вправам, завдяки мистецтву добре влаштувати табір і військовій виучці". Римська армія, як писав Вегецій, не могла перевершити чисельністю масу галлів; римським бійцям протистояли дебелі германці та сильні іспанці; африканці були потужніші за римлян хитрістю і багатством; у військовому мистецтві і теоретичному знанні римляни поступалися еллінам. "Проте ми, – пише далі Вегецій, – вигравали тим, що вміли майстерно вибирати новобранців, навчати їх, так би мовити, законам зброї; загартовувати щоденними вправами, задалегідь передбачати під час вправ протягом табірного життя все те, що може трапитися у строю і під час битви, і, нарешті, суворо карати нероб. Знання військової справи живить сміливість у бою: адже ніхто не боїться діяти, якщо впевнений, що добре знає свою справу. Насправді, під час військових дій нечисленний, але навчений загін завжди набагато швидше перемагатиме, тоді як сира і ненавчена маса завжди приречена на загибель". Римська армія вирізнялася бойовим вишколом. Ця система виховання і підготовки військ створила генерацію переможців. За словами античного автора: "Навчання воїна було дуже суворим і розраховане на розвиток всіма можливими способами фізичної сили. Біг, стрибки, скачки, лазіння, боротьба, плавання – спершу без одягу, потім у повному озброєнні – широко практикувались, окрім регулярного навчання поводиттю зі зброєю і різним рухам. Тривалі марші у важкому похідному порядку, причому кожен воїн ніс на собі від 40 до 60 фунтів, здійснювались зі швидкістю 4 миль на годину. У військове навчання входило також поводиттю з окошним інструментом і мистецтво швидкого таборування. І не лише новобранці, але й легіони ветеранів мусили виконувати всі ці вправи, щоб зберігати тілесну свіжість і гнучкість, а також залишатися звичним до втоми і негараздів. Такі воїни дійсно були здатні підкорити світ".

Командир мав право на власний розсуд карати легіонера навіть смертю, оскільки за межами Риму кожен командир вважався повноправним жерцем бога війни – Марса. Отже, карав не командир, а божество. Не виконання наказу командира – богопротивна дія.

За встановленим сигналом всі військовозобов'язані повинні були збиратися на Марсовому полі (за міською межею). Таким сигналом служив червоний прапор, який вивішувався на Капітолії.

У разі особливо небезпечного стану вивішувалися два прапори: зелений і червоний. Ухилення від військової служби каралося дуже суворо, аж до продажу в рабство. За способом комплектування це була міліція, а не постійна армія. Римська рабовласницька міліція збиралася для ведення війни, після закінчення війни вона розпускалася по домівках і скликалася лише для навчання.

Спочатку все римське військо називалось легіоном і налічувало 4 200 піхотинців і 300 вершників. озброєння кожен воїн набував за власний рахунок, тому воно було різноманітним. Надалі були прийняті заходи для введення озброєння єдиного зразку шляхом визначення, яку зброю повинні мати громадяни, що належать до різних майнових груп.

Громадяни першої майнової групи мусили мати меч, спис, шолом, панцир, поніжжі, щит. Воїни п'ятої групи мали виключно пращу.

Шиккування легіону – фалангоподібне: він будувався завглибшки у вісім шеренг. Перші шеренги склалися з добре озброєних воїнів, за словами Полібія, “найквітучішого віку”. Отже, в основі побудови легіону лежали майнові статки громадян та вікові відмінності.

Як повідомляє Полібій, наймолодші та бідні воїни (веліти) мали на озброєнні меч, по 6 дротиків завдовжки 2 м кожен, лук із запасом стріл і пращі. Звичайний дротик кидався на дистанцію до 25 м, а забезпечений ремінною петлею пролітав 80 м. Веліти складали легкоозброєну піхоту, що налічувала 1 200 воїнів, які не входили в стройовий розрахунок легіону.

Наступна за віком і майновим станом група воїнів носила назву гастатів (*hastati* ‘списоносці’) та мала на озброєнні меч, важкі й легкі металеві списи (*pilum*) і повне захисне озброєння. Щит спочатку був круглий, а потім напівциліндрової форми і мав близько 1,25 м заввишки і близько 0,8 м завширшки. Дерев'яна основа щита обтягувалася шкірою і краї оббивалась залізною смужкою. У поході легіонер ніс щит у чохлах за спиною, а на грудях у нього висів металевий шолом, прикрашений султаном із трьох прямих пір'їв червоного або чорного кольору завдовжки до 40 см. Для захисту тулуба служив шкіряний панцир із нашитими на нього металевими платівками. Під панцир надягалась вовняна туніка, а зверху накидався плащ (*sagum*), який застібався пряжкою (фібулою) на правому плечі. На ногах легіонер мав шкіряні чоботи без шкарпеток, з відкритими пальцями.

Третя група "найквітучішого віку" – принципи (*principes*), що складали раніше першу шеренгу, були озброєні так само, як і гастати. Гастатів і принципів було по 1 200 осіб у легіоні.

Самі старші іменувалися тріаріями (*triarii*), – що складали раніше третю шеренгу, – і мали замість пілumu простий спис. Тріаріїв налічувалось 600 в легіоні. Вершники мали на озброєнні спис, меч, в півтори рази довший піхотного, і щит.

Основна зброя римського воїна – пілум і меч. Двосічне лезо меча мало ширину 4–7 см і закінчувалося хрестоподібною рукояткою. Ним можна було колоти і рубати. Пілум – короткий (близько 2 м завдовжки) і важкий (4–5 кг) спис. Держак пілumu закінчувався довгим залізним наконечником із гачком. Пілум кидався на відстань 7–10 м із розрахунком потрапити у щит. Встромлений пілум своєю вагою відтягував щит і позбавляв противника можливості прикриватися від ударів. Пілум був металюною зброєю важкої піхоти.

У початковий період легіон, що пикувався фалангою, був одночасно і організаційною, і тактичною одиницею. Легіон погано маневрував, але розвивав сильний удар в атаці. Організаційно легіон поділявся на центурії, в бою ж центурії не мали тактичної самостійності. Кіннота підрозділялася на турми по 30 вершників у кожній.

Велику увагу римляни приділяли підбору й підготовці командного складу. Вищий щабель уособлювали шість військових трибунів, що обиралися народними зборами як із патриціїв, так і з плебеїв. Центурією командував центуріон. Він призначався із воїнів, що відзначились. Центуріон мав карно-дисциплінарну владу і мав великий авторитет у війську. За словами сучасника: "Від центуріонів римляни вимагають не стільки сміливості та відваги, скільки вміння командувати, а також стійкість і душевна твердість, щоб вони не кидалися без потреби на ворога і не починали битви, але вміли б витримувати натиск нападаючого противника і залишатися на місці бою до останнього дихання".

Відповідно до законів, запропонованими у 376 р. до н. е. народними трибунами Люцинієм і Секстієм та які набули чинності у 367 р. до н. е., по-перше, ніхто не мав права мати у приватній власності більше 125 га громадської землі, і, по-друге, скасовувалася посада військових трибунів з консульською владою, замість них повинні були обиратись два консули, зокрема один із плебеїв. Так першим консулом із плебеїв став Секстин.

Перемоги плебеїв привели до розширення контингентів, з яких комплектувалася армія. Внаслідок цього назріла настійна

необхідність у військовій реформі, про яку є відомості лише у пізніх джерелах. За реформою, авторство якої приписують Камілли і відносять до IV ст. до н. е., воїнам встановлювалася платня (*stipendium*), в рахунок якої видавались одяг, озброєння і продовольство. Це зрівнювало становище заможних і незаможних воїнів, що мало важливе значення для введення одноманітного озброєння. Так розпочався другий етап формування римської армії.

Здійснення військової реформи вимагало реорганізації легіону. Відтепер на основі озброєння єдиного зразка вдалося покращити структуру легіону. Кожен легіон розподілили на 10 маніпул.

Одна маніпула складалася з 60 або 120 важкоозброєних легіонерів і поділялася на дві центурії. Командир першої центурії очолював також маніпулу. Побудова шеренг у маніпулі зберігалась.

Маніпула зробилася основною тактичною одиницею римської піхоти, у легіоні шикувалась в одну лінію. Легіон розподілявся фронтом, що збільшило його маневрові можливості.

Легіон був вищою, а маніпула нижчою тактичною одиницею. Якщо у еллінів, як правило, панував організаційний поділ, то в римській армії було закріплено також тактичний, що збільшував можливості вдосконалення тактичних прийомів. Так, веліти прикривали бойовий порядок легіону і зав'язували бій. З початком руху легіону в атаку веліти відходили на фланги і розташовувалися поряд з вершниками. У цілому бойовий порядок поєднував важку і легку піхоту. Кожна маніпула мала власний значок – держак зі срібними прикрасами, а іноді й зі шматочком матерії. Значком легіону був срібний орел, закріплений на держаку. Командувач всім військом мав червоний прапор. Прямою металевою трубою (*tuba*) подавався сигнал до початку або припинення бою. Ріжки (*cornu*) маніпул передавали головний сигнал. Такі були засоби управління легіонами і маніпулами під час бою.

Вся римська польова армія складалась у цей період з чотирьох легіонів, які утворювали дві консульські армії. Кожен консул командував двома легіонами, а коли обидві армії об'єднувались, консули командували консолідованою армією за чергою: один день – один консул, другий день – інший. Так створювалося своєрідне двовладдя, яке мало й позитивні, й негативні наслідки. Так, зокрема, альтеративна точка зору могла виявитися і раціональною, і хибною. Управління могло бути або гнучким, або хаотичним тощо.

Посилювалися римські ЗС так званими “союзниками”, тобто підкореними племенами, що не мали прав римського громадянства. “Союзники” мусили виставляти допоміжну озброєну силу. Зазвичай на один римський легіон “союзники” виставляли по 5 000 піхотинців

і 900 вершників та утримували їх власним коштом. "Союзницькі" війська пикувалися на флангах легіонів когортами по 500 бійців і підкорялися римському вищому командуванню. Нижчий командний склад "союзників" комплектувався із них самих.

Високі бойові якості римських легіонерів часто компенсували недостатню чисельність військ. Римська рабовласницька міліція була добре озброєним і добре організованим військом, що проходило регулярне навчання.

Військова організація римлян (латинян), у зв'язку з особливостями суспільного розвитку і політичного устрою, мала власну специфіку. На чолі римського легіону знаходилися два консули, патриції та плебеї. Виникнення і розвиток легіону пов'язані зі суспільним розвитком, удосконаленням зброї, як технічної передумови нових бойових порядків. Тактичне розташування легіону обумовлювалося новою, більш жорсткішою військовою дисципліною, яка забезпечувала єдність дій маніпул. Характерний і розвиток маніпули: у V ст. до н. е. вона будувалася за майновим принципом, а в III ст. до н. е. – був покладений принцип досвідченості та вишколу воїнів.

Удосконалення організації, озброєння і тактики римських ЗС відбувалося в ході численних війн, які вели латиняни із етносами – сусідами. За 382–275 рр. до н. е. відбулося близько десяти значних війн за гегемонію на Апеннінському півострові, в яких латиняни прагнули підкорити численні етноси, що населяли Італію. Війни ці сприяли збільшенню кількості рабів за рахунок військовополонених. Однією з важливих причин завойовницької політики Римської республіки було прагнення латинян до розширення власних земельних володінь.

У цих війнах можна виокремити три великі періоди, що різняться метою:

- у V ст. до н. е. Рим виборював територію, що безпосередньо межувала з ним;
- у IV ст. до н. е. латиняни завоювали Середню Італію;
- на початку III ст. до н. е. вони підкорили Південну Італію.

Всі ці перемоги забезпечили латинянам панування на Апеннінському півострові. Римська республіка перетворилася на федерацію підлеглих їй етносів і міст. Перемогам латинян сприяла відсутність політичної єдності в лавах їх противників, суперечності між якими загострювала сама підступна римська дипломатія. Залучення латинянами союзників і відрив союзників від ворогів відіграли важливу роль в ході цих всіх війн.

У 266 р. до н. е. весь Апеннінський півострів, від Мессінської протоки до Цизальпійської Галлії (лат. *Gallia Cisalpina*), підпорядковувався Риму. Такий був політичний підсумок третього етапу боротьби. Затвердження панування латинян на півострові призвело до посилення загарбницької політики Риму, що спричинило протистояння із Карфагеном за панування на Середземному морі.

Всі ці війни сприяли вдосконаленню організації римських ЗС і накопиченню ними бойового досвіду. На початок першої війни Риму з Карфагеном армія латинян знов була реорганізована.

Північне узбережжя Африки, котре так зацікавило римлян, з найдавніших часів було об'єктом колонізації "морського народу" - фінікійців. Центром їх колоній став Карфаген, який був витвором воєнно-інженерного мистецтва та поділявся на три частини: Мегару, де жила більшість населення; Бірсу - цитадель; Кротон - південну частину. В період розквіту в Карфагені налічувалося до 700 тис. мешканців.

Із суходолу місто захищали три ряди двоярусних кам'яних мурів із чотириярусними вежами, розташованими одна від одної на відстані в 150-200 м. Висота мурів сягала 13 м, ширина - 2 м, висота веж - 18 м.

У товстих мурах знаходилися приміщення для 20 тис. воїнів, 4 тис. коней і 300 бойових слонів. У вежах складувалася зброя, продовольство й військово спорядження.

Карфаген мав дві добре захищені гавані - купецьку і військову, які з'єднувалися каналом шириною в 22 м. Вхід у гавань перегороджували масивні ланцюги. У гавані Карфагену під склепінчастими перекриттями могли одночасно стояти до 220 великих кораблів. На острові Кофань, що відокремлював гавань від затоки, розташовувалися верфі та комори.

До середини V ст. до н. е. Карфаген перетворився на потужну державу, що опанувала значною бережною смугою в Північній Африці, Сицилії та на Піренейському півострові.

В кінці V ст. до н. е., у результаті боротьби всередині еліт Карфагену, домінувало угруповання - консорціум, що спирався на торговельні кола. Це визначило агресивний характер зовнішньої політики, а для її здійснення був необхідний розвиток ВМС і посилення сухопутного війська.

Карфагенянам вдалося створити сильний флот, що почав домінувати у західній частині Середземного моря. Флот Карфагену налічував до 350 трипалубних і п'ятипалубних кораблів. Веслували раби, що складали 3/4 екіпажу. Матроси і десантні загони

набиралися з найманців. На флоті служило багато громадян Карфагену, чого не було в сухопутному війську.

Одним із наслідків розвиненої торгівлі була наявність у Карфагені надприбутків, які витрачалися на спорудження кораблів і утримання найманців у ЗС. Стрижнем війська Карфагену була піша "священна" дружина, в якій служили представники місцевої еліти, готуючись до військової діяльності на командних щаблях. У "священній" дружині проходили військову підготовку і майбутні полководці. Деякі багаті громадяни служили у важкій кінноті, складаючи окремий загін. Якщо місту загрозувала безпосередня небезпека, всі громадяни, що були здатні битись, мусили озброїтися. Це стрімко збільшувало військо до 40 тис. піших і 1 тис. кінних воїнів.

Іншою складовою ЗС Карфагену були загони, що виставлялися залежними африканськими племенами і союзниками. Надійність цих загонів визначалася політикою. Союзники і залежні племена часто спрямовували свою зброю проти Карфагену.

Найманці складали головну і найбільш боездатну частину війська. Функцію вербувальників виконували представники сенату Карфагену, що відбували у різні країни, де вони укладали з племінними вождями угоди, що визначали число воїнів, грошове утримання й термін служби. Вербувалися найманці серед невідкочених племен Африки, на Піренейському півострові, в Галлії, Італії, Елладі та на островах Середземного моря.

Військо Карфагену складалося з піхоти, кінноти, бойових колісниць і бойових слонів. "Священна" дружина була озброєна довгими списами. Африканські племена виставляли добре навчену легку кінноту (нумідійські вершники), озброєну дротиками та мечами. Іберійські племена забезпечували важку піхоту і важку кінноту і були озброєні великими мечами, якими можна було колоти і рубати. Галли – піхотинці озброювалися мечами, якими можна було лише рубати. На Балеарських островах вербувалися зразкові пращники, що вдало метали камені та невеликі свинцеві ядра.

В цілому військо Карфагену характеризувалося різномірним складом, у чому й полягала його слабкість. Але, за словами Полібія, наявність різноетнічних найманців у складі ЗС карфагенці вважали за позитивний момент. На їх думку, воїни, що говорили на незрозумілих один одному мовах, не можуть організувати змову, повстання або зраду. Проте і командування таким військом було справою нелегкою.

Представники олігархії очолювали флот і військо. Єдиного центру керування бракувало. Лише у окремих випадках

командування флотом і військом об'єднувалося для вирішення окремих завдань. Полководці знаходилися під опікою ради "чотирьохста", що адмініструвала військові дії, а це негативно позначалося на ході війни.

Бойовий порядок війська Карфагену зазвичай складався з трьох частин: правого і лівого крила (нумідійська кіннота), а також головних сил, що формували центр (решта всіх військ). Балеарські пращники розсипалися попереду, прикриваючи весь бойовий порядок.

Військо зазвичай розташовувалося в укріпленому таборі, який ретельно охоронявся. Табір існував за рахунок місцевих ресурсів, розорюючи ту країну, де йшла війна.

Традиційно зносини Риму і Карфагену вирізнялися приязністю. Так, нащадки фінікійців – карфагеняни ("пуни", *punici* або *roenici*, на відміну від фінікійців – *phoenici*) спочатку вбачали у латинянах протипагу еллінам, персам та, особливо, етрускам. Останні особливо турбували своїм піратством торговельний флот Карфагену. Отже, близько 400 р. до н. е. латиняни та "пуни" створили політично-торговельний союз, котрий мав ще й оборонне значення.

Відповідно до угоди щодо створення союзу, "пуни" подарували Риму частину своєї території – Лаціум, а також відкрили ринки в Сицилії та Північній Африці для римських купців. Римський історик Флор зазначав: "Коли латиняни опанували всю Італію й дійшли до Сицилійської протоки, то затрималися там, подібні до полум'я, що, лютуючи, нищить усі ліси, аж поки не затримає його зустрічна ріка. Римляни бачили у найближчому сусідстві найбагатшу, але відокремлену й відрізану від Італії здобич, їх вразила така жадоба здобути цю країну, що вони вирішили землі, яких не можна було долучити до Італії, приєднати збройною силою". Але для початку війни з колишнім союзником не вистачало причини.

У 264 р. до н. е. розпочалося зіткнення тирана Сіракуз Гієрона II із повсталим містом Мессаною, де закріпився етнос мамертинці ("сини Марса") – колишні найманці сіракузького тирана Агафокла.

Ватажки мамертинців звернулися за допомогою одночасно до Риму й Карфагену. "Пуни" прибули першими та захопили Мессану, що не входило у плани мамертинців. Захищаючи "синів Марсу", латинські підрозділи розпочали бій з "пунами". Ця подія призвела до політичної кризи у Римі, коли сенат хотів владнати конфлікт миром, а центуріальні збори наполягли на оголошенні війни Карфагену.

Союзником Риму в Першій Пунічній війні (264-241 рр. до н. е.) стали Сіракузи, котрих непокоїли карфагеняни більше, ніж латиняни. Вони ж і допомогли створити латинянам флот. За свідченням історика Полібія: "Римляни бачили, що війна затягується, і вперше вирішили побудувати воєнні кораблі: 100 - з п'ятьма рядами весел і 20 - з трьома рядами. Але це справляло їм багато труднощів, бо ніхто в Італії не будував таких суден, а ремісники зовсім не були обізнані зі способами, як будувати п'ятирядовики. І тут найкраще можна пізнати енергійну і сміливу вдачу римлян. Хоч дотепер вони ніколи не звертали уваги на море, враз, коли про це подумали, так відчайдушно взялися за справу, що, не випробувавши добре ще сил, уже вирішили вступити у морський бій з карфагенцями, що від предків тримали владу на морі". Водночас, без талановитих еллінських майстрів та інструкторів латиняни навряд чи змогли би в такий стислий термін (за три роки!) побудувати 120 кораблів, навчитися ними керувати та ще й озброїти їх новим дотепним пристроєм - "круком" (*corvus* - абордажним містком, що мав гострий крюк для чіпляння за борт ворожого судна). Натомість, через зміну морської тактики, через деякий час "круки" вже не застосовувалися, а абордаж здійснювався за допомогою більш гнучких пристроїв.

У 260 р. до н. е. новий латинський флот виграв морський бій з "пунами" при Мілах, а у 256 р. до н. е. - поблизу мису Екном. На честь цих перемог у Римі спорудили на ринку мармурову колону, котру прикрашали "роstri" - носи розбитих ворожих кораблів. Зберігся уривок напису, де перераховується кількість узятих і знищених ворожих кораблів. Історія зберегла й ім'я першого римського флотоводця - Гай Дуїлій, на честь якого і поставили цю "ростральну колону" - взірєць вдалої пропаганди.

Того ж року поблизу річки Клупеї в Північній Африці висадився римський десант під керівництвом консула Марка Регула. Латиняни вдало захопили прибережний Туніс і з цього плацдарму розпочали наступ на Карфаген. Проте "пунам" вдалося відбити всі атаки, розбити латинян і взяти у полон Марка Регула, а у 254 р. до н. е. театр воєнних дій сконцентрувався у західній частині Сицилії.

Після нищівної поразки "пунічного" флоту поблизу Егадських островів у 241 р. до н. е. Карфаген зажадав миру. Рим, зі свого боку, погодився, але під час перемовин зміг закріпити за собою частину Сицилії у статусі провінції та стратегічно важливі острови, розташовані між Італією та Сицилією, а також примусив Карфаген виплатити значну грошову контрибуцію.

У Римі з подій цієї війни зробили належні висновки й розпочали нову військову реформу.

Перш за все, запровадили за єдиним зразком комплектування та озброєння маніпули. Якщо раніше кожна маніпула складалася з гастатів, принципів і тріаріїв, то тепер її комплектували лише одним із цих видів піхоти; кількість маніпул з 10 була збільшена до 30. Відтепер легіон складався із 30 маніпул по 120 (для тріаріїв по 60) бійців в кожній. Крім того, кожен легіон мав 10 "турм" по 30 вершників в кожній (вершники билися у пішому строю). Всього в легіоні налічувалося 4 500 воїнів, зокрема 1 200 велітів (легкоозброєних) і 300 вершників.

Бойовий порядок легіону складався з трьох ліній із 10 маніпул в кожній. Маніпула вишиковувалася у 10 шеренг по 12 рядів. Інтервал між маніпулами дорівнював довжині фронту маніпули.

Маніпули другої лінії шикувалися за інтервалами першої лінії. Дистанція між лініями маніпул коливалася від 15 до 25 м. У першій лінії бойового порядку легіону шикувалися гастати (1 200 воїнів), в другій – принципи (1 200), в третій – тріарії (600), які складали резерв легіону. Загалом у першій лінії бойового порядку шикувалися молоді воїни, в другій – досвідченіші, а в третій – ветерани. Таким чином, в основу бойового порядку був покладений принцип досвідченості воїнів. Кожну маніпулу гастатів і тріаріїв додатково посилювали по 60 легкоозброєних велітів, які прикривали бойовий порядок легіону.

Веліти металюною зброєю зав'язували бій, а потім відходили на фланги, забезпечуючи їх і тил бойового порядку. Гастати розмикалися на повні інтервали, що сягали 2 м, кидали пілум в щит противника і нападали з мечами. Якщо напад першої шеренги відбивався, вона відходила через інтервали в тил і шикувалася за десятою шеренгою. Таким чином гастати повторювали атаки десять разів. У разі невдалого результату цих атак, гастатів змінювали або підсилювали принципи, що проходили в інтервали маніпул гастатів. Нарешті в бій вводилися тріарії, найдосвідченіші воїни, котрі разом із гастатами і принципами наносили останній найсильніший нищівний удар.

Римляни ще більше уваги почали приділяти фізичному вихованню і стройовому вишколу легіонерів: вони навчалися фізичним вправам і військовим танцям, маневруванню, саперній справі та прийомам боротьби з кіннотою. Для ефективного захисту від кінноти легіон будував "обрис" – коло з обозом в середині.

Вправи здійснювалися на Марсовому полі або під пирокими навісами. Показово, що навчальне спорядження і зброя

виготовлялися важчими від бойових. Тренувальні переходи при повній викладці сягали до 30–35 км на добу. Застосовувалися різні швидкості маршу: до 5 км в годину, 6–7 км в годину (прискорений крок) і бігом. Марш далеко від противника здійснювався в одній колоні трьома ешелонами: попереду гасати, за ними – принципи, потім – тріарії. Флангові марші відбувалися також трьома колонами. Веліти несли службу охорони і розвідки. З метою завершення і перевірки підготовки влаштовувалися двосторонні маневри.

Велику увагу латиняни приділяли таборуванню. Перед боєм при Півдні консул Луцій Емілій Павло у промові до солдатів так визначив роль і значення табору: “Ваші предки вважали укріплений табір за завжди відкриту гавань війська, звідки вони виходили на противника і де, розбиті бурею битви, вони могли знайти собі надійний притулок. Табір є місцем відпочинку для переможців і оплотом для переможеного. Це – військове житло, друга батьківщина; вал – це мури, а намет для кожного бійця – його будинок і вогнище”.

Римське військо влаштовувало укріплений табір після кожного денного переходу. Місце для табору обирали вислані наперед центуріони, котрі й керували таборуванням. Вигідна позиція для оборони, зручна для охорони, наявність поблизу води, деревини та фуражу – ось основні вимоги при виборі місця для табору. Рів, земляний вал і встановлені на ньому шлетені щити – обов’язкові оборонні споруди.

Обравши місце для табору, центуріони перш за все позначали дві основні лінії – довжину й ширину табору, які зазвичай були рівні. Табір мав форму квадрата або, рідше, прямокутника. Одна частина табору відводилася для розміщення консулів і осіб, що знаходилися при них, а також для шиккування легіонів, коли консул звертався до них з промовою зі спеціального помосту.

Шкіряні намети воїнів розгорталися у визначеному порядку в декілька ліній. Кожна зовнішня сторона табору мала великі брами. Через ці брами, орієнтовані у бік ворога, легіони виступали, а через протилежні – поверталися. Окрім цього, були праві і ліві бокові брами. Спеціальні центуріони охороняли кожну брामу. При розташуванні поблизу противника, додатково виокремлювалися як дрібні, так і великі загопи варти.

У результаті безперервних тренувань римські легіонери влаштовували табір дуже швидко і також швидко виходили з нього. Вранці, за першим сигналом, воїни згортали намети. За другим – укладали речі і за третім – організовано виступали у похід або для шиккування до бою.

При облозі укріплених пунктів або при влаштуванні постійного, зазвичай, зимового табору, зводилися фундаментальні споруди. Намети замінювалися бараками із солом'яними стріхами. Часто влаштовувався подвійний рів. Земляний вал насипався у 3,5 м заввишки і шириною, обкладався дерном і зміцнювався палісадом. Іноді споруджувалися дерев'яні і, рідше, кам'яні вежі, з яких обстрілювали підступи до табору. На підступах часто влаштовувалися штучні перешкоди - засіки із зрубаних дерев, "вовчі ями" та інші воєнно-інженерні споруди.

Польові оборонні конструкції римського табору були такими, що противник не наважувався штурмувати латинян, котрі заховались у таборі. Зазвичай пускалися в хід різні прийоми, щоб викликати римське військо на бій у відкритому полі та на рівній місцевості.

Широкого розвитку у латинян набула облогова техніка. Її базові зразки вони запозичували у еллінів, значно вдосконаливши її. При облозі фортець застосовувалися балісти, катапульти, скорпіони, тарани, "круки" різних призначень. При штурмі піхота зазвичай застосовувала "черепашу" - шиккування, що дозволяло з усіх боків прикриватися щитами.

Римський легіонер отримував в день близько 800 грамів зерна, яке подрібнював на ручному млині та готував юшку. Згодом почали пекти коржики, а потім їх замінили сухарі. Спрагу вгамовували водою з оцтом.

Командиру призначався раціон рядового легіонера. При виступі в похід видавали продовольство на 15, а іноді - на 30 діб. Легіонерам дозволялося жити за рахунок місцевих ресурсів, тобто був узаконений грабiж. Частина платні утримувалася за продовольство і одяг, частина видавалася готівкою у вигляді монет. Для підтримки дисципліни запроваджувалася система стягнень і заохочень. Боягузів і недбайливих карали, за доблесть - нагороджували. Широко застосовувалися тілесні покарання. Невиконання наказу, боягузтво і дезертирство каралися смертю. При виявленні подібної військової провини цілим підрозділом - страчували кожного десятого (децимація).

Велика увага приділялася питанням управління військами й організації тилу, що відобразилося в організаційній структурі: римська армія мала одну центурію писарів і сурмачів, дві центурії ковалів і теслярів. Отже, адміністрування і тил армії набули перших організаційних форм.

В тактиці ЗС Риму домінувала важка піхота у компактному строю. Одночасно досягалася велика рухливість окремих дрібних підрозділів. Легіон був здатний вести бій на пересіченій місцевості.

Маніпулярний лад римського легіону – повна протилежність грецькій фаланзі. Лад легіону допускав значну рухливість його складових частин і перевершував гнучкістю фалангу. Легіон міг рухатися і маневрувати.

Головна перевага – це побудова легіону в декілька ліній. Другі й треті лінії бойового порядку частково були підтримкою, частково – резервом. Те, що македонська армія вдало застосовувала лише в окремих випадках (зокрема, дві лінії бойового порядку), де-юре закріплювалося й розвивалося латинцями. Через структурування й оптимізацію глибини бойового порядку, керування боєм здійснював конкретний полководець.

Досить ефективною була зовнішня розвідка римлян. Так, наприклад, у 238 р. до н. е., вчасно дізнавшись про повстання у Карфагені найманих військ, лівійців і рабів, латинські підрозділи, всупереч мирній угоді 241 р. до н. е., захопили Сардинію та Корсику. Як відповідь, у 237 р. до н. е. “пуни” відрядили армію під проводом полководця Гамількара Барки до Іберії (Іспанії), на що римляни, котрі у цей час втягнулись у конфлікти з іллірійцями та галлами (кельтами), відповісти гідно не змогли.

Після загибелі Гамількара Барки у 228 р. до н. е., колонізацію Іберії продовжили його зять Гасдрубал (вбитий у 220 р. до н. е.), а потім і син полководця – Ганнібал. Рим зажадав нової мирної угоди, в результаті якої “пуни” погодилися не поширювати свої володіння на північ від річки Ібер.

Користуючись цією угодою, латиняни розпочали війну з лігурами. Спочатку латиняни намагалися здійснювати мирну колонізацію та вважали за доцільне селитися разом з лігурами в їх поселеннях, а вже потім будувати власні опорні пункти. Зрозуміло, що римських кушців не влаштовували піратські бази лігурів та систематичні пограбування торговельних караванів на суходолі. Поступово у середовищі латинян почали формуватися власні уявлення щодо правовідносин і охорони правопорядку. Саме таким чином вони, напевно, убезпечували власне існування у поліетнічному середовищі, котре намагалися структурувати та приборкати. Отже, римляни різними шляхами та методами почали брати ситуацію в Лігурії під власний контроль. У відповідь, близько 200 р. до н. е., лігури повстали.

Зважаючи, що лігури були надзвичайно ефективними на морських просторах, “дітям Капітолійської вовчиці” залишалось

просуватися суходолом, після кривавих битв закріплюючи владу новими фортифікованими поселеннями й славнозвісними шляхами із твердим покриттям. Отже, римляни традиційно були типовими представниками "теллуризму". Така системна тактика освоєння територій у поєднанні із жорсткою дисципліною та оптимізованою організованістю сприяла перемогам латинян.

Повстанням лігурів скористався Ганнібал. У 219 р. до н. е. війська під його проводом захопили союзне Риму іберійське місто Сагунт (розташоване на південь від р. Ібер). Римський сенат, у порушення укладених раніше угод, оголосив Карфагену війну, котра отримала назву Другої Пунічної або "Війни проти Ганнібала".

Ганнібал не поспішав із відповіддю. Він, розуміючи, що Рим не розпочне найближчим часом бойових дій, по-перше, всю свою іберійську армію відправив на зимовий відпочинок.

По-друге, полководець терміново посилив військові підрозділи в Північній Африці за рахунок понад 15 тис. найманців, набраних в Іберії. Гарнізон одного лише Карфагену посилити 4 тис. бійців.

По-третє, в Іберії Ганнібал призначив командиром свого брата – Гасдрубала і передав у його розпорядження значні підрозділи, сформовані переважно за рахунок етнічних "пунів", африканських, а також еллінських, лігурійських та інших найманців, котрі ненавиділи латинян і були противниками Риму. Також в Іберії в розпорядженні Гасдрубала залишився 21 слон і флот із 57 належно споряджених бойових кораблів.

По-четверте, в умовах цілковитої таємності Ганнібалу вдалося зосередити під своєю орудою 50 тис. піхотинців, 9 тис. вершників і 37 бойових слонів із обслуговуючим персоналом.

За даними грамотної організованої розвідки, Ганнібал знав, що йому протистоятимуть 64 тис. римських піхотинців і 6 200 вершників.

Розрахунок Ганнібала на перемогу полягав у несподіваності нападу. Отже, за підтримки галлів і лігурів, у 218 р. до н. е. Ганнібал зі своїм військом з Іберії вирушив через Альпи на Рим. Проте цей маневр виявився занадто важким: понад половини війська "пунів" залишилося назавжди серед скель і льодовиків через невідповідність до таких суворих умов і нападів гірських етносів, котрі зустріли вояків Ганнібала ворожо. Особливо небезпечними виявилися сутички з аллоброгами, котрі постійно влаштовували вдалі засідки. Лише швидкий наступ міг бути запорукою успіху.

Після Альп, армії Ганнібала потрібно було подолати ще й Апенніни. До того ж, потрапивши у снігову хуртовину, вижив лише один слон, а також найвитриваліші бійці. Таким чином, природний

відбір і попередні бої сформували вже нову за якістю військову силу, спроможну на неабиякий героїзм і асиметричну тактику.

Долаючи опір славнозвісних, але розгублених легіонів, у 217 р. до н. е. "пуни" розбили війська під орудою консула Гая Фламінія поблизу Тразіменського озера. Показово, що з боку "пунів" загинуло до 2 000 бійців, натомість на полі бою залишилися понад 15 тис. вбитих римлян, ще 6 тис. потрапили у полон. Такої нищівної поразки Рим ще не зазнавав. З метою підвищення власного авторитету та посилення армії переможців, Ганнібал запропонував всім полоненим не латинянам перейти на його бік або, у разі незгоди, повертатися додому. В своїй вдалій пропагандистській промові перед ними Ганнібал наголосив, що він воює з Римом, а не з Італією. Отже, згадане – приклад застосування інформаційної зброї, а саме – вдалої пропаганди.

Вже тоді, у 217 р. до н. е., "пуни" могли йти на "місто Капітолійської вовчиці". Але Ганнібал цього не зробив, тому що сподівався на підтримку етносу італіків, у якого до латинян були власні рахунки. Отже, "пуни", замість доленосного наступу на Рим, попрямували на Апулію, де мешкали італіки. Проте лідери італіків розсудливо не виявили бажання змінювати одних окупантів на інших, більш жорстоких і небезпечних.

Новий римський полководець Фабій Максим обрав грамотну тактику: уникаючи великих боїв, постійно непокоїти "пунів" дрібними боєзіткненнями. У 216 р. до н. е., хибно вважаючи, що армія Ганнібала, начебто, достатньо ослабла, латиняни під проводом консула Теренція Варрона намагалися розбити "пунів" у вирішальній битві при Каннах. Але це виявилось трагічною помилкою Риму. На полі бою загинуло понад 70 тис. латинян, 16 тис. потрапило у полон. Зі свого боку, Ганнібал втратив 6 тис. бійців, переважно іберів і галлів. Отже, битва при Каннах ще раз засвідчила, що вмотивоване та загартоване військо, з надвисокою корпоративністю та ще й під командою грамотного майстра воєнної справи, може ефективно протистояти армії навіть у випадку, коли та героїчно захищає свою батьківщину.

У перемогу Ганнібала над Римом повірили міста-республіки Апеннінського півострову, котрі стали переходити на бік переможця. Серед цих міст була навіть Капуя – друге за значенням місто (після Риму). Свою підтримку Ганнібалу задекларували цар Македонії Філіп V та Сіракузи.

Ситуація для Риму склалася занадто загрозливою, але латиняни мужньо обрали нав'язану Ганнібалом війну на багатьох фронтах. Послів "пунів" латиняни не допустили до своєї столиці та

оголосили тотальну мобілізацію. Легіони почали поповнювати не лише люди похилого віку, але й підлітки. Публічним коштом було викушено 8 тис. рабів, котрі відразу влилися у бойові лави елітних підрозділів. Було остаточно обрано партизанську тактику Фабія Максима, котру доповнили ще й потужним рухом опору у Центральній Італії – оплоті латинян. Натомість, дрібні тривалі бої виснажували армію Ганнібала, котрий помилково вагався та накопичував сили замість рішучих дій.

Після невдалої спроби взяти Капую в 213 р. до н. е. та поразки в Іберії, вже наступного року римський десант під керівництвом консула Клавдія Марцелла захопив Сіракузи, незважаючи на грамотно організований під проводом математика Архімеда опір. До того ж, трофеями латинян стали унікальні на той час військові машини, котрі цей великий майстер винайшов.

Інші ж військові підрозділи римлян остаточно придушили повстання на Сардинії, зініційоване карфагенянами. Також, завдяки вдалій дипломатичній роботі, підсиленій римським десантом, на бік латинян перейшов північноафриканський етнос масайсилів. Їх лідер Сифакс уклав з Римом союз, приязно поставився до братів Сципіонів і залишив для тренування власного війська римського центуріона Квінта Статорія – знаного фахівця з воєнного мистецтва. Незабаром армія масайсилів нанесла першу поразку карфагенянам. Отже, Риму вдалося також примусити “пунів” воювати на багатьох фронтах і, відповідно, розпорошувати сили. Тим часом ЗС Риму, завдяки тотальній мобілізації, перевершили 230 тис. осіб.

У 211 р. до н. е. “пуни” нарешті вирішили атакувати Рим, але, незважаючи на мобілізаційний заклик “Ганнібал у брамі”, латинський військовий підрозділ залишив столицю і захопив Капую, що змусило Ганнібала знову зупинитися, незважаючи на дієву підтримку македонського царя Філіппа V.

Тим часом на Іберійському ТВД проявив себе новий римський полководець – Публій Корнелій Сципіон (Молодший), вихований своїм славетними батьком і дядею у дусі воєнної дисципліни та відповідно навчений воєнній науці. Його мотивація посилювалася й жагою помсти за загиблих у 211 р. до н. е. батька і дяді.

З метою контролю молодого та занадто ініціативного Публія Корнелія Сципіона, його заступником призначили досвідченого Марка Юлія Сілана. Однак римський полководець відрядив цього пропретора на чолі двох тисяч бійців охороняти лівий берег річки Ебро, а сам у 209 р. до н. е. спільно із флотоводцем Гаєм Лелієм вирушив на іберійську столицю “пунів” – Новий Карфаген (сучасне іспанське місто *Cartagena*).

Лише завдяки грамотно організованій розвідці, за даними якої відлив дозволятиме взяти потужну фортецю ввечері пішки з боку моря, римлянам вдалося вдертися у це місто й досить швидко захопити його. Був використаний і відволікаючий прийом, начебто римляни намагаються взяти фортечні мури зі сходу, куди й було перекинуто “пунами” значні підрозділи оборонців.

Незважаючи на цю перемогу, Гасдрубалу вдалося нанести Публію Корнелію Сципіону декілька поразок. Невдовзі він попрямував шляхом брата через Альпи на допомогу “пунам” в Італії. Але у 207 р. до н. е., досить спокійно подолавши гори, військо Гасдрубала зійшлося у бою на річці Метавр з легіонами. “Пуни” зазнали нищівної поразки, а через деякий час Ганнібал отримав відрубану голову брата. Його воля вже була паралізована, й навіть звістка про поразки карфагенян в Іберії вже сприймалася спокійно. Через деякий час римляни відбили десант 14 тис. “пунів” на Геную, але Ганнібал нічого не зробив для його бойової підтримки. В 205 р. до н. е. “пуни” евакуювалися з Іберії, а Публій Корнелій Сципіон з тріумфом повернувся до Риму, де став консулом і відразу ж запропонував сенатові похід на Африку. Спостерігаючи за перебігом подій, македонський цар Філіпп V припинив бойові дії в Іллірії та уклав того ж року з Римом мирну угоду.

У 204 р. до н. е. римські легіони у кількості 30 тис. бійців під проводом Публія Корнелія Сципіона із Сицилії десантувалися в Північній Африці та розпочали наступ на Карфаген. Союзником Риму оголосив себе нумідійський вождь Масинісса, ображений на Карфаген за успіх “пунів” у дипломатичних зносинах із своїм конкурентом – Сифаксом.

Усвідомлюючи небезпеку, Карфаген наказав Ганнібалу повертатися до Африки. В цей час зламаний духовно полководець перебував у святилищі Гери в Південній Італії та писав оповіді про свої походи грецькою й фінікійською мовами. Отже, це вже була за якістю інша людина, котра шукала миру та спокою. Не випадково, повернувшись додому, Ганнібал розпочав шукати шляхи примирення, але римська сторона жадала безумовної капітуляції.

Лідери “пунів” зробили стратегічну помилку, поставивши саме такого Ганнібала на чолі війська під час вирішального бою 202 р. до н. е. при містечку Зама (на південь від Карфагену). Полководець гарантовано програв латинянам, котрі, начебто, вперше застосували біологічну зброю, випустивши перед бойовими слонами “пунів” велику кількість мишей. Перелякані тварини вчинили хаос у лавах карфагенян, і вони стали легкою здобиччю для організованих римських військ та вдалої нумідійської кінноти.

На полі бою залишилися понівечені люди й тварини, загинуло 10 тис. "пунів", а також півтори тисячі загинувих римлян і нумідійців.

У 201 р. до н. е. сторони підписали мирну угоду, відповідно до якої "пуни" де-юре зрekliся всіх своїх територій поза Африкою, залишили собі лише 10 кораблів (інші – віддали переможцям), зобов'язалися вишлатити значну контрибуцію та не вести бойових дій без дозволу римського сенату.

Нумідійський вождь Масинісса визнавався римським союзником і мусив спостерігати на користь Риму за подальшим розвитком Карфагену. Публій Корнелій Сципій із тріумфом повернувся до Риму, де від сенату отримав почесний титул "Африканський".

В результаті Другої Пунічної війни Римська держава перетворилася із суто регіонального лідера на гегемона Західного Середземномор'я, а Карфаген, навпаки, остаточно втратив статус великої держави, але амбіції "пунів" виявилися надмірними.

Карфаген швидко вишлатив Риму контрибуцію та почав відновлювати свій потенціал. Це занепокоїло Рим, де у сенаті Катон Старший кожну свою промову закінчував словами: "Карфаген має бути зруйнований!".

Тоді ще ніхто не звернув увагу на плем'я бастарнів, котрі у 180 р. до н. е. виступили союзниками македонського царя Філіппа V – противника Риму. Фактично, це перша згадка про германців на території Середземноморського басейну, котрі згодом стануть одними із могильщиків Римської цивілізації.

Третю Пунічну війну розпочав Рим через те, що, будучи, всупереч угодам, "пуни" сформували потужну армію. Ніхто в сенаті не зважав на те, що це було викликано оборонним сенсом: вкрай знахабнілі нумідійці почали загрожувати Карфагену.

В 149 р. до н. е., після де-юре оголошення війни, "пуни", з метою укладання нової мирної угоди, висловили згоду роззброїтись, але відмовилися самостійно зруйнувати Карфаген і переселитися вглиб материку. З метою виявлення доброї волі, "пуни" переправили до римського табору в Північній Африці 2 тис. воєнних машин і до 200 тис. одиниць всіякої зброї. Але латинцям потрібно було інше.

Зрозумівши, що їх ввели в оману, послали Карфагену, за словами автора грецького походження Аппіана (пом. у 70-х рр. II ст. н. е.): "З криком підняли ... руки до неба й заволали, що їх римляни обманули; потім почали кидати на римлян тяжкі зневаги, чи шукаючи смерті, чи були вже позбавлені розуму, чи тому, що хотіли присилувати римлян, щоб їх зневажили. На землю кидалися і били

об неї руками й головами, дерли на собі одєжу і, як божевільні, ранили свої тіла...". Згодом карфагеняни "священні гаї, всі святині й інші простори міста замінили на робітні; чоловіки й жінки працювали в них днями й ночами, відпочиваючи й обідаючи групами в означенім порядку. Денно вироблювали по 100 щитів, 300 мечів, 1 тис. стріл до катапульта, 500 списів, а катапульта стільки, скільки могли. Щоб можна було катапульти натягати, жінки обтинали собі волосся, бо іншого матеріалу не було".

В результаті облога Карфагену виявилася для римлян справжнім випробуванням. У 147 р. до н. е. командування над армією, що облягала Карфаген, прийняв Сципіон Еміліан, де-юре (а не де-факто) – онук Публія Корнелія Сципіона Африканського та рідний син Луція Емілія Павла, переможця Македонії у битві при Підні. Отже, за родинними ознаками він мусив перемогти.

Сципіон Еміліан посилив армію, розробив оновлений план облоги, оточив місто довкола облоговими валами, зачинив доступ до порту і крок за кроком просувався вперед.

У Карфагені почалися голод і епідемічні хвороби. Становище оборонців ставало все безнадійнішим, і Сципіон Еміліан, відхиляючи всі спроби "пунів" розпочати перемовини щодо миру, навесні 146 р. до н. е. почав штурм.

Тиждень тривали бої у місті, збройні поединки розгорталися за кожний будинок. У результаті з трьох боків римляни підпалили Карфаген. За словами Аппіана "Це було страшне видовище. Коли вогонь поширювався і все нищив, легіонери намагалися валити дома не поодинокі, а цілими групами. Постав великий гамір, бо з камінням спадали цілі маси трупів. Деякі люди були ще живі, особливо літні люди, діти й жінки, що ховалися у закутках споруд. Вояки, вкриті ранами й напівспалені, видавали нелюдські звуки. Інших, що падали з висоти, розбивало, причавлювало камінням і балками, що з ними летіли. Легіонери відсували звалища і відкривали собі шлях сокирами й гаками, а до ям кидали разом трупи й живих, тягнули їх і розривали залізним знаряддям. Одні падали головами додола, так що їхні тіла ще довго рухалися, іншим копита коней ломили лица і черепа...". Очільник оборони міста Газдрубал із старшиною в останню хвилину з оливним гіллям – ознакою миру вийшов із замку назустріч Сципіонові Еміліану й упав до ніг переможця. Дружина Газдрубала виказала більшу силу духа, бо вбила своїх дітей і разом із маленькими тілами кинулася у вогонь.

Карфаген палав 16 днів, після чого римська сенатська комісія наказала присвятити територію загиблого міста богам підземного

царства. Вони прокляли місто й наказали проорати цю територію, котру включили до римської провінції Африки.

Сципіон Еміліан із триумфом повернувся до Риму, де від сенату також, як і його приманний дід, отримав почесний титул "Африканський".

Через те, що мирної угоди так і не було підписано де-юре, Третя Пунічна війна тривала до 1985 р., коли 5 лютого мер Риму (Італія) Уго Ветере і мер міста Карфаген (Туніс) Чедлі Клібі виправили власними підписами на символічній мирній угоді цей історично-правовий казус. Таким чином, ця війна де-юре тривала понад дві тисячі років.

За результатами Пунічних війн, у другій половині II ст. до н. е. розпочалися нові військові реформи. Так, Римська республіка перетворилася на найбільшу середземноморську державу. Завойовані області поза межами Апеннінського півострова латиняни перетворювали на свої "провінції" й обкладали їх важкою даниною. Завойовні війни збагачували головним чином нобілітет і вершників.

Під час війн римлян в Іберії і з Нумідією особливо відзначився воєначальник Гай Марій, що мав великий вплив серед громади Риму. На 107 р. до н. е. Гая Марія обрали консулом і він зосередив увагу на зміцненні римської армії. Після Другої Пунічної війни, коли тривалі боєзйткнення і значні завоювання латинян, у поєднанні з важливими соціальними змінами в Римі та взагалі в Італії, зробили загальну військову повинність майже непридатною, римські ЗС почали поступово комплектуватися добровольцями із бідніших верств, утворюючи таким чином армію професійних солдатів замість колишньої міліції, в яку включалися всі громадяни. Внаслідок цього змінився характер самої армії, до неї почали приймати громадян, що не мали цензу. Був встановлений 16-річний термін служби. Міліційна римська армія мала перетворитися на професійну армію, що комплектується за принципом добровільного вербування. Зміна складу армії вимагала її реорганізації.

За пропозицією Гая Марія було скасовано:

- поділ легіонів на велітів, гастатів, принципів і триаріїв;
- легку піхоту;
- кінноту як окремих рід військ (її цілком включили до складу легіону).

Змінився бойовий порядок легіону: кожен три маніпули об'єднали у когорти (600 осіб), що шикувались у дві лінії (по п'ять когорт у кожній). Тактичною одиницею стала когорта. Єдиною формою бою - швидка і рішуча атака. Широко почав застосовуватися шанцевий інструмент, з'явилися інженерні обози.

що, проте, не позбавило легіонерів від обов'язкового особистого багажу. Це дало ворогам Гая Марія привід для критики: римських солдатів почали називати "віслоками, навантаженими всіляким багажем". Але Гай Марій залишався непохитним у своїх діях.

Важливим для розвитку воєнного мистецтва давнього Риму виявилася війна з Боспорським царством, що де-факто розпочалася у другій половині II ст. до н. е.

Протистояння Риму та Боспору загострилося з приходом до влади в Понтійській державі у 115 р. до н. е. Мітрідата VI Євпатора – представника старовинного перського роду. Свій досвід конспіративної роботи майбутній "Мітрідат Великий" почав засвоювати ще з дитинства, коли зіптовхнувся з інтригами навіть найближчих людей. Наприклад, його власна мати Лаодіка декілька разів організовувала замах на життя власного сина, який посів трон у віці 11 років. Вчасно попереджений доброзичливцями, малолітній правитель втік із палацу, навчився виживати у гірській місцевості, де він харчувався переважно полюванням. Останнє розвивало у підлітка спостережливість, витривалість та інші корисні якості. Потім він оселився у місті під чужим іменем і найнявся прислужником до купців, відвідував різні країни античного світу. Таким чином Мітрідат VI Євпатор на практиці ознайомився з різними культурами й етносами, у віці чотирнадцяти років опанував 22 іноземні мови. До того ж, він присвятив своє мандрівне життя розвідувальному вивченню укріплень і шляхів, інших стратегічних об'єктів. Маючи феноменальні здібності, юнак ретельно запам'ятовував необхідні дані, котрі знадобилися би йому під час майбутніх військових походів. Гарний комунікатор, він знайомився з іноземцями, що дозволило йому побудувати власну мережу інформаторів. Невдовзі це знадобилося понтійському царю під час розгортання розвідувальної роботи.

Після тривалих років мандрівного життя з караванами, Мітрідат VI Євпатор повернувся у тогочасну столицю Понтійського царства м. Сіноп, де вбив свого брата, а мати ув'язнив. З метою позбутися впливу "старої бюрократії", що неоднозначно ставилася до інтриг молодика, котрий почав знищувати близьких родичів і нарешті позбавив життя Лаодіку, Мітрідат VI Євпатор переніс особисту резиденцію до Пантікапею у Криму. Там він загасив спровоковане ззовні повстання скіфів під проводом Савмака у 107 р. до н. е. та підкорив майже всі давньогрецькі поліси на узбережжі Чорного моря.

Цей цар був відомим знавцем різноманітних отрут і протиотрут, які випробовував у невеликих дозах на собі. Таким

чином Мітрідат VI Євпатор намагався виробити собі відповідний імунітет. Крім того, винайдені ним отрути (одна з них була названа на його ім'я) він використовував проти ворогів.

Мітрідат VI Євпатор активно застосовував різноманітні відомі на той час розвідувальні заходи, що дозволило йому закріпитися у Малій Вірменії та Кольхиді. Він особисто мандрував країнами – майбутніми жертвами своєї експансії. Активну допомогу понтійському цареві надавали різноманітні місцеві етноси, що звикли століттями жити в єдиному “греко-варварському” просторі, в якому латиняни сприймалися чужинцями. З метою здійснення психологічного впливу на противника та його залякування, у 88 р. н. е. за ініціативою Мітрідата VI Євпатора його прихильники майже одночасно фізично знищили до 100 тисяч римлян та їхніх прибічників. З іншого боку, правитель хотів цією акцією скріпити союзників кров'ю: після вчиненого злочину вони мушили віддано йти за царем Боспору. Ті ж римляни та їхні союзники, хто не загинув під час жакливої різанини, заховався й з метою помсти за образи та смерть близьких створили досить потужні розвідувальні мережі, що постачали інформацію до Риму. Серед споживачів цієї інформації був відомий політичний діяч Марк Туллій Цицерон. Однак Рим втрачав одну позицію за іншою. Війська Мітрідата VI Євпатора визволили від римлян Афіни і більшу частину материкової Еллади.

Цар обрав час вдало. За даними боспорських розвідників, у Римі панував розбрат. Країна ще не оговталася від Союзницької війни та вже розпочиналася громадянська, спричинена протистоянням Корнелія Сулли й Гая Марія. Якість зовнішньої розвідки в римлян була на той час досить низькою, про що, зокрема, свідчить похід на Парфію у 53 р. до н. е. Його очолив переможець повсталого гладіатора Спартака Марк Красс. Однак невміння вести зовнішню розвідку призвело до важкої поразки римлян під стінами тогочасної столиці Парфії. Загинуло понад 35 тис. легіонерів, а також і сам полководець (за місцевими легендами, його голова стала жаданим весільним подарунком царю Парфії). Рештки римського війська, керуючись прислів'ям про те, що “всі шляхи ведуть до Риму”, обрали один із шляхів і попрямували у східному напрямі... Згодом у Китаї дуже здивувалися, що на кордонах імперії з'явилися якісь незрозумілі люди у виношеному іноземному військовому вбранні.

Розвідники неодноразово попереджували Мітрідата VI Євпатора, що ще рано заспокоюватися, бо могутність Риму може відродитися. Однак понтійський правитель не брав ці думки до

уваги. Його розрахунок базувався на хибному переконанні, що звільнені ним римські раби допоможуть йому поповнити армію та перетворяться на надійну агентуру впливу на захоплених територіях. Але звільнені раби ставали дрібними тиранами, переважно поверталися до своїх земель, позбавляючи Мітрідата VI Євпатора підтримки, перетворювалися на організовані злочинні угруповання, що тероризували понтійський тил.

З часом зовнішня розвідка Риму ставала більш професійною. Про це свідчить і те, що вже у 86–85 рр. до н. е. понтійські війська зазнали нищівних поразок від римських легіонів під проводом Корнелія Сулли. Реванш 83–81 рр. до н. е. виявився тимчасовим (невдачі римлян зумовила некомпетентність полководця Луція Ліцинія Мурени). Боспорські розвідники активно працювали на той час у римських провінціях, досягаючи навіть Іспанії, де їм вдалося завербувати впливового римського опозиціонера – вигнанця Квінта Серторія. Останній сприяв тому, щоб у понтійських військах з'явилися опозиційні Риму латинські військові радники.

Мітрідат VI Євпатор, шукаючи шляхи протидії Риму, одним із перших лідерів того часу зрозумів руйнівну роль піратів. Дійсно, “морські розбійники” могли захоплювати та знищувати потрібні для замовника кораблі, вилучати документацію, здійснювати цілеспрямовані заходи. Не виключено, що серед цих піратів могли бути й германці – бастарни, предки готів.

Цар Понту спрямував дії піратів на боротьбу з Римом. За словами Аппіана у “Римській історії”, Мітрідат VI Євпатор наповнив усе море “від Кілікії до Гераклових стовпів” “морськими розбійниками”, які зробили всі шляхи між підпорядкованими Риму містами недосяжними для зносин і непроїзними, що викликало повсюдно тяжкий голод. Звичайно, це не здійснювалося швидко, Мітрідат VI Євпатор свідомо, цілеспрямовано й професійно дестабілізував обстановку в регіоні шляхом тривалої комплексної акції. У якості бонусу підконтрольні понтійському царю пірати отримали значні ділянки на узбережжі серед руїн полісів, загиблих під час “Мітрідатових війн”. Таким чином, багато з міст Малої Азії перетворилися на стаціонарні піратські бази, звідки “морські розбійники”, користуючись підтримкою Мітрідата VI Євпатора, здійснювали вилазки у заданому понтійським монархом напрямі. Серед областей, у яких реалізовувалася ця програма, в документах згадуються (зрозуміло, поряд із Кілікією, Келесирією, Палестиною) і прибережні землі Чорного моря.

Цар прямими й непрямими шляхами сприяв діяльності піратів, що могла завдати будь-якої шкоди римським інтересам.

Осмівлючи й відчувши свою силу та підтримку з боку Мітрідата VI Євпатора, пірати почали будувати великі кораблі, які за своїм класом співпадали з тими, що застосовувалися провідними державами у складі ВМС. Такі кораблі – бази несли на борту й невеликі човни, що успішно застосовувалися під час операцій у відкритому морі. Співпраця піратів, розвідників понтійського монарха та їх агентури у сукупності факторів об'єктивного й суб'єктивного характерів сприяла успішності різноманітних заходів. Тактика “вовчих зграй” і одиночного розбою поступово перестає застосовуватися – відтепер пірати вже відкрито здійснюють напади на купецькі каравани та на сухопутні володіння прибережних правителів. Із приватного розбою це заняття перетворилося на колективний налагоджений бізнес, що змикався з державною владою. Набіги піратів мали для Риму не лише економічні, але й політичні наслідки. Перебої з постачанням зерна з Понту до Риму напружували ситуацію. Населення міст і провінцій, насамперед люмпенізовані його верстви, все більше й більш жорстко порушувало питання про необхідність вирішення проблеми морських злочинів. Справа загрожувала соціальним вибухом у самій столиці – Римі, а в умовах громадянської війни, яка то згасала, то жевріла, то знову розгоралася, це могло призвести до падіння самої держави. Не задовольняючись наживою світського характеру, пірати активно грабували й храмове майно, здійснюючи святотатство, що вважалося в античному світі найтяжчим гріхом. Багато святилиць, які жодного разу до того не піддавалися руйнуванню, цинічно захоплювалися та безжалісно спустошувалися.

Симптоматично й показово, що у піратів сконцентровані ненависть і презирство викликали саме римляни. Чи причина полягала у “руці Мітрідата”, або “особливому” ставленні еллінів і “варварів” до “синів Капітолійської вовчиці”, – однозначно сказати складно. Кожного разу, коли черговий бранець, за словами Плутарха, повідомляв, що він римлянин, пірати влаштували цілий спектакль: “Вони, прикидаючись переляканими та збентеженими, ляскали себе по стегнах і, стаючи на коліна, благали про прощення. Нещасний бранець вірив їм, бачачи їхні принижені прохання. Потім одні надягали йому черевики, інші облачали в тогу, для того, начебто, щоб знову не помилитись. Удосталь познуцавшись над ним у такий спосіб і насолодившись його муками, вони, нарешті, спускали серед моря сходні й наказували висаджуватися, бажаючи щасливого шляху, якщо ж бідолаха відмовлявся, то його зіптовхували за борт і топили”. Піратські лави

постійно поповнювали маргінали та професійні злочинці, а це вже перетворилося на суттєву проблему для всього античного світу.

З плином часу ситуація ставала дедалі напруженішою. Римська біднота, роздратована постійними перебоями з постачанням хлібу, що вже не роздавали безкоштовно, готувалася до бунту. В таких умовах в 67 р. до н. е. за ініціативи плебейського трибуна Габінія був прийнятий новий закон, регламентуючий порядок вирішення проблеми піратства. Сенат вживав усіх можливих заходів, щоб перешкодити прийняттю цього закону, однак не тому, що сам не бажав боротися з розбійниками, а швидше з метою протидії нечуваній до того концентрації влади у руках людини, яка обійняла посаду керівника антипіратських сил. Проте закон все-таки прийняли; відповідно до нього повноваження головнокомандуючого силами, зосередженими на боротьбі з піратством, істотно збільшувалися.

На цю посаду на трирічний термін римляни обрали Гнея Помпея, товариша Габінія. Полководець набув необмеженої влади над узбережжям Середземного моря аж до Геркулесових стовпів (Гібралтару) на Заході й берегів Колхиди (Кавказу) на Сході, а також прибережні землі на чотириста стадій (дещо менш 80 км) углиб від берегової лінії. Усім правителям, що підкорялися римлянам або перебували у союзі з ними, зі столиці дали вказівку усіляко сприяти Гнею Помпею; йому самому надали права самостійно обирати підлеглих командирів, набирати військо й збирати необхідні для потреб його армії кошти. Як наслідок, під командою Гнея Помпея опинився величезний флот, а окрім того, у його розпорядження передавалося 120 тис. піхотинців і близько 5 тис. вершників. Йому підпорядковувалось, як пише Аппіан, двадцять п'ять легатів, яких Гней Помпей призначив керувати окремими загонами. Функціональні завдання для кожного із цих підрозділів досить чітко визначалися.

Гней Помпей використав досвід попередників і зробив з їхніх поразок належні висновки. Стратегія боротьби у черговий раз піддалася кардинальному перегляду. В основу полководець поклав повсюдний і одночасний тиск на противника. Принцип повсюдної присутності поліцейських сил забезпечив повне перекриття морських просторів римськими ВМС. Призначивши флотоводців на посади, Гней Помпей вирушив у поїздку з інспекційною та розвідувальною метою. Командувач особисто побував у всіх флотиллях і ознайомився з обстановкою на місцях. Він налагодив дієву систему розвідки розташування й особливостей тактики піратів. Поїздка проходила на тлі інтенсивної бойової діяльності

підлеглих флотоводця. Протягом кількох місяців ціною великих зусиль у Середземномор'ї та Чорномор'ї було наведено відносний лад, але не надовго.

Римляни робили ставку на "таємну війну" з непокірним Понтом. Однією з найефективніших форм зброї у Римі визнавалося створення "агентури впливу". Цей контингент "друзів і союзників римського народу" складали високоповажні іноземні правителі та вельможі, які вигідно для Риму впливали на перебіг подій у своїх державах. Латинянам вдалося завербувати Махара й Фарнака - синів Мітрідата VI Євпатора. Витік інформації з Боспору став постійним. Цар викрив зраду Махара. У 80 р. до н. е. між озброєними підрозділами під орудою батька й сина розгорнулися бойові дії, у результаті чого Махар загинув.

У 72-71 рр. до н. е. легіони Лукулла розбили понтійське військо у Віфінії, сам Мітрідат VI Євпатор був неодноразово пораненим. У 65 р. до н. е. легіони під проводом Гнея Помпея добили залишки понтійського війська. Цар втік до Пантікапею, де у 63 р. до н. е. наказав вбити всіх своїх дружин, наложниць і сестер. Понтійський монарх особисто отруїв двох доньок, а друга Бістока попросив вбити його мечем, коли отрута не дала результату через штучно вироблений імунітет. Після загибелі Мітрідата VI Євпатора римляни посадили на боспорський трон свого "друга" - Фарнака, який увійшов в історію як Фарнак II.

Північне Причорномор'я не припиняло опору. Проти Риму виступив гетський союз племен під проводом царя Бурбесті. У I ст. до н. е. Ольвія почула "храп гетських коней на бруківках", а частина римського гарнізону загинула в палаючому місті. Цими подіями скористався "друг і союзник римського народу" Фарнак II, який вдерся з військами до Кавказу й Малої Азії. Його противником став Гай Юлій Цезар, котрий активно включився у "боспорські справи". У 47 р. до н. е. Фарнак II зазнав нищівної поразки в бою біля Зеле, а завербований римлянами у Пантікапеї намісник Асандр підняв повстання у тилу. В боротьбі з бунтівним намісником цар загинув. Однак Гай Юлій Цезар, достеменно вивчивши поточну політичну ситуацію, зробив несподіваний крок - трон у Пантікапеї посів позашлюбний син Мітрідата VI Євпатора - пергамець Мітрідат VII, але не надовго. У боротьбі з Асандром Мітрідат VII загинув. У відповідь проти Боспору за сприяння Риму повстав Херсонес. Після здобуття незалежності ослаблений війною поліс потрапив під владу латинян, які розташували там війська.

З метою посилення своєї влади Асандр уклав шлюб із Дінамією - донькою Фарнака II і, відповідно, онукою Мітрідата VI

Євпатора. У 17 р. до н. е. Асандр помер, а влада перейшла його вдовиді Дінамії, що не влаштувало Рим. Використовуючи інститут "агентури впливу", латиняни спочатку зробили ставку на впливового боспорита Скрібонія, а після виявлення його неспроможності захопити трон, - на понтійського царя Полемона II, якому порекомендували одружитися із Дінамією. Крім того, в офіційних римських документах Пантікапей вже назвали Кесарією та вважали латинським містом. Однак Полемон обрав іншу дружину - родичку імператора Августа і проти цього "господаря Кесарії" Дінамія підняла повстання місцевих етносів.

Август, він же Гай Юлій Цезар Октавіан (63 р. до н. е. - 14 р. н. е.) став першим римським імператором. Він був внучатим племінником Юлія Цезаря. Розбив армію Марка Антонія у битві при Мутині, потім уклав союз із Марком Антонієм та Марком Емілієм Лепідом. Використовуючи роман Марка Антонія з єгипетською царицею Клеопатрою, Август виступив проти Марка Антонія та розбив його флот у морській битві при мису Акції. Набувши статусу імператора, Август запровадив клятву армії та громадян Риму собі та уряду, що складався із очільника держави та представників правлячої еліти.

На столицю Дінамії перетворився Танаїс. Римські легіони спалили місто, але й самого Полемона у 8 р. до н. е. вбили повстанці. Приблизно у 10 р. н. е., за сприяння Риму, боспорський трон посів син Асандра і Дінамії Аспург (Рескупорід), який у 14 р. н. е. за згодою римського імператора Тіберія набув царського титулу. Аспург заснував династію, що правила Боспором під періодичним протекторатом Риму протягом 400 років.

До I ст. до н. е. сформувалась професійна військова служба. Легіонери ставали до лав у віці 17 років і йшли на пенсію після 25-40 років вислуги. Ця система остаточно сформувалася при імператорі Августі. ЗС Риму зросли до 75 легіонів, але під кінець правління Августа були скорочені до 25 легіонів. Загальна чисельність армії досягала 300-350 тис. осіб.

Згідно із положенням, розробленим у період правління Августа, легіони мали комплектуватися виключно із латинян - громадян Риму. Але потреби ЗС значно перевищили наявні людські ресурси і тому довелося відійти від цього принципу та залучати до легіонів представників поневолених Римом етносів.

Першим гучним прикладом помилковості такого рішення стала битва у Тевтобурзьком лісі, що відбулася у 9 р. н. е.

Її передумови мали як об'єктивний (боротьба германців за незалежність), так і суб'єктивний характер. Не виключено, що

коріння цієї події доцільно шукати в біографіях пропретора Германії Публія Квінтілія Вара (*Publius Quinctilius Varus*) та лідера херусків Армінія (Германа), котрі спільно служили Риму, зокрема, у Сирії у 6–4 рр. до н. е.

Це був час, коли у ЗС Риму починався розлад через надмірне бажання заробити на війні гроші. Не випадково Гай Веллей Патеркул, котрий сам був командиром римської кінноти в Германії, так характеризував Публія Квінтілія Вара: "Те, що він не гребував грошима, довела Сирія, котру він у минулому очолював: бідним він прибув у багату країну, натомість повернувся багатим із бідної". Зрозуміло, що такий згубний приклад поширився й на його легіонерів, серед яких і служив Арміній (*Arminius*). Цей германець зробив вдалу кар'єру в римській армії: він досконало вивчив латинське воєнне мистецтво, був вершником і повноправним громадянином, а також очолював допоміжні війська, що склалися з германців – херусків, союзників Риму.

В 4 р. н. е. Арміній під керівництвом Публія Квінтілія Вара брав участь у придушенні повстання мешканців Іудеї, окупованої латинцями ще у 63 р. до н. е. Тоді за наказом переможців було розп'ято до 2 тис. повстанців, але волелюбний дух євреїв подолати римлянам так і не вдалося. Не виключено, що єврейськими підпільниками й був тоді підкушений германець Арміній з метою помсти кату – Публію Квінтілію Вару, в близьке оточення якого Арміній входив.

Коли Публій Квінтілій Вар обійняв посаду пропретора Германії, Арміній повернувся на свою історичну батьківщину, де очолив херусків. Саме він провокаційно повідомив свого колишнього командира про спровоковане самим Армінієм повстання етносу марсів за Рейном. Більше того, лідер херусків запропонував Публію Квінтілію Вару найкоротший шлях – через Тевтобурзький ліс. Цим шляхом восени 9 р. н. е. і попрямували у пастку XVII, XVIII і XIX легіони, шість когорт і три конні али під орудою пропретора, котрий довірився своєму товаришу за зброєю настільки, що переніс особисту офіційну резиденцію у землі херусків. Публій Квінтілій Вар навіть не звернув увагу на завчасне попередження зятя Армінія – Сегеста про заколот і зраду.

Легіони вже зайшли досить далеко, коли несподівано з-за вікових дерев на римлян почали нападати германці, котрі використовували партизанську тактику: вступали у нетривалі боєз'явки та ховалися у хащі. Нарешті легіони з обозом зав'язли у болоті, але тут, заздалегідь розпропагандовані та підкушені, германські допоміжні підрозділи залипили похідний порядок і

пішли до хащі на допомогу Армінію. Лише у цей час, в лісовому болоті під проливним дощем, Публій Квінтілій Вар усвідомив, що відбулося. Він терміново віддав наказ легіонерам відступати до Рейну, але вже було пізно. Після триденного нищівного бою, поранений та осоромлений, пропретор пішов із життя самогубством, кинувшись на лезо меча. На полі бою залишилося до 27 тис. загиблих, лише п'яти тисячам вдалося дістатися рятівного берега Рейну.

Полонених легіонерів римський громадянин і вершник Арміній наказав посадити у клітки з лози та спалити живцем, командирів – принести у жертву германським богам, а відтяти голову пропретора, як застереження, надіслати вождю маркоманів Марободу.

Отримавши такий “подарунок”, Маробод переслав його до Риму, де, за свідощвом Светонія, роздратований Август декілька днів поспіль не стриг волосся, бився головою о лутку двері та у стані афекту волав: “Квінтілій Вар, поверни мені легіони!” (“*Quintili Vare, legiones redde!*”).

У 21 р. н. е. Армінія, небажаного свідка, вбили “свої ж германці”, а в далекій Іудеї готували нове постановня проти влади Риму, котре спалахнуло в 66 р. н. е.

Фактично, битва у Тевтобурзькому лісі – класичний приклад, коли асиметричний підхід Армінія до воєнного мистецтва дозволив розбити численнішого та набагато краще озброєного противника. Отже, цей асиметричний підхід “малих” проти “великих” полягав у тому, що римляни опинилися в умовах, коли не змогли використати свої переваги та зазнали нищівної поразки від германців, які застосували фактично партизанську тактику.

Після приходу до тями після розпачі від такої поразки, Август наголосив, що військо краще комплектувати відпущеними або викупленими на волю римськими рабами, аніж іноземцями чи мешканцями провінцій з іноетнічним складом населення.

Ще одним прикладом застосування асиметричного підходу (на цей раз “великих” проти “малих”) може бути облога юдейської фортеці Масада у 66–73 р. н. е.

Не вдаючись у політичний та релігійний контекст цієї події, доцільно зазначити, що у розташованій на висоті у 370 м практично неприступній фортеці облогу тримали 96 релігійних юдейських фанатиків – професійних воїнів під керівництвом Елазара бен-Яїра, а також, за їх примусом, – 864 мешканців (літніх людей, жінок і дітей). З боку Риму фортецю взяв у облогу X легіон (5 120 піших і 120 вершників), посилений підрозділами з поміркованих євреїв,

лояльних тогочасному імператору Клавдію Нерону. Римське військо очолював завойовник "Туманного Альбіону" (Британії), майбутній імператор Тіт Флавій Веспасіан. Безпосередньо облогу операцію здійснював командир X легіону "Фретенсіс" Сільва.

У 66 р. н. е. фортецю Масада, де розташовувався римський гарнізон, підступно захопили представники юдейської секти "сікарійв" ("кінжалників"), котрі за мету визнавали фізичне знищення окупантів - "невірних" та їх союзників, у тому числі й євреїв. У фортеці замок царя Ірода Великого (пом. у 4 р. н. е.) використовувався як арсенал його армії, а також там були значні запаси продовольства й навіть невеличкі клаптики обробленої землі з городиною. Також у середині фортеці був доступ до питної води, що значно сприяло "сікаріям" під час організації оборони.

Натомість римляни опинилися у пустелі, до якої доводилося завозити воду й продовольство, а також під щільним обстрілом згори. Отже, за ustalеними правилами, латиняни побудували укріплені табори й облогові укріплення навколо фортеці. Проблема температурного дисбалансу (неабиякої спеки вдень і холоду вночі) римляни вирішили тим, що вдень прогрівали камені, котрі на ніч заносилися до шкіряних наметів для обігріву. Для облоги римляни застосували весь відомий їм арсенал облогових засобів, включаючи й надвисокі багатоповерхові дерев'яні бойові вежі, але взяти Масаду вони змогли лише завдяки побудові спеціального пандусу з каміння, деревини та землі, яким могли рухатися важкі облогові споруди.

Перед тим, як римляни вдерлися до фортеці після семирічної (!) облоги, Елазар бен-Яір віддав наказ всім закінчити життя самогубством, а тих, хто не міг цього зробити, добивали його вояки. За легендою, врятуватися вдалося декільком жінкам і дітям, котрі сховалися і від сікарійв, і від римлян у цегляному водогоні.

У II ст. н. е. імператор Адріан, зважаючи на необхідність поповнення особового складу легіонів, затвердив порядок комплектування, наказавши приймати на військову службу не лише виключно римських громадян, але й мешканців провінцій, що значно змінило склад римської армії, яка на понад 60 % де-факто перетворилася на "союзницьку" і "варварську". Отже, патріотична мотивація служби поступилася фінансово-економічній.

До ЗС Риму в порядку добровільного вербування відтепер приймалися чоловіки у віці 17-20 років. У випадку, якщо добровольців не вистачало, застосовувався примусовий набір. Легіонер присягав особисто імператорові та зобов'язаний був

служити 25-30 років, перетворюючись, таким чином, у воїна-професіонала.

За службу в армії легіонер регулярно отримував платню. Це, проте, не виключало заворушень в армії, що виникали на економічному ґрунті, а також через жорстоку дисципліну і великий обсяг виконуваних робіт, які обтяжували легіонерів. Тацит повідомляє подробиці повстання в літньому таборі трьох римських панонських легіонів, яке відбулося відразу ж після смерті Августа. Насилу вдалося ліквідувати цей брутальний акт непокори, задовольнивши основні вимоги повсталих. Майже одночасно заворушення розпочалися і в рейнських легіонах.

Армія за визначенням підтримувала імператорську владу, натомість іноді виступала як самостійна політична сила: легіони проголошували імператорами своїх полководців. За словами Тацита, смерть Нерона "...привела в рух всі легіони і полководців, після того, як була виявлена таємниця імператорської влади, що головою держави можна зробитися не тільки в Римі, але і в іншому місці". Цим розбратом скористалися союзні етноси. Так, у II ст. н. е. повстали єврейські підрозділи під проводом Бар-Кохби, котрий оголосив себе нащадком царя Давида, претендуючи на вищу світську владу (пізніше, як відомо, нащадком царя Давида оголосив себе М. С. Горбачов). Однак після втрати Єрусалиму та героїчного захисту фортець Іродіон і Махір центр повстання посунувся на південь у поселення Бетар, а емісари Бар-Кохби розпочали партизанську й підпільну війну в різних провінціях Римської імперії й "весь світ здригнувся".

Частина євреїв, тримаючись виокремлено, досконало вивчала специфіку тогочасного світу, латинську і грецьку мови, а також їх діалекти з метою, передусім, взяти під контроль торговельні шляхи (цю єврейську людність сучасники називали "саддукеї"). Їх центром стала Олександрія Єгипетська, де вони певний час становили приблизно 40 % населення.

Після поразок антиримських повстань, частина впливових кагалів використала практику поширення "єврейських дружин" серед елітних прошарків римського суспільства і стимулювання зростання кількості шлюбів євреїв з неєвреями. Це привело до поширення юдаїзму не лише на периферії імперії (Вірменія, Горгіппія, Пантікапей, Танаїс) та у середовищі ворогів Риму (наприклад, у Парфії), але й навіть у самій метрополії. Тактика застосування "мякої" сили виявилася більш ефективною для руйнування Римської держави, ніж збройні повстання.

Тим часом у Західній Європі виник поліетнічний союз так званих "варварських" племен із загальною назвою "франки", що почали здійснювати напади на підконтрольні Риму території, загрожуючи навіть столиці. У III ст. н. е. імператору Авреліану (*Lucius Domitius Aurelianus*) вдалося витіснити "франків" за Альпи. Війну з ними успішно продовжив його наступник – імператор іллірійського походження Проб (*Marcus Aurelius Probus*), війська якого перейшли Рейн.

Невдоволені тим, що цього імператора, до того ж іллірійця, проголосили підвладні йому легіонери не легітимно, лігурійці підняли повстання. Останні проголосили імператором представника лігурійського етносу альбингавнов Прокула (*Proculus*). Його ж підпихнула до заколоту проти Риму і дружина – Вітурига-Самсо, "жінка з чоловічим характером". З римських джерел відомо, що предки Прокула були спадковими піратами, які таким чином збагатили та вважалися у Римі "варварською елітою". До цих подій Прокул служив на посаді *tribunus militum*, тобто був де-юре генералом. За підтримки франків і повсталих рабів Прокул протистояв Пробу, але програв через досить м'який характер, бажання оголосити себе лише співправителем Проба, нездатність zorganizувати потужний опір Риму. В результаті франки, які розчарувалися у такому лідері, зрадили його. Проб жорстоко подавив це повстання, а Прокула стратив.

Отже, хибні рішення мали хибні наслідки. Виникли нові руйнівні гасла, на кшталт: "Найвище право часто є найвищим злом" ("*Ius summi saepe summa militia est*"), "Воля громади – найвищий закон" ("*Voluntas populi suprema lex est*") тощо. Імператорів проголошували вже не лише гвардія, але й легіони, дислоковані в провінціях. Відомий навіть випадок справжнього аукціону на вакантне місце імператора. Іноді виявлялося декілька імператорів, проголошених легіонами різних провінцій. Багато хто з імператорів III ст. був убитий тими ж солдатами, які їх проголошували. Один з таких правителів панував усього декілька місяців, багато 2–4 роки та рідко хто правив більше п'яти. Тільки Діоклетіану (284–305 рр.) вдалося укріпити імператорську владу, завершивши перетворення Римської держави на необмежену монархію.

Першочерговим заходом Діоклетіана стало придушення повстань рабів і колонів. Іншим важливим заходом – впровадження нового адміністративного поділу імперії, у результаті якого Італія втратила привілейоване положення поряд з іншими частинами імперії. Були також проведені податкова, фінансова і військова реформи, що сприяли тимчасовому зміцненню імперії.

Для підвищення боєздатності армії Діоклетіаном була проведена військова реформа. Так, з метою збільшення чисельності ЗС Риму, разом з добровільним вербуванням, вводився новий принцип комплектування: великі землевласники зобов'язувалися виставляти певне число солдатів залежно від кількості колонів та рабів, що були в їхній власності. Окрім цього, по новому дислокувалися війська. Раніше всі легіони мали постійне місце розташування в тій чи іншій провінції. Відтепер армія була розподілена на дві частини: прикордонні війська (*limitanei*) та маневрені війська (*comitatenses*). Прикордонні легіони розташовувалися постійно на кордонах, маневрені ж війська складали рухомий стратегічний резерв, який у разі потреби перекидали до ділянки, яким щось загрожувало. Але всі ці заходи не відновили колишньої боєздатності римських легіонів.

Політику Діоклетіана продовжував Костянтин I (306–337 рр.), який завершив відділення цивільної влади від військової та здійснив закріпачення куріалів, – вищого пропарку міського населення, а також колонів і ремісників. У 330 р. Костянтин I побудував на місці полісу Візантій нову столицю імперії – Константинополь.

За часів останніх років Західної Римської імперії в її столиці жив пересічний громадянин Сідоній Апполінарій, котрий ввійшов в історію своїм листом другу, в якому зазначав, що сидить на березі річки Тібр, сяє Сонечко, співають пташки, і як це добре перебувати у Римі, “такому безпечному для життя”. Через декілька місяців “Вічне місто” захопили безжалісні “варвари”, і як далі склалася доля автора листа невідомо. Водночас, у теорії воєнного мистецтва виник термін “синдром Сідонія Апполінарія”, який чітко засвідчує, що про ймовірність війни потрібно думати завжди та готуватися не до минулих, а саме до майбутніх війн.

Під час розвалу імперії на її руїнах формувалися нові держави. Так, бастарни спільно з роксоланами (одне із сарматських племен) захоплюють більшу частину провінції Мьозія та базуються в Карпатських горах, що йменуються в ті часи Бастарнськими. Саме завдяки бастарнам – готам на теренах сучасної України на території “Ойум” виникла поліетнічна держава. В її еліті домінували давні германці, а першим відомим королем став Германаріх. Заснована вихідцями з *Germania Germanissima* – Скандинавії, Готія копіювала у багатьох проявах латинську культуру, а також мала грошовий обіг з використанням монет Риму. Її столицею стало місто з описовою назвою Данпарштадір (*Danpar-stadir*, *Danparstead*) на березі Дніпра. Не виключено, що давня назва цього міста – Азагоріум у готів трансформувалася в Асгард (“Сага об Інглінгах”), другу назву цього

міста, де знаходилась основна святиня готів – *Kiffe (Tabernakel)* з мощами легендарних героїв.

Воєнне мистецтво готів об'єднувало північні лісові традиції зі степовими. Так, основною ударною силою залишалася піхота, а вершники виконували стрижневу функцію під час наступу. Готи і західноєвропейські германці традиційно вишикували війська під час битв у формі клину. За Тацитом традиційна військова побудова германців – це лінія зі стихійним формуванням декількох клинів. Безсумнівно, клин був відомий і у Британії.

Побудована клином, готська кіннота наносила потужний фронтальний удар, а успіх довершували легкі піхотинці, озброєні, передусім, списами. Бойові лави піхоти могли бути щільними та використовувати щити як прикриття, а також розпорошеними. У другому випадку головну функцію виконували воїни з метальною зброєю – дротиками й пращами. Натомість, готи так і не навчилися у сусідів – кочовиків майстерності стрільби з луку. Цю функцію у готів виконували нащадки скіфів – алани та сарматів – роксолани, котрі у готаланському війську воювали верхи та пішими. Від аланів і роксоланів готи навчилися використовувати візки, поставлені колом для оборони (вагенбург). Водночас, на відміну від вчителів, готи використовували вагенбурги не лише для тимчасової оборони, але й для таборування і наступу.

Готи вдало воювали на річках, водночас морській справі їх навчили родичі – германський етнос боранів, котрі використовували трофейні кораблі римлян і візантійців.

Готія (Райхготланд) часів короля Германаріха простягалася від узбережжя Балтики до Чорного моря і передувала Київській Русі. Походи готів човнами нагадують військові експедиції русичів і козаків. Готи вирізнялися і тим, що одними із перших почали робити підроблені давньоримські монети, що на той час ще не створювало передумови для підриву фінансової системи імперії, але створювали хибний прецедент. Пізніше спеціальні служби багатьох країн світу часто застосовували цей прийом з метою знекровлення економіки держави – жертви.

Стратегічна помилка готів полягала у тому, що, зосередивши увагу на шляху з *Germania Germanissima* до Чорного моря, вони випустили з поля зору “Великий Степ”, де в цей час відбувалися доленосні події. У 375 р., через відсутність відповідних розвідувальних даних у готів і римлян, об'єднані легіони останніх зіптовхнулися з ордами гуннів у Приазов'ї та програли.

Тактика гуннів на той час полягала у тому, що їх військо верхи наступало клином, але з початком бою легкі вершники брали під

контроль поле бою із різних боків і несподівано наносили удари. До того ж, на відміну від інших кочовиків, специфікою цих вершників було широке застосування аркану та мистецьке володіння цим видом зброї. Зокрема, метою було не лише скинути ворожого вершника з коня, але накинути аркан на горло жертви таким чином, щоб потім задушити її. Гунни використовували стріли з бронейними кінцівками, що завдавали нищівних поразок противнику в панцирі. Поступово панцирі почали замінюватися кольчугами, але це сталося пізніше. Готи також не мали достатню кількість кінних лучників, а їх важка кавалерія, побудована клином, була безпорадною на полі бою проти рухливих гуннів із їх бронейними стрілами.

Втративши Данпарштатдір, "Ойум" і "Велику Скіфію – Швецію", готи річками попрямували, зокрема, до Скандинавії. Приблизно триста років на півострові відбувалися бої "всіх проти всіх", перемогу в яких і вибороли готи. Вони назвали свою країну "Малою Швецією" (на відміну від "Великої Швеції – Скіфії"), або просто Швецією, але про "історичну батьківщину" вони пам'ятали завжди.

Витіснене готами слов'яно-германське населення розпочало колонізувати фінно-угорські території Інгерманладії (Інкере), де їх столицею стало місто Стара Ладога, а основними портами на Балтиці – фортеця Виборг і місто Нево (сучасний Санкт-Петербург).

У 395 р., після децентралізації імператорської влади на території західні та східні, західний імператор Флавій Гонорій Август (*Flavius Honorius Augustus*) спочатку створив особисту резиденцію не у "Вічному місті", а на території сучасного Мілану (у той час *Mediolanum*). Але через постійну загрозу з боку "варварів", передусім, готського походження, Флавій Гонорій Август переніс резиденцію у Равенну, чим загострив протистояння франкського Заходу Апеннін та їх Сходу, що межував із територіями давніх конкурентів лігурів – іллірів, де у цей час вже поширював свій вплив суперетнос готів, що об'єднав і частину вихідців із Північного Причорномор'я.

У політичному відношенні Східна Римська імперія була бюрократичною державою, на чолі якої стояв імператор, що мав необмежену владу. Одне з основних завдань розгалуженого чиновницького бюрократичного апарату полягало в тому, щоб вибивати податки з народу. Християнська церква перетворилася на ідеологічну опору уряду. Своє привілейоване положення церковники використовували для особистого збагачення. Так звані

“еретичні” рухи служили формою соціального протесту проти офіційної церкви.

Однією з форм соціальної боротьби в Константинополі став рух “димів”. “Дими” – це самоврядні організації міських кварталів або районів, що виконували як господарські, так і поліцейські функції. Таким чином, вони були політичними організаціями міста, але організаційно виступали у вигляді спортивних циркових партій, своєрідних “фанатів”, що розрізнялися за кольором одягу візників, – блакитні, зелені, білі, червоні. Цирк був тим місцем багатолюдних зборів, де народ міг безпечно висувати уряду певні вимоги.

Утримання найманців, які складали велику частину армії, важким тягарем лягало на населення. Це викликало масовий протест, який в 400 р. закінчився заворушеннями у Константинополі. Для боротьби з найманцями – готами населення столиці вимагало зброї. Повстання почалося в той час, коли східна римська армія знаходилася за межами Константинополю. Повсталі скористалися сприятливою ситуацією, закрили міські брами, ізольовали гарнізон від головних сил армії і перебили 7 тис. готів. Після цього повстання “дими” отримали право мати власні військові організації, що підсилило їх політичну роль. Озброєна організація “димів” була невелика: так, на охорону міських фортечних мурів “зелені” могли виставити всього 500–1 000 бійців, а “блакитні” – 900.

Суспільний і політичний устрій Східної Римської імперії визначав склад і характер її збройних сил. В ЗС не дозволялося служити сенаторам (вищим сановникам), оскільки вони могли узурпувати імператорську владу, що вже не раз робили полководці цієї армії. Заборонялася військова служба і куріалам – посадовцям, котрі збирали податки і несли важкі державні повинності, а також ремісникам і торговцям. Раби в ЗС не допускалися. Могли служити у військах лише нижчі верстви міського і сільського населення.

Згідно з існуючою системою комплектування великі й середні землевласники мусили давати певну кількість залежних від них людей для служби у військах. В армію віддавали зазвичай тих, хто з точки зору землевласника не представляв собою великої цінності. Можна було відкупитися від цієї повинності, виплативши певну суму. Цим шляхом уряд отримував солідні кошти, на які наймав на службу “варварів”.

Зарахованих до армії солдатів таврували, поводитися з ними, як з рабами. Солдат приносив присягу і мусив служити 20–25 років. Йому дозволялося одружуватися, але діти обов’язково зараховувалися

у військо. Така армія природно не визначалась особливою боєздатністю.

Більшу частину армії складали найманці. На службу зараховувалися цілі загони "варварів" на чолі зі своїми воєначальниками. У Римській імперії навіть в період "варваризації" армії командний склад укомплектовувався виключно латинцями. Найманці ж були надійною каральною силою лише для боротьби з внутрішніми повстаннями, але не для війн із зовнішнім противником.

Політика "варваризації" ЗС зустрічала протидію як у вищих колах, так і серед пересічних верств населення. У 397 р. один єпископ писав імператорові: "Війна для захисту держави не може з успіхом вестися військами іноплеменників. Беріть захисників Вітчизни з власних полів і з підвладних міст. У них ви знайдете справжню охорону того державного порядку і тих законів, у яких народилися і виховувалися воїни. Хіба ви не бачите крайньої небезпеки, що ті, чужі нам, військові люди, яким ви довірили захист нашої країни, можуть забажати панувати над беззбройним населенням? Збільшуйте ж власні легіони. Разом із цим підніметься і народний дух, який з успіхом витримає боротьбу з ворожим вторгненням". Пересічне східне римське населення - рومی неодноразово повставали проти найманців.

ВМС Східної Римської імперії складався з двох видів кораблів: лібурнів (лінійні кораблі) і розвідувальних скафів. Розвідувальні кораблі забарвлювались "венетською" фарбою (під колір морських хвиль). Моряки і воїни на цих кораблях надягали одяг "венетського" кольору. Таким чином, захисний одяг має дуже стародавнє походження.

У V ст. армії Східної Римської імперії довелося вести боротьбу в Африці з вандалами, а в Європі - з гуннами. З 442 р. вандалам вдалося міцно утвердитися в Африці. Гунни в 441 р. напали на Східну Римську імперію, узяли ряд балканських фортець і дощенту зруйнували їх, а у фракійському Херсонесі розбили її армію. Остаточного розгрому імператор запобіг, відкупившись золотом.

Тактика гуннів базувалася на формуванні підрозділів, відповідно до майбутнього завдання. Такі "летючі підрозділи" робили стрімкі напади, що супроводжувалися терором щодо місцевого населення з метою його залякування і подальшого отримання регулярної данини. Пограбування "не гунна" цими кочовиками сприймалося почесною та шляхетною справою, це й було підґрунтям "права війни". Кожен вершник - гунн мав окрім основного, ще й одного або декількох запасних коней, що дозволяло швидко в поході відновлювати боєздатність "летючого підрозділу".

У 447 р. гунни знову вдерлися у межі імперії, розграбувавши близько 100 міст і на берегах річки Вид вдруге розбили римську армію. Імператор знову вимушений був відкупитися і поступився гуннам частиною території. У 465 р. імператор відправив проти вандалів сильну армію і величезний флот (1 113 кораблів). Але вандали знищили флот біля мису Меркурія, що змусило відступити сухопутну армію. Ні флот, ані армія Східної Римської імперії в V ст. не в змозі були успішно боротися з "варварами". Рятувало імперію її багатство, що давало можливість відкуповуватися від "варварів" золотом, а також політика нацькування одних небезпечних сусідів на інших.

У V ст. н. е. на Апенніни прийшли герули, відомі серед германців своєю інтелектуальністю, зокрема як "майстри рунічної писемності", а давні автори їх прямо пов'язували зі слов'янами. До IV ст. н. е. герули мешкали на узбережжі Меотиди (Азовського моря) та після війни з готами підпали під їх владу за часів правителя Германаріха. Не виключено, що герули – одна із гілок приазовських тусків, етносу, близького етрускам. Це підтверджує й наявність у герулів своєї рунічної писемності, яку готи перетворили на славнозвісні руни.

В результаті міграцій у середині V ст. Європа нагадувала мозаїку багатьох тисяч етносів, котрі мали власні уявлення про світоустрій та своє виключне місце у ньому, а також власні школи воєнного мистецтва. Отже, "битва народів" стала неминучою, і вона відбулася у червні 451 р. в Галлії на Каталаунських полях (в провінції Шампань поблизу містечка *Maurica*, сучасна територія Франції).

З одного боку, певні етноси сконцентрувалися навколо залишків Римської імперії, для якої це була остання вирішальна битва, а також "варварського" Тулузького королівства. Об'єднані збройні сили очолив "останній римлянин" – Флавій Аецій, головнокомандувач (*magister militum*). Свого часу він був заручником у вестготів, а потім тривалий час – у гуннів. Отже, у нього вистачало часу й хисту достеменно вивчити "варварів" ізсередини, а також засвоїти ази їх воєнного мистецтва.

"Об'єднаній Європі" протистояла коаліція переважно азійських за походженням етносів, котрих очолював "батоґ Бога" ("*flagellum Dei*") – гуннський ватажок Аттіла. Його слабким місцем була віра у потойбічні сили. Так, ще у молоді роки на теренах сучасної України, пастух приніс йому поцойно знайдений заржавлений меч. Тримаючи його у руці, молодик увірував, що за допомогою знахідки він підкорить собі весь світ, але здійснювати це

він розпочав із власноручного вбивства на березі Дніпра рідного брата - Бледа. Ще перед походом на Галлію Аттіла тероризував східні території Римської імперії, якими керував імператор Феодосій I. У 448 р. Аттіла та імператор Феодосій I уклали мирну угоду, яка копгувала Константинополю понад 952 кг золота та з гарантією виплати регулярної данини. Таким чином, східні території у конфлікт не втручалися, свідомо залишивши "західників" сам на сам із небезпечним ворогом.

Ще за рік до битви на Каталаунських полях Аттілу вважали на західних Римських територіях союзником і використовували у протистоянні з бургундами, королівство яких гунни таки розгромили. Водночас, Аттіла сам забажав захопити "Вічне місто" і почав наступ місто, знищуючи все на своєму шляху. Великих руйнувань зазнали у цей час стратегічно важливі міста Аквіланія та Мілан, за станом інженерно-фортифікаційних споруд яких мешканці дбали досить погано. Славнозвісні римські шляхи перетворилися на прокляття імперії: "варварська" кіннота та піхота стрімко й безперешкодно пересувалися ними, залишаючи на узбіччі неодноразово спалені й пограбовані населенні пункти, завалені трупами, а також розтрощені храми й некрополі. Лави грабіжників і вбивць поповнювали й шляхетні громадяни Риму - нобілі, не кажучи вже про соціальні "низи" - "демос", "плебс" ("плебеї"). Нічого святого у цей час у переважної більшості учасників цього вселенського погрому не було, домінували матеріальна сила, нахабство, кровожерливість, зрадливість, блудливість і подібні якості людської душі. На деякий час "варварів" зупиняли золото й срібло, але лише на деякий час ("Горе тим, хто переможений"). Аттіла ж прагнув безмежної влади і для початку вирішив підкорити Галлію. Головний акцент у воєнному мистецтві гуннів їх правитель робив на залякуванні. Отже, кожне місто або значуще містечко, після захоплення, підлягало безжалісному знищенню, в першу чергу вбивали релігійних і світських лідерів громади, а її пересічним членам гунни пропонували приєднуватися до них. Шляхом на Каталаунські поля гунни навіть не помітили невеликий римський форт *Lutetia Parisiorum*, котрий дивом вцілів і згодом перетворився на новий організаційний центр Європи - Париж.

Аттіла поспішав, передусім, до міста Авреліан (сучасний Орлеан) на середній Луарі до свого союзника - аланського ватажка Сангібана, котрий пообіцяв віддати місто на немилість "батога Бога". Але лідер гуннів не був завчасно повідомлений, що за міцними мурами вже знаходиться змішаний римсько-вестготський

християнський гарнізон, яким вдало керує, поєднуючи пропаганду та військовий хист, місцевий єпископ Аніан. Коли ж розпочалася облога і гунни 14 червня 451 р. проломили мури міста таранами, на них несподівано напали ззовні об'єднані сили римлян і Тулузького королівства.

Аттіла зі своїм військом вимушено зняв облогу, вивів із палаючого міста вцілілих бійців і попрямував на схід до річки Сена. Поблизу міста Трікасси військо гуннів перейшло на правий берег і вирушило на північ до Каталаунських полів.

За всіма пересуваннями армії коаліції спостерігали римські та вестготські розвідники, а основним споживачем отриманої ними інформації був Флавій Аецій, котрий ретельно обирав місце майбутнього вирішального бою.

"Битва народів" *in campis Catalaunicis* розпочалася вночі, коли на марші підпорядковані Флавію Аецію франки у темряві випадково зустріли гепідів – етнос, підлеглий Аттілі. Розпочалося боєзйткнення, несподіване для обох сторін, проте його наслідки були вражаючі: на полі залишилося до 15 тис. загиблих з обох боків.

З ранковими променями, уважно оглянувши поле, римський полководець наказав захопити стратегічно важливий пагорб, котрий вже почали з іншого схилу штурмувати бійці "батога Бога". Однак, раптом гунни припинили наступ, тому що Аттілу його ворожки попередили про неминучу поразку, але наголосили й на смерті його ворога.

Лише о третій годині дня, запізно, переміг здоровий глузд і Аттіла вирішив поновити штурм, зважаючи на те, за словами літописців, "якщо справи вдень будуть кепськими, його врятує ніч". Через нескінченні невдачі, Аттіла зібрав у безпечному місці війська, фактично давши час Флавію Аецію для оптимізації оборони. Як виявилось, метою таких "надважливих" зборів було виголошення "батогом Бога" урочистої промови із загрозами невдахам і боягузам, котра закінчувалася словами: "Хто може відпочивати, коли Аттіла б'ється, того вже поховано!". Після цього, вже у сутінках, "ватажок Азії" верхи поскакав до пагорбу, а за ним підтягнулося його військо.

Вночі розпочалася жадлива хаотична різанина, в якій під копитами коней своїх вершників необачно загинув Теодорік I – монарх Тулузького королівства. Пізніше розповідали про цю подію і так: "Мертві билися так само витривало, героїчно й жорстоко, як і під час життя. Свідки бачили привиди воїнів і чули дзвін від їх хрещеної зброї".

Прискіпливо вивчивши ситуацію та не маючи бажання надати керувати всім цим "збіговіськом варварів", Флавій Аецій, котрий

звик до дисципліни та правил бою регулярною армією, вранці віддав наказ залишити пагорб і відійти з поля. Не виключено, що таким чином він вдався до тактики агональних дій, тобто таких, що мають незакінченість і незавершеність, характеризуються змаганням, боротьбою переважно ненасильницькими методами, спрямованими на конструктивну взаємодію на багаторівневій основі, а не лише на приматі насильницького знищення суперника або конкурента. Так, він залишив життя спадкоємцям Теодоріка I, котрі розпочали боротьбу за трон Тулузького королівства й, через міжособний розбрат, унеможливили його посилення. А не переслідуючи Аттілу, римський полководець залишив на противагу "варварам" ослаблого, але все ще ефективного й амбітного противника, вже тривало не спроможного протистояти Римській державі.

У свою чергу, з-за гори із загиблих воїнів та вагенбургу навколо табору, розглядаючи червоний від стікаючої крові пагорб, Аттіла також віддав наказ припинити бойові дії. Перед цим він відправив послів до Флавія Аеція із проханням не заважати відступу, на що римський полководець, який вже вирішив не чіпати гуннів, люб'язно погодився.

На Каталаунських полях, за свідченням Ідація, залишилося до 300 тис. загиблих з усіх боків. Як і передбачив Флавій Аецій, Аттіла вже не відновив своєї минулої потужності. У 453 р. невгамовного "варвара" отруїла готка Ільдека, яка, до того ж, виконувала завдання розвідки Феодосія II, кесаря Східної Римської імперії, "полководцем" якої де-юре вважався загиблий лідер об'єднаних орд кочовиків.

У 476 р. лідер колишніх союзників Аттіли – герулів, він же повелитель "рутенів" / "расенів" – Одоакр (*Odoacer, Odovacar*) / Оттокар (*Ottokar*), позбавив трону останнього західного римського правителя Ромула Августула й, відповідно до римських правових норм, із меседжем "Нам вистачить одного імператора" відправив до Константинополя знаки влади західних територій. Натомість Одоакр оголосив себе першим лідером створеної ним Італії (*rex Italiae*). Однак легітимізувати королівський статус і залишити власну династію Одоакр-Оттокар не зміг: у 493 р. під час укладання мирної угоди з остготами, також вихідцями з Північного Причорномор'я, його підступно розрубив мечем ватажок Теодорих (*Θεοδώριχος*) із роду Амала, син Теодеміра і племінник слов'янського князя. Отже, обидва правителі мали слов'янське коріння, й тому це було, за тогочасним розумінням, братовбивством. До того ж, між цими правителями конфлікт мав глибинніше особисте коріння: свого часу батько Теодоріха позбавив життя батька Одоакра на ім'я Едіка

або Едекон, котрий у Аттілі вважався одним із визначних полководців і брав участь у битві на Каталаунських полях.

За лапгунками злочину Теодоріха знаходився східний римський правитель Флавій Зенон (Ісавр), який, брутально інтригуючи, підтримував і Одоакра, і Теодоріха одночасно. Він же спонукав останнього до походу на Італію проти "тирана" і "узурпатора". До того ж, Теодоріха, незважаючи на його належність до секти аріянів, підтримував єпископ Мілану Лаврентій та єпископ Павії Єпіфаній.

Після трагічної загибелі Флавія Зенона у 491 р., готському повелителю Теодоріху Великому благоволив наступний східний римський правитель, іллірієць за походженням, – Анастасій I Дікор. У 516 р. він представив його як західного римського правителя, підпорядкованого Константинополю. Після цієї події Теодоріх почав повертати Римській імперії тимчасово втрачені території, у тому числі певної незалежності позбулась Італія.

Після смерті Теодоріха у 526 р., Італія з 540 р. опинилась під прямою владою візантійського імператора Юстиніана I (483–565), котрий прагнув відновити єдину Римську імперію, але це вже не вдалося: історія Римської держави закінчилася й розпочав свій відлік час Візантії, а за ним і Середні віки.

Юстиніан I через свою політику заощадження коптів на діяльність зовнішньої розвідки фактично розвалив її. Прокопій Кесарійський так прокоментував це: "[Юстиніан I] навіть саму назву розвідників знищив у Римській імперії". Він змінив свою політику лише тоді, коли від його володінь почали відпадати цілі провінції, зокрема Лазіка. Тоді Юстиніану I довелося реорганізувати армію і, відповідно, відновлювати зовнішню розвідку. В результаті ці реформи дозволили за досить стислий термін розгромити королівства Вандалське у Північній Африці та Остготське в Італії. До Візантії відійшли Далмація, Південно-Східна Іспанія, Сицилія тощо.

Згідно з прийнятим кодексом Юстиніана I (529 р.), ЗС Східної Римської імперії – Візантії склалися з трьох частин: одинадцяти загонів (схол), палацової гвардії, регулярних частин, укомплектованих з місцевого населення та найманців (федератів) з числа "варварів", що були більшою і боєздатнішою частиною армії. Окрім цього, за зразком "варварів" кожен воєначальник мав у себе особисто на службі бойову дружину, чисельність якої сягала декількох тисяч осіб. Так, наприклад, "приватне військо" полководця Велзарія налічувало понад 7 тис. Кіннота складалася із загонів федератів, піхота комплектувалася із місцевого населення.

Армія була неоднорідною за своїм складом, вона мала поліетнічний склад. Так, наприклад, до складу війська, спрямованої до Італії під командуванням Нарзеса, входили: загони лангобардів, герулів, персів, сарматів та інших, що билися за гроші з такими ж "варварами".

Найманці були ненадійною частиною ЗС, оскільки часто з різних причин (переважно матеріального або кар'єрного характеру) переходили на бік противника.

Головною зброєю кінноти та піхоти був лук зі стрілами. Широко застосовувалися металеві машини та польові укріплення, з-за яких піхота металала стріли. Бій металеною зброєю був вже самостійним видом, а не підготовкою до рукопашного бою. Зникла диференціація піхоти, важкоозброєна піхота злилася з легкоозброєною. Головним родом військ стала кіннота, оскільки перси, вандали, готи та інші народи, з якими воювала армія Візантії, мали сильну кінноту.

Стрілець сидів на коні та мав надійне захисне озброєння, окрім луку і стріл, у нього був спис. Запас списів для метання, як свідчать барельєфи, знаходився в обозі у в'юках. Підготовці стрільців приділялася значна увага: було розроблено "інструкцію для стрільби з луку", згідно якої стрілець повинен був вести фланговий обстріл, оскільки з фронту воїн прикривався щитом. На озброєнні загонів федератів знаходилася різноманітна зброя, зокрема, бойові сокири.

Домінування федератів визначало й форми організації армії Візантії. Від римського легіону, як організаційної і тактичної одиниці, залишилася лише одна назва та його символи – орли (у Візантії – двоголові). Легіоном тепер називали загін військ різної чисельності й організації.

Бойовий порядок римської армії мав дві основні лінії: у першій лінії знаходилася кіннота, в другій – піхота. Кіннота вела бій в компактних лавах. Звичайна глибина її побудови сягала 5-10 шеренг. Частина кінноти діяла у розсипному строю. Друга, така, що мала завдання підтримувати першу лінію, знаходилася у щільному строю. Третя частина призначалася для охоплення флангу противника, а четверта мусила сковувати інший його фланг.

Постійні навали "варварів" і особливо напади слов'ян, масові вторгнення яких відносяться до початку VI ст., змусили римлян (romeїв) розгорнути великі роботи: прокладалися шляхи, будувалися мости, зводилися оборонні споруди – системи укріплених пунктів, а не суцільні вали і стіни. Багато маєтків на Балканах було перетворено на могутні замки. На Дунаї за першою

лінією римських укріплень побудували дві нові лінії: у Дакії, Дарданії і Мьозії, а також на Півдні – в Епїрі, Македонії, Фракії. Фортифікувалося узбережжя Чорного моря та міста Херсонес, Алустій (Алушта), Грузувішти (Гурзуф) тощо. Лінія укріплень йшла до гір Вірменії й далі до берегів Євфрату, а також від Цейти в Марокко через всю Північну Африку. З початку VI ст. ЗС Східної Римської імперії – Візантії довелося вести боротьбу зі слов'янами та арабами, але це була інша історія.

У вирі епохи “Великого переселення народів” Константинополь устояв і дав початок новій імперії – Візантійській. Ця нова країна ретельно успадкувала досвід античної спадщини і відкрила нове соціальне явище – “візантинізм”, тобто мистецтво інтриг, підступних вбивств, “невійськового” захоплення нових територій шляхом поєднання потенціалів “животворного хреста” і прихованої за ним зброї, летальної та нелетальної (передусім, інформаційно-психологічної).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Проаналізуйте фрагменти тактики воєнного мистецтва у Біблії.
2. Розкрийте особливості підготовки спартанських воїнів та їх військову тактику.
3. Охарактеризуйте військовий устрій та тактику афінської армії.
4. Розкрийте історію військових конфліктів між Персією і Стародавньою Грецією (розраховано на двох відповідаючих).
5. Охарактеризуйте прояви воєнного мистецтва армії Мілету.
6. Проаналізуйте воєнне зіткнення Афінського союзу з Пелопоннеським (розраховано на двох відповідаючих).
7. Розкрийте особливості військової тактики скіфів і сарматів.
8. Охарактеризуйте військовий устрій та тактику армії Македонії.
9. Розкрийте найкращі технічні, тактичні та ін. здобутки держав еллінізму з ведення бойових дій, які вони досягли до війни з Римом.
10. Які особливості першого етапу формування римської армії?
11. Проаналізуйте протистояння Риму із Карфагеном (до зіткнення з Ганнібалом).
12. Які особливості другого етапу формування римської армії?
13. Охарактеризуйте військове протистояння Ганнібала з римською армією.

14. Розрийте особливості військової тактики Риму з Боспорським царством.

15. Розрийте особливості використання асиметричного підходу в битві у Тевтобурзьком лісі та облозі юдейської фортеці Масада.

16. Які були проведені військові реформи Адріаном, Діоклетіаном і Костянтином I?

17. Проаналізуйте військову тактику готів та гуннів.

18. Охарактеризуйте "битву народів".

РЕКОМЕНДОВА ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ II

1. Военная мысль античности. Сочинения древнегреческих и византийский авторов: Аполлодор, Витрувий, Цезарь Гай Юлий, Полибий, Прокопий Кесарийский и др. – СПб.: Terra Fantastica; М.: АСТ, 2002. – 665 с.

2. Военное искусство античности / Аполлодор, Эней Тактик, Георгий Кантор и др. – М. : ЭКСМО; СПб.: Terra Fantastica; 2003. – 768 с.

3. Абакумов А. А. Боевые слоны в истории эллинистического мира. – М.: Книга, 2012. – 116 с.

4. Арриан. Тактическое искусство. – СПб.: Фак. филологии и искусств С.-Петербур. гос. ун-та; Нестор-История, 2010. – 286 с.

5. Берхем Д. ванн. Римская армия в эпоху Диоклетиана и Константина. – СПб.: Акра, 2005. – 192 с.

6. Виноградов Ю. А., Горончаровский В. А. Военная история и военное дело Боспора Киммерийского (VI в. до н. э. – середина III в. н. э.). – СПб.: Изд-во Филологического факультета СПбГУ, 2008. – 332 с.

7. Горелик М. В. Оружие древнего Востока (IV тысячелетие – IV в. до н. э.). – СПб: Атлант, 2003. – 336 с.

8. Грант М. Крушение Римской империи. – М.: ТЕРРА - Книжный клуб, 1998. – 224 с.

9. Інформаційна безпека держави: підручник: в 2 т. / [В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк, Д. С. Мельник та ін.]. – К.: Вид-во ІСЗЗІ НГУУ «КП», 2016. – Т. 1. – 264 с.

10. Девриз К. и др. Великие сражения Древнего мира. 1285 до н. э. – 451 н. э. – М.: Эксмо, 2008. – 224 с.

11. Ключко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 рр. до Р.Х.). – К.: АртЕк, 1996. – 337 с.

12. Криси Э. Великие сражения Античного мира. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. – 226 с.
13. Маттезини С. Воины Рима. 1000 лет истории. Организация. Вооружение. Битвы. – М.: АСТ, 2013. – 216 с.
14. Сикорский Я. Канны, 216 г. до н. э. – М.: АСТ, 2002. – 201 с.
15. Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов. – М.: Издательство АН СССР, 1961. – 162 с.
16. Старр Ч. Флот Римской империи. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2015. – 288 с.
17. Сунь-Цзы. Трактат о военном искусстве. – М.: Воениздат, 1955. – 124 с.
18. Томпсон Э. А. Римляне и варвары. Падение Западной империи. – СПб.: Изд. Дом “Ювента”, 2003. – 288 с.
19. Томпсон Э. А. Гунны. Грозные воины степей. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 256 с.
20. Уотсон Дж. Римский воин. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2010. – 189 с.
21. Флавий Иосиф. Иудейская война (репринт. изд.). – СПб.: Орел, 1991. – 529 с.
22. Хёфлинг Г. Римляне, рабы, гладиаторы: Спартак у ворот Рима. – М.: Мысль, 1992. – 270 с.
23. Хлезов А. А. Морские войны Рима. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2005. – 496 с.
24. Черненко Е. В. Скифский доспех. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
25. Эддок Ф. Э. Военное искусство греков, римлян, македонцев. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2012. – 256 с.

СПЕЦИФІКА ВІЙНИ ТА ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА V-XVII ст.

Після занепаду Західної Римської імперії в 476 р. на її теренах утворювались "варварські" держави, а також остаточно сформувалася Візантія – прямий спадкоємець Римської імперії. У царині воєнного мистецтва Європи продовжувалося формування нової традиції, котра творчо об'єднувала класичний досвід давніх Еллади та Риму із новими надбаннями державотворчих етносів. Існували поняття про тактичний відступ, оточення, обхід із флангів і влаштування засідок. Особливо в останньому нові армії досягли найбільших успіхів, зміло використовуючи місцевість та природні умови.

У VI ст. н. е. територія сучасної України перетворилася на арену зіткнення різних цивілізацій. На Півдні посилювалася Східна Римська імперія, котра поступово трансформувалася у Візантію. Піддані кесаря називали себе римлянами або ромеями, а свою державу – Романією. Ромеям належав Херсон (колишній поліс Херсонес, Корсунь у слов'ян), Палакіон або Символ (Балаклава), Алустон (сучасна Алушта), Боспор (Керч) тощо. У гірських районах Криму відбувалося становлення нової Готії (столиця – Дорос, пізніше Феодоро і Мангуп), що ввібрала в себе різноетнічний склад гірського і степового населення півострову. У степах панували кочовики, а уздовж річок у лісостеповій зоні поширювалися нащадки венеців – словени й анти.

За часів перелому IV-VI ст. частина грецького й римського населення опинилася серед слов'ян і відбулася природна передача традицій античного воєнного мистецтва новим спадкоємцям. Не випадково пізніші візантійські автори з подивом вбачали в бойових діях слов'ян знайомі їм ознаки грецької та римської традиції воєнного мистецтва, передусім у вимірах стратегії й тактики.

У візантійських авторів згадується, що у 530 р. розпочалася війна антів зі словенами. Військова верхівка антів дізналася від захопленого у полон візантійця, нібито відомий у ті часи полководець Хільвудій (в інших джерелах – Хільбудій) не загинув під час війни з Константинополем (Царгородом), а потрапив у полон до словенів і вони не знають про те, кого вони захопили. Антські розвідники встановили, де знаходиться Хільвудій та лідери цього племені викупили бранця у словенів. Під час допиту виявилось, що викуплений є не візантійцем, а таким самим антом,

якому на честь полководця батьки дали ім'я Хільвудій. На нараді антської верхівки останньому заборонили розповідати про це іншим одноплемінникам. До відома пересічних антів довели, що в їх лавах з'явився полководець Хільвудій. Через деякий час антська верхівка розпочала перемовини з візантійцями з метою виторгу досить великої суми грошей від імператора за охорону його північних кордонів антськими воїнами під проводом "Хільвудія". Юстиніан I погодився на умови антів і запросив "полководця" до Константинополя (Царгорода), щоб особисто подивитися на нього. Ант, виконуючи рішення віча, відбув у далеку путь. Але на шляху до візантійської столиці його перестрів ромейський воєвода Нарзес і викрив фальсифікацію. "Хільвудій" прибув до місця призначення у кайданах, а перемовини антів і візантійців на цьому закінчилися. Отже, перед нами приклад використання військових хитрощів задля досягнення стратегічної мети.

З інших джерел відомо, що у слов'ян організовував бойові операції князь. У разі помилок або "пересиджування" визначеного терміна князювання, такого лідера зазвичай вбивали. Саме від якостей лідера та його мистецтва залежали успіх або поразка всього війська.

Слов'яни вдало використовували потенціал розвідки, піхоти та морського десанту. Особливу славу набули, котрі в ті далекі часи називалися венедами або вандалами, про що прямо повідомляє в своїй "Історії вандалів" Альберт Кранцій, дані якого щодо етнічної спільності слов'ян і вандалів підтверджує Карл Вагрійський.

"Баварський географ" (IX ст.), наприклад, прямо свідчить, що давні слов'яни вирізнялися мистецтвом будівництва фортифікаційних споруд. Різні данні свідчать і про те, що давні слов'яни заснували міста - фортеці (у антів - 148, бужан - 231, уличів - 318 тощо) від сучасної Франції (наприклад, етнос лютичів - Лютичію чи, за часів римського панування, вона ж *Lutetia Parisiorum* - Париж) до Привольських територій, а також від земель святилища Влеса (сучасний Уельс) та "землі антів" (графство Кент) на теренах "Туманного Альбіону" до Північної Африки (Вандальське королівство). Виразні залишки цих укріплень збереглися досі, чітко демонструючи кордони *Gaardaríkr* - "Царства міст". Власне, венеди заснували міста Венден (Цесіс), Венедеп (Леденець, Коливань, він же - Таллінн), Венецію, Вену - Відень, Вінету у гирлі р. Одер, Вінету - Хунігард (Вісбю на о. Готланді) тощо. Таким чином, у військовому мистецтві вперше запроваджувалася транс'європейська фортифікаційна система, "ядром" якої стали Змійові вали центрального Подніпров'я - унікальний витвір орієнтовно II ст. до

н. е. – XI ст. н. е., грандіозні земляні укріплення (насипи заввишки 6–8 м і шириною 14–16 м). Загальна довжина – понад 2 000 км (для порівняння: Великий китайський мур – 6 259 км). Згадане засвідчує, що слов'яни вирізнялися розвитком саме оборони, хоча й у наступі їх піші озброєні загони теж були досить ефективними.

Важливо, що для слов'ян (“людей слова”) “своїм” вважався той, кого громада не лише за мовою, але й за діями розуміла, а “німцем” (“чужинцем”) – кого ні. Таким чином слов'яни вирішували проблему людських ресурсів, до того ж, генетичні іноземці могли серед слов'ян на певний час посісти домінуючі позиції (звідси традиція запрошення правителів і “воевод” – ефективних адміністраторів і менеджерів).

Головною метою слов'ян був контроль за тогочасними ринками і торговельними шляхами, наприклад, на успадкованій від римлян “Траянкової тропі”. Вона, ймовірно, йшла від сучасного Києва (Азагоріуму давніх скіфів-асів, еллінів і римлян, або Асгарду чи *Kiffe* давні готів – германців). Там знаходилися стратегічно важлива переправа через Дніпро – Амадока (д.-грецьк. *ἀμαδοκή* ‘настил із деревини’), що з'єднувала “Траянову тропу” із “Залозним шляхом”. Він прямував на Схід до Кавказу та, далі, перетинався з Великим Шовковим шляхом. На південь від Амадоки “Траянова тропа” уздовж р. Стугна тягнулася до стратегічно важливої фортеці – Метрополь (Княж-град, сучасний Васильків). Там був великий торг і переправа, а також починалася ділянка шляху у бік Балкан “через поля на гори” (“Слово о полку Ігореве”), минаючи Траянові (частково Змійові) вали – також взірець інженерно-фортифікаційного мистецтва різних часів.

“Траянова тропа” закінчувалася переправою через р. Істр-Данувій (Дунай), а продовження “тропи” через Балкани прямувало до порту Аквілея, звідки починався Постумієв шлях (*Via Postumia*), котрий фінішував у порту Генуї.

В Генуї *Via Postumia* перетиналась із “тропою Геркулеса”, а на той час – *Via Julia Augusta*, що з'єднувала Піренеї з Апеннінами, тобто Рим з Галлією. Отже, хто контролював шляхи та порти, той мав перспективи для розвитку. Таким чином, Середньовіччя розпочалось із військової боротьби за контроль над цими транспортними артеріями, що призводило до значних міграцій геополітичного значення.

Так, із середовища західних слов'ян вийшли вандалі, котрі із землі антів, вони ж унти, ути або юти (пор. *Ютландія*) досягли шляхом міграції Північної Африки, де спільно із союзниками – германцями (готами) та іраномовними аланами (асами) –

нащадками етносів "скіфського кола" заснували до 439 р. власне королівство.

Вандали – приклад етносу, котрий зумів об'єднати різноякісні традиції воєнного мистецтва, але вважав за доцільне використовувати під час бою на суходолі легких вершників. Про це згадує, зокрема, історик Прокопій Кесарійський "Вони не були ні гарними дротикометальниками, ані лучниками, не вважали себе здатними йти у бій як піхотинці, але всі були вершниками, користувалися, наскільки це було можливо, переважно списами й мечами". Натомість союзні їм готи, судячи з трактату того ж Прокопія Кесарійського "Деяке подання про армію готів і їхньої тактики", на суходолі були піхотою, незважаючи на те, що могли битися й у кінному строю: "Вони відпустили своїх коней, і все спішилися, спрямувавши свій фронт проти ворога й шпикуючись у глибоку фалангу. Коли ромеї (візантіїці) це побачили, то також спішилися й вишикувалися так само". В іншій битві "вся готська піхота стояла за вершниками на той випадок, якби вершники були розбиті; тоді піхота затримала б відступ і разом з ними могла б знову перейти в наступ". Читаючи далі трактати сучасників подій, можна зазначити, що озброєння та бойове мистецтво готів були дуже схожими на візантійські. Зрозуміло, вони не мали навичок швидко робити масові маневрування кіннотою і піхотою. Це потребувало їм набагато більше часу, ніж у візантійцям, яким готи на суходолі, як правило, програвали. Водночас готи були ефективними у невеликих морських боєзіткненнях, де вони вдало використовували невеликі човни, а також тактику абордажного бою та морського десантування.

В умовах, коли підручники з питань воєнного мистецтва були відсутні, їх роль виконували фольклорні твори, що навчали молодь алгоритмам дій на полі бою або ведення "таємної" війни. Так, наприклад, в одній із казок розповідається про те, як Іван-царевич прибув в іншу державу. Підходить до міста; охороняє місцевий чабан худобу. Підходить він до чабана: "Віддай одяг, а мій візьми собі!". Чабан каже: "Як можна, батюшка, ви з мене смієтесь! Як можна ваш одяг на мій каптан проміняти!". Але царевич знімає свій одяг, віддає чабану, а каптан чабана надягає. Подякував він чабану і пішов до міста. Досягнувши останнього, усюди розпитує, де що є".

З метою розвідки слов'яни використовували рухливі загони спостерігачів, котрі, переважно під виглядом рибалок на своїх човнах – однодеревках (моноксилах), постійно перебували на річках та у прибережних плавнях. До того ж, такі рухливі й спритні човни могли використовуватись і під час бою. Слов'яни також

навчилися у сусідів будувати спеціальні засоби для облоги укріплених міст, долати великі водні перешкоди тощо. Так, у другій половині VI ст. н. е. слов'яни вийшли в Чорне море та почали атаки римсько-візантійських міст із моря. Приблизно у той самий час слов'янські розвідники із зацікавленістю придивлялися до поселень на узбережжі Балтійського моря, де вони просувалися на Захід для об'єднання зі своїми етнічними родичами у Західній Європі.

Імператор (кесар) Маврикій Стратег (539–602) узагальнив, що візантійці знали про прийоми слов'ян. У своїх текстах він, наголошуючи на важливості розвідки, зазначає: “З успіхом можна нападати на ворожу землю за наступних умов: або вже зіптовхнувшись з ворогами та перемігши їх, або знаючи, що вони не боєздатні під час несподіваного нападу”. Маврикій Стратег описав, як слов'яни вміють ховатися у воді, дихаючи через довгі очеретинки. Імператор зосередив увагу, що представники цього етносу “вночі та вдень вигадують багаточисельні задумки”. Водночас він заклав у своєму тексті й таку тезу: “Якщо серед них [слов'ян] багато вождів і немає між ними згоди, розумно було б деяких із них привернути на свій бік обіцянками та подарунками, особливо тих, хто знаходяться поблизу наших кордонів, і нападати на інших, щоб не всі просякли до нас ворожнечою чи не стали би під владу одного вождя”.

Приблизно у VI ст. н. е. слов'яни-анти оселилися на київських пагорбах, де за століття до того розгорталася криваве протиборство готів під проводом готського короля Амала Вінітара і антів на чолі з князем Божем. Новим князем, який оселився у спустілій готській столиці, став Кий. За візантійськими джерелами і народними переказами Кий навчався у Константинополі, товаришував з імператором Іраклієм (575–641) і навіть охрестився під іменем Михайло, що зробило Св. Архістратіга небесним покровителем міста на Дніпрі. Інші джерела датують ці події часами імператорів Флавія Анастасія (491–518) або Юстиніана I (527–565). У давньоруських фольклорних джерелах є версія, що Кий, “друг ромеїв”, був ковалем або перевізником. Як відомо, у давні часи перевізники й охоронці бродів (особливо через стратегічно важливі річки) – бродники – вирізнялися тим, що завдяки професії (чи такому професійному прикриттю) володіли значними обсягами значущої інформації та були майстрами військової справи. Отже, можливо, Кий збирав інформацію на Дніпрі на користь ромеїв, а може й робив це спільно з їх представниками – акрітами. Так у Візантії називали підданих кесаря, що селилися на кордонах імперії

або поза її межами з метою охорони імперії від ворогів. Акріті видавали із себе мирних мешканців, але мали військову підготовку і в разі виявленої ними небезпеки могли не лише попередити Константинополь, але й організувати гідну відсіч ворогу на дальніх рубежах. Не випадково "великі почесті воздав йому [Кию], як кажуть, той [візантійський] цар, при якому він приходив [до Константинополя]... Коли ж він повертався [з Константинополя], прийшов він на Дунай, і обрав місце, і зрубав невелике місто, і хотів оселитися в ньому зі своїм родом, але не дали йому цього зробити місцеві. Так і донині називають придунайські мешканці городище то - Києвець". Таким чином, напевно, отримавши згоду від візантійців на створення спостережного пункту на Дунаї, Кий не зміг там оселитися через протидію тамошніх слов'ян, налаштованих ворожо до ромеїв.

Натомість, візантійці активно залучали іноземців - високоповажних представників своїх країн на територію імперії. По-перше, кожен іноземець ретельно вивчався ними і складалося враження про етнос і країну, які він уособлював. По-друге, за сприяння цього іноземця доводилися цілеспрямовані інформація та дезінформація для його сюзеренів. По-третє, відбувалося, за можливості, вербування цього іноземця з подальшим перетворенням його на "друга ромеїв". По-четверте, після повернення на свою батьківщину такий іноземець ставав "агентом впливу" імперії. Однак така зброя залишалася двосічною. Врешті-решт насичення Візантії іноземним елементом і зруйнувало цю країну, оскільки не всі "ксени" підкорялися зазначеному алгоритму та намагалися використовувати імперію, особливо в часи її скрути й занепаду, для реалізації власних цілей.

Історія з Києм є яскравою ілюстрацією, як Візантія, маючи амбіції давніх Греції та Риму, у V-VI ст., почала колонізувати Північне Причорномор'я. Особлива увага ромейських розвідників приділялася Криму та Подніпров'ю. Зокрема вони звернулися до мистецтва нацькування одних етносів на інші. Проти слов'ян ромеї вирішили використати аварів (обрів), кагана яких оголосили в Константинополі (Царгороді) "другом". Кесар Тіверій II звернувся до кагана Баяна з проханням "підняти війну проти слов'ян, щоб ті, хто розоряє ромеїв, мусять відволікатися на власну біду і, бажаючи допомогти батьківщині, як скоріше припинили би розорення землі ромеїв, а інші взяли би на себе небезпеки власної країни". Переконаючи Баяна, ромеї наголошували не лише на тому, що слов'яни вбивають іноземців, навіть дипломатів. А це вже кочовиками визнавалося важким гріхом. Також для остаточного

переконання Баяна у необхідності активних дій проти слов'ян, ромеями поширювалася інформація, що слов'яни, котрі здавна грабували, накопичили великі обсяги коштовностей. На додаток до своїх аргументів ромеї надали аварам військове спорядження та досвідченого інструктора – полководця Іоанна.

Для слов'ян підступний напад аварів виявився повною несподіванкою. Отже, ромеї досягли своєї мети. Водночас слов'яни відшукали нових союзників – тюрків Турксанфа, до орд якого належали й болгари. За оцінками дослідників, цей союз започаткував слов'яно-болгарський етнос. Якщо інтерпретувати фразу з давньоруських легенд “Бог винищив їх, і померли всі” як загибель аварів (обрів) від звичних на той час епідемій, можна зробити висновок, що цей чинник прийшов на допомогу слов'янам, які мали певний імунітет і власні медичні практики протидії звичним для них хворобам. Так виникло відоме й досі прислів'я: “Погібоша акі обри”. Однак замість аварів на слов'ян чекала зустріч з іншим противником – хазарами.

Тим часом візантійці продовжували робити все можливе для того, щоб утримати під своїм контролем Північне Причорномор'я. Однак виникали проблеми. Наприклад, у 695 р. у Херсон (Херсонес) відправлено в заслання позбавленого трону Юстиніана II, якому за наказом нового кесаря Леонтія ще й відрізали носа. У Херсоні екс-кесар розпочав активну опозиційну діяльність, про що відразу розвідка ромеїв донесла з Криму до Константинополю. Тіверій III (Апсімар), який скинув із трону Леонтія, забажав повернення Юстиніана II до столиці. Екс-кесаря про це повідомили власні агенти, і він втік до Кримської Готії, де знайшов притулок у фортеці Дорі. Готія знаходилася тоді під протекторатом хазарів, що й обумовило звернення екс-кесаря до кагана Ібузіра Глявана. Каган люб'язно прийняв Юстиніана II, пообіцяв йому допомогу та видав за нього свою сестру, котра після хрещення іменувалася Феодорою. Вона вчасно попередила чоловіка про переговори свого батька з візантійським кесарем Тіверієм III.

Юстиніан II втік із Боспору Кіммерійського, де він жив, до Болгарії, звідки шляхом інтриг зміг посісти візантійський трон в 705 р., покарати ворогів і за згодою кагана повернути собі дружину й сина, який тим часом народився. За наказом імператора, йому та його дружині виготовили бронзові статуї, а сина він назвав Тіверієм і проголосив своїм співправителем.

Через п'ять років, дізнавшись про переговори мешканців Херсону з каганом стосовно автономії міста та визнання ним хазарського протекторату, Юстиніан II відправив до Криму

військову експедицію. У Херсоні представники спецслужб кесаря захопили главу адміністрації (протополіта) Зоїла та хазарського намісника, які у кайданах прибули в столицю імперії. Понад сорок ініціаторів заколоту люди кесаря стратили – спалили живцем на очах мешканців Херсону. Місто не змирилося зі своїм підпорядкованим Константинополлю статусом і неодноразово ставало “головним болем” для правителів ромеїв. Не випадково у столиці Візантії розробили спеціальну інструкцію, що робити з Херсоном у випадку загострення там конфлікту.

Дії Юстиніана II викликали занепокоєння в Хазарії, каган якої підтримав нового заколотника – вірмена Вардана. Останній шляхом кривавого перевороту, спонсорованого каганом, захопив владу в Константинополі під іменем імператора Філіппа. Таким чином, у Візантії до влади прийшов “агент впливу” Хазарії, а каганат виграв від цього неабиякі дивіденди, зокрема втягнувши імперію у війну з арабами, що закінчилося штурмом Константинополя арабами взимку 717–718 рр. Зважаючи на ймовірне падіння міста, кесар Лев III Ісавр (помер 741 р.) звернувся за допомогою до кагана.

Для розуміння специфіки візантійської армії доцільно звернутися до традицій військового виховання молоді. Так, зокрема, після того, як хлопчику з аристократичної сім’ї виповнювалося сім років, його переводили із жіночої половини будинку – гінекеї, де його виховували жінки похилого віку, до загальних покоїв. Там із майбутнім воїном вже працював педагог із числа колишніх досвідчених військових. Із ним юнак ретельно досліджував твори й трактати з воєнного мистецтва. Інший колишній воїн – “дядька” виконував роль тренера – практика.

Як свідчить аналіз джерел, що дійшли до нашого часу, окремий акцент робився на своєрідних психологічних тренінгах. Практикувалися вправи, що формували витривалість, а також різноманітні настільні ігри. Першість, напевно, належала шахам. Бо вміння бачити ситуацію на декілька кроків вперед є невід’ємною рисою характеру успішного полководця.

Коли юнак досягав віку чотирнадцяти років, вправи ставали максимально наближеними до реального двобою та військових дій. До того ж, учень вже вважався гідним для безпосередньої участі у реальних військових походах. Досить часто такі підлітки отримували поранення і навіть гинули, і не лише під час боїв, але й вправ. Наприклад, старший син імператора Нікіфора II Фоки (X ст.) зазнав летального поранення списом у голову під час тренувального військового поєдинку. Так само, імператор Олексій I Комнін (XI–XII ст.) страждав на хворобу ніг, що розвинулася після воєнізованих

тренувань у молодому віці. Показово, що в епітафії імператору Іоанну II Комніну (XII ст.) поет Феодор Продром зазначив:

“Любов до перемоги, що протяла мою душу,
Спочатку виховувала мене на скачках
І на змаганнях лучників.
Потім, коли дала мені двосічний меч,
Тренувала мене на полванні,
Примушуючи вражати списом ведмедя,
Попереджати стрілою стрімкого барса.
Посвячений цими тренуваннями у закони воїнів,
Вже над самими «варварами» одержав я перемогу”.

Отже розвитку воєнного мистецтва сприяло полвання, тому що вміння відшукати у лісі здобич і підстрелити її здавна належало до однієї із найбільш важливих складових виховання воїна.

Такої ґрунтовної воєнної освіти не могли набувати представники інших верств населення, оскільки аристократи не бажали допускати навіть ймовірності збройних повстань. Натомість, армію формували переважно найманці.

Пересічні ромеї не визначалися грамотністю, а воєнне мистецтво вивчали безпосередньо під час боїв у складі ополчення. Такі ополченці – “стратіоти” після бойових дій поверталися додому. Там військові обладунки та особисту зброю ховали у коморі, а бойового коня впрягали у плуг чи візок для господарських потреб. Іноді старші за віком “стратіоти” навчали молодших, але це відбувалося далеко не завжди, що примушувало місцевих стратегів (державних чиновників, що відповідали за безпеку певного округу – феми) організувати військові тренувальні збори.

Під час таких зборів молодь юрбувалась у тимчасові злочинні угруповання, котрі тероризували місцеве населення. Таким чином, офіційна назва візантійського військового підрозділу “бандон” (*βάνδον*) набуло негативного значення та перетворилося на “банду”.

Навіть потрапляючи на вищі військові посади такі “стратіоти” не переймалися власним самовдосконаленням і освітою. Наприклад, головний ромейський флотоводець і згодом візантійський імператор Роман I Лекапін (X ст.), колишній “стратіот”, вражав своєю безграмотністю.

Прагматичні візантійці заощаджували на озброєнні “стратіотів”, в середовищі яких розвивалося мистецтво володіння різноманітною ударною зброєю – палицями, дрючками, дубинами, щітками тощо. Таким чином, візантійська армія вирізнялася значною різноманітністю та поступово деградувала, чим і користалися сусіди ромеїв.

Натомість слов'яни, котрі мешкали в поліетнічному середовищі, прагнули дослідити воєнне мистецтво сусідів, володіли іноземними мовами, що дозволяло їм ефективно вирішувати різноманітні завдання військового характеру. Показовою є легенда про київського отрока, який пройшов табір ворогів, немовбито шукаючи свого коня. При цьому він розмовляв печенізькою мовою "і його приймали за свого". Далі отрок переплив Дніпро і попередив князівського воєводу Претича про небезпеку. У результаті недруги зазнали поразки.

У Західній Європі на полі бою з VI ст. н. е. починає панувати важка (лицарська) кавалерія. Довгий час ніщо не могло протистояти лаві лицарів, що змітали все на своєму шляху. Їхня тактика була досить простою – розбити ворожий стрій на окремі частини клином, а потім фронтально довершити розгром. Поле бою перетворювалося на сукупність окремих двобоїв між лицарями, оскільки останні не вважали просту піхоту за гідного противника. Тому часто автори – сучасники подій досить чітко вказують у переліку втрат кількість лицарів та інших знатних осіб, у той час, коли число загиблої, пораненої та полоненої простої піхоти вказується дуже приблизно і не завжди.

Командуючий лицарським військом обирав позицію на чолі клину. Слабко навчені ополченці використовували менш складні тактичні форми. Достеменно відомо, що на полі бою ополчення діяло окремими загонами, а не загальною масою. У "Хроніці англів і саксів" постійно згадуються військові підрозділи під назвами, що позначали їх територіально-субетнічне походження: "люди з Кенту", "люди із Девонширу й Сомерсету" і т. п. "земляцтва". Іноді автори навіть виокремлюють загони великих міст (Глостеру, Оксфорду або Лондону). Люди, скооперовані між собою родовими зв'язками, за оцінками тогочасних стратегів, мусили надавали один одному взаємодопомогу в бою.

У "Хроніці англів і саксів" повідомляється, що розподіл військового ополчення за територіально-адміністративною чи територіально-субетнічною ознаками був не лише організаційним, але й оперативно-бойовим. Мало відомо про розмір і наявність тактичних підрозділів у складі таких загонів ополчення. Цілком можливо, що тактичними одиницями виступали ті ж сотні дворів і графств.

При описі бойового шикунання в поемах звичайно використовується словосполучення "стіна із щитів". Бійці, які стояли в перших шеренгах, без сумніву, мали краще військове оснащення, тоді як чим далі стояв воїн, тим гірше було його озброєння й зброя.

“Стіна із щитів”, скоріше за все, являла каре, аніж пряму лінію. Можливо, такий лад організували в обороні, щоб мати можливість відбивати атаки з будь-якого напрямку.

Гвардія діяла окремо від ополчення. Ймовірно, гвардію використовували на самих небезпечних ділянках, де гірше оснащені й менш вмотивовані ополченці були безпорадними. Окрім того, можливо, що гвардія формувала перші шеренги перед ополченням.

У зустрічному бою з аналогічною піхотною армією, англосакси не поспішаючи входили із супротивником у боєзіткнення. Кожний загін діяв самостійно, при необхідності формуючи “стіну із щитів”. Можливо, у деяких випадках вся армія утворювала єдину стіну щитів. Таким чином, дві армії, закрившись щитами, зближались один з одним, не роблячи яких-небудь різких маневрів. Однак досвідчений командир намагався забезпечити війську позиційну перевагу. Стрій можна було розтягнути, сподіваючись таким чином охопити противника із флангів, або наростити глибину строю, щоб продавити ворожі бойові порядки, натиснувши на них масою.

В обороні стіну із щитів формували на підйомі: виникало каре, яке неможливо було обійти із флангу. При цьому, воїни згуртовувались у лави, що надавало строю підвищеної стійкості та здатності витримати масу атаки вершників. Крім того, перекриті щити краще захищали воїнів від ворожих стріл.

У Західній Європі з етносів Нижнього Рейну (батавів, бруктерів, сугамбрів тощо) сформувався суперетнос – “франки”. Це слово (герм. *franc* або *frank/frang* ‘вільний, невіддільний, справжній’) у мові латинян перетворилося на дієслово *frango* ‘ламати, розбивати, нищити’, що яскраво засвідчило роль “франків” як одних із могильників Римської імперії. Водночас, королі франків, спочатку Хільдерік, а потім Хлодвіг служили у римських військах, де засвоювали воєнне мистецтво латинян. Після падіння Риму Хлодвіг стає повноправним правителем нової Франкської держави, розбивши у 480-х рр. римського намісника Сіагрія, підкоривши алеманів у 497 р., а в 507 р. – вестготів.

Доступ до франкського війська був відкритий воїнам – представникам будь-якого етносу (“фольку”). Про бойове мистецтво франків писав Сідоній Апполінарій: “Франки Хлодвіга кидали свої сокири й списи з дивовижною силою, володіли надзвичайно майстерно щитами й нападали на ворога з такою стрімкістю, що начебто випереджали пущені ними дротики. У ворожий стрій вони вдиралися, користуючись довгими списками, та із цією метою передові ряди бійців мали цю зброю, прикриваючи інших людей, що метали стріли, списи та інше проти фронту, а потім і проти флангів ворога.

Кинуті сокири розбивали щити, і потім ворога добивали в рукопашну; а якщо пущений спис попадав у щит противника, франк досягав ворога у декілька стрибків, і, наступивши на кінець списа, налігши на нього всією своєю вагою, відтягав, таким чином, щит донизу, оголював ворога й потім розсікав його мечем або сокирою.

Кіннота <...> розташовувалася флангами бойового порядку, діючи разом із легкою піхотою. Як правило, кожний вершник самостійно мусив обрати собі товариша-піхотинця, й вони зобов'язувалися взаємно захищати і допомагати один одному.

У бою змішана піхота діяла спочатку своєю метальною зброєю, а потім, коли кіннота атакувала, то легкі піхотинці бігли за нею, щоб взяти участь у рукопашному бою, вражаючи переважно ворожих коней. При невдачі атаки піхота прикривала відступ. У разі потреби, піхотинці сідали на крупи коней. Якщо місцевість сприяла переважно пішому бою, то франкські вершники сходили з коней, які привчені були залишатися на місці". Отже, франки вміло поєднали римські прийоми та засоби із старогерманським бойовим мистецтвом. Вони вміли битися строем (клином або фалангою) та в розсіпну, а крім цього мали сильну кінноту, яка взаємодіяла із легкою піхотою. Хоча воювати кінним строем вершники не були навчені.

Натомість інший автор – Агафій описує франків так: "Зброя й одяг франків прості й виготовляються самими воїнами; панцирі вони зовсім не використовують; голова, груди й потилиця у них відкриті; одяг їх – широкі шкіряні або полотняні штани; на правому стегні висить довгий меч, на лівій руці – щит. Стрільців і кінноти вони не мають, а б'ються піші, застосовуючи для нападу дволезові сокири (франциски) і списи із зазубреним вістря (ангони), що однаково зручні для метання й ручної дії".

Оригінально описав тактику франків у бою при Казиліні (554 р.) Агацій: "Їхнє бойове розташування було клиноподібним, отже схоже на грецьку букву «дельта». Там, де клин закінчувався гострим кінцем, щити воїнів щільно поєднувались один до іншого на зразок даху, що нагадувало начебто голову кабана. Сторони шикувалися уступама, що склалися із підрозділів, і стояли дуже косо, так що поступово розходилися на велику відстань одна від одного, утворюючи в середині порожній простір, причому можна було бачити рядами відкриті спина солдатів.

У такий спосіб був побудований фронт, спрямований у різні боки, щоб мати можливість стояти лицем до противника й битися з

ним, прикриваючись щитами, причому саме завдяки такій побудові само собою виходило забезпечення тилу <...>.

Вістря їхнього клину прорізало ряди ромеїв, не заподіявши їм більших втрат, аж до самого хвоста колони, а деякі навіть пішли далі, начебто вони хотіли штурмувати роменський табір. Тоді Нарзес (ромейський полководець) поступово загнув і витягнув обидва фланги, так, що вони стали попереду оточувати противника, й наказав кінним лучникам обстрілювати ворога з тилу. І вони це розпочали негайно ж робити без будь-яких труднощів; тому що ворог боровся в пішому строю, то вершникам було легко здалеку обстрілювати їхню витягнуту лінію, що не могла захиститися з тилу.

Таким чином, спина франків обстріляла з усіх боків, тому що ромеї обстрілювали із правого флангу одну внутрішню сторону клину, а з лівого флангу – іншу внутрішню сторону.

Внаслідок того, що щораз падали крайні воїни, ставали видимими відкриті спина наступних, а тому що це траплялося дуже часто, то число "варварів" стрімко зменшувалося <...>".

Навіть самий бездарний римський полководець не став би вишиковувати у такий спосіб (порожнім клином) своє військо і відправляти його на забій без прикриття кінноти та легкої піхоти, добре знаючи, що ворог може своєю кавалерією охопити його із флангів і тилу. Крім того, "порожній клин" не буде мати силу удару, достатньої, щоб прорвати фронт ворога, тому що не має маси воїнів, необхідної для створення тиску на передні шеренги. Ця розповідь нагадує міркування Вегетія про нові шикуння, що рекомендуються для армії. Агацій не приховував, що події описані ним із чужих слів, він сам доповнював їх власними міркуваннями: "І мені здається, що вершникам, що перебували на флангах, було дуже просто через голови тих, які стояли зовсім близько від них, стріляти в спину бійцям тих рядів, що перебували із протилежного боку".

Всі подібні описи свідчать, що життя окремої людини у "варварських" королівствах вартувало дуже мало, стрімко почалося розшарування суспільства, у якому "верхи" не цікавилися долею "низів" – "розмінної монети" великих подвигів". Користуючись висловом із "Слова о полку Ігореве": "Князям (тобто фактично "вершникам", військовій аристократії) – слава, а дружині (війську) – амінь (кінець, загибель)". Це – типові алгоритми Середньовіччя, яке окремі історики називають "темними часами" людства.

Постійні військові дружини, що перебували на службі у короля та його оточення, послужили основою для створення

регулярного франкського війська. Їхня чисельність, забезпечення і навчання цілком залежали від можливостей та бачення власника.

Кілька селянських дворів виставляли одного піхотинця зі своєю зброєю. Ці воїни на щорічних зборах проходили бойову підготовку. Ополченці становили піхоту франків. У другій половині VI – початку VII ст. франки вели війни з аварами, що мало сильний вплив на формування франкської кінноти, воювали з готами та візантійцями в Італії, а у 732 р. фактично врятували Європу від вторгнення арабів, розбивши їх при Пуатьє. Вміле поєднання у цьому бою дій піхоти, побудованої у фалангу, що приймала на себе всі атаки арабської кінноти, та франкської кавалерії, що нанесла вирішальний удар і зломилася супротив арабів, принесло франкам перемогу.

Найбільшої могутності франкське королівство досягло за правління Карла I Великого (742–814 рр.), що став королем у 768 р. Військові загони з вершників і піхоти у мирний час забезпечували поліцейську й прикордонну служби. Вздовж узбережжя створювалась оборонна смуга із замків і вартових веж, котрі охоронялися стаціонарними гарнізонами, що захищали королівство від ворогів.

Розпочавши ряд походів, Карл I суттєво розширив королівство франків. Самою важкою і тривалою стала війна із саксами (772–804 рр.). Ці племена жили на великій території між річками Везер і Ельба. Сакси не мали такого потужного війська та вдалого озброєння, як франки, але воювати у строю все ж таки вміли. Їхні загони переважно склалися із легкоозброєної піхоти й невеликого числа вершників, здатних битися також у пішому порядку.

Розуміючи, що у відкритому бою їм не перемогти військо франків, сакси вели партизанську війну, роблячи дрібні напади на колони ворога. Лише двічі за 32 роки війни вони ризикнули відкрито виступити проти армії Карла I Великого: в 783 р. при Детмольді й на ріці Газі, але обидва рази зазнали нищівної поразки.

З часом тактика франкського війська почала змінюватися. Це обумовлювалося зубожінням дрібних і середніх землевласників, у яких землю скуповували багаті бенефіціарії (“бенефіцій” – земельна ділянка). Отже, число навчених піхотинців скорочувалося пропорційно зубожінню селянських господарств. Селяни, таким чином, втрачали матеріальну спроможність власним коштом навчати й озброювати воїнів. Спосіб підготовки піхоти зі складу ополчення поступово втратив актуальність і на заміну йому прийшли професійні військові дружини.

Внаслідок домінування піхоти, для перекидання військ на значні відстані, повинні були широко використовуватися водні шляхи та відповідний військовий транспорт – човни. Про це свідчать і рядки з листа Карла I Великого, в якому він, закликаючи на війну настоятеля Сен-Кантенського абатства, вимагав “щоб всі ленники були готові до плавання на човнах, якщо ми захочемо зробити морську переправу”. Нерідко військо франків, завдяки їх великій чисельності, розподілялося на дві армії, що атакували ворога з різних сторін і з'єднувалися на захопленій території.

Така тактика використовувалася Карлом I Великим, зокрема при вторгненні в Ломбардію у 773 р., у війні проти арабів в Іспанії в 778 р. та під час однієї із саксонських кампаній 794 р. Очевидно, що франками широко використовувалися сили кінної піхоти на додаток до власне кавалерії. Ретельна підготовка до наступу, забезпечення його відповідними ресурсами й технічними засобами, використання таємних нічних пересувань і, звичайно ж, нещадне придушення опору на поневолених територіях – робили франкську армію потужним зряддям експансіоністської політики перших Каролінгів.

Коні залипалися найціннішою частиною військового майна. Проте саме завдяки швидкій і маневреній піхоті армія Каролінгів одержала свою беззаперечну тактичну перевагу, тоді як кіннота використовувалася переважно для нанесення раптових блискавичних ударів або у ході переслідування противника. Випадки масованої кавалерійської атаки у франків, імовірно, були вкрай рідкими.

У 781 р. Карл I Великий легітимізує “королівство Італію”, котре планує передати під владу свого сина Карломана. У 812 р. імператор Михаїл I Рангаве, який вже й не сподівався на покращання ситуації Візантії на Заході, визнав Карла I Великого західним римським правителем. Однак Карл I Великий претендував на більше та іменував себе офіційно “*imperator Romanum imperium*”, тобто “імператором Римської імперії”. Через два роки, у 814 р., Карл I Великий помирає та на підвладних йому територіях розпочинається черговий неспокій. Його держава розпалася на ряд окремих королівств – Бургундію, Італію, Лотарингію, Наварру, Німеччину, Прованс, Францію тощо.

У Північному Причорномор'ї у цей час також відбувалися важливі військові події, що сприяли розвитку воєнного мистецтва. Так, місцеве населення засвоювало ази візантійської фортифікації. Наприклад, у 30-х рр. IX ст. за допомогою візантійських інженерів і будівельників у Хазарському каганаті побудовано потужну фортецю Саркел. Роботами керував знаний воєнно-інженерний

митець – професійний архітектор і, водночас, візантійський розвідник – спафарокандидат Петрона Каматір, брат дружини кесаря Феофіла (правив з 829 до 842 р.).

Союзниками каганату стали угорці та їх воєвода Лебедій (Ельод), одружений на донці хазарського кагана. У 838 р., виконуючи завдання своїх сюзеренів, саме угорці перехопили на Дніпрі давньоруських розвідників, які поверталися з Візантії. Даний факт свідчить, що угорці виконували контррозвідувальні функції на користь своїх союзників.

Хазарам за підтримки ромеїв вдалося підкорити слов'ян і захопити Київ, лише Аскольд і Дір змогли визволити місто від влади каганату. У відповідь за допомогу в боротьбі зі слов'янами хазари поступилися ромеям своїми васалами у Криму, до яких належало королівство готів. 842 р. ромеї посилили роль стратіга (воєводи) в Херсоні, який почав офіційно йменуватися “патрікій та стратіг кліматів”, тобто всіх володінь Візантії та її васалів у Північному Причорномор'ї. Таким чином, візантійці оптимізували військове адміністрування у провінції.

На Півночі Європи в цей час посилювалася Англія, котра протягом тисячоліть була ареною жорстоких битв між різними народами давнього світу: кельтами, саксами, валлійцями, антами-ютами, скотами, римлянами, норманами тощо. Кожен із цих етносів вносив свою лепту в теорію воєнного мистецтва. Відома, зокрема, легенда про похід данського короля Гутрума на Уессекс у 878 р.

Данський король – агресор, за переказами, обговорював плани майбутнього бою зі своїми вояками в присутності місцевого музики, який грав їм на арфі та видавався дуже бідним і нікчемним, принизливо збираючи недоїдки зі столу ситих і задоволених пихатих данців. Але після своєї поразки в бою, коли посланці Гутрума прибули до короля Уессексу з пропозицією миру, вони впізнали в особі короля Альфреда того жебрака-музику. Король Уессексу навіть зустрічав данських гостей, граючи на тій самій арфі. Отже, “таємні операції” розвивалися та вдосконалювалися, натомість у теорії та практиці боєзйткнень спостерігався процес пошуку нових ідей.

Наприклад, до поширення використання кінноти франкам довелося вдатися під час відбиття натиску норманів з Півночі, угорців зі Сходу й арабських морських піратів з Півдня (IX–X ст.). Спираючись на свідчення “Фульдських анналів” за 891 р., можна стверджувати, що вже до кінця IX ст. франкське військо цілком складалося з кінних воїнів. Вартість озброєння й екіпірування вершника залишалася досить високою, і мати навіть невеликий

загін кінноти могли дозволити собі лише король і найзаможніші з місцевих магнатів – майбутні елітні лицарі.

У разі кінної атаки франками все частіше застосовувався спосіб “лежачого спису”, коли вершник стискав спис долонею, поверненою нагору, одночасно втримуючи ратище ліктем під пахвою, і завдавав удару, сила якого збільшувалася завдяки швидкості коня. Цей спосіб цілком підходив до сталого порядку побудови кінноти – невеликими, але компактними загонами. Згадане – запозичення із досвіду латинян і розраховане на гнучку тактику – “атака-відступ-атака”. Правда, змінився алжор: замість риси, надзвичайно втомливої для важкоозброєного вершника, обирався легкий галоп, що дозволяв успішно маневрувати під час атаки. Довелося й виводити специфічні породи коней, бо, наприклад, степові невеликі коні або стрункі та витончені аргмаки не могли утримувати на собі таку вагу броні та іншого лицарського озброєння. Окрім цього, вдосконалювалося сідло та інші необхідні елементи устаткування.

З розпадом централізованої європейської держави Каролінгів військово-політична ситуація в Європі кардинально змінилася. Королі, герцоги й графи окремих дрібних країн були не в змозі протидіяти, наприклад, вікінгам, вони ж “люди з Півночі” – нормани. Їх бойові загони здійснювали напади відразу в багатьох місцях і розпочали мережеву загарбницько-піратську війну, від якої страждала не лише Європа.

На противагу різним суб’єктам тогочасного регіонального впливу, нащадки готів і слов’ян до 839 р. сформували на Волзько-Каспійському торговельному шляху Норманський каганат, яким правив клан Інґлінґарі – Інґлінґів (можливо й назва річки – Волга походить від слов’янізованого германського слова зі значенням “благословенна”). Це соціальне утворення, що нагадувало пізніші січі козаків, згодом знищили угри – одні з предків сучасних мадярів.

Успіх тактики норманів полягав у раптовості та несподіваності їх нападів. Частіше над усе мирні мешканці не могли дати відсіч їх професійним воїнам. Така спроба описана в одній із хронік за 822 р.: “Незліченна безліч піших із сіл і маєтків, зібраних в один загін, наступає на них, як би маючи намір вступити в бій. Нормани же, бачачи, що це низька чернь, не стільки беззбройна, скільки позбавлена військової дисципліни, знищують їх з таким кровопролиттям, що здається, начебто ріжуть безглуздох тварин, а не людей”. Отже, з метою пограбування, пересічні нормани, що являли собою організоване злочинне макроутрупування, нехтували

людським життям, були жорстокими вбивцями з архаїчною паразитарною психологією.

Словом нормани середньовічні автори називали й інших "людей з Півночі", зокрема нащадків готів, які були більш витонченими воїнами та непересічними дипломатами. Так, нащадки готів із Північного Причорномор'я (можливо з Норманського каганату) у складі дипломатичної місії на чолі з візантійським імператором Феофілом прибули, у тому числі й з розвідувальною місією, до французького імператора Людовика I Благочестивого до резиденції Інгельгайм у 839 р. У той час візантійці та нащадки готів спільно контролювали дніпровські пороги (зокрема Кичкаський, який називався також Крарійським) і острів Св. Георгія – сучасну Хортицю. Не випадково візантійські імператори добре й детально були поінформовані про ситуацію, котра складалася навколо дніпровських порогів. Русичам, у свою чергу, під час освоєння тогочасного світу, спільно із союзниками – норманами вдалося досягнути навіть берегів Іспанії та неодноразово грабувати територію Андалузії. Приблизно у 843–844 рр. вони здійснили вдалий блискавичний напад на Севілью.

Завдяки "гостям з Півночі", котрих також за різними характерними ознаками сучасники називали "вікінгами" або "варягами", давні русичі навчилися морешлявству на великих кораблях – фортецях (*knorr*), а також швидкохідних бойових (*skeid*). Київські князі наймали "варягів" на службу, формуючи із них суто "варязькі дружини" (*pingalid*), а також використовуючи у змішаному війську (*grid*). За посередництва вікінгів на Русі поширювалися мечі так званого каролінзького типу, а також технології їх виготовлення. Через деякий час вже самі слов'яни виготовляли такі мечі, котрі підписували на лезі своїми іменами. Також під впливом вікінгів вдосконалювалися бойові ножі, сокири, списи, зброя бойових коней тощо. В свою чергу, вікінги почали використовувати шаблі, кольчуги, конічні шоломи, піки, чекани, складні луки тощо, а також засвоїли тактику бою верхи.

Справжнім скарбом для дослідників побуту й воєнного мистецтва норманів-вікінгів є родові саги – усні сказання, пізніше записані та узагальнені у текстуальні цикли. Вражає реалізм у зображенні битв і двобоїв, де описуються деталі хто й на якому ударі вбив противника або відрубав йому голову, ногу, руку тощо. От, як наприклад, зображується набіг вікінгів у "Сазі про людей з Лаксдаля": "В Арінбьярна були гарні кораблі. Навесні він приготував три найбільших бойових кораблі. У нього було тридцять дюжин чоловіків. <...> Одного разу, вночі, у тиху погоду,

вони ввійшли в якусь річку, тому що не було бухт, зручних для причалу, і відлив оголював береги <...>. Тоді вони вирішили зійти на берег, а третина війська залишила охороняти кораблі. Вони пішли нагору річкою, між нею й лісом. Незабаром перед ними відкрилося селище. Тут жило багато брусельських. Побачивши військо, вони дременули із села в глиб країни. Вікінги кинулися за ними. Далі було друге селище й ще одне. Коли вони підходили, вся люdnість бігла звідти <...>.

Коли ж вікінги відійшли подалі від берега, фризи зібралися до лісу, і тому що їх було більше тридцяти дюжин чоловіків, вони вийшли назустріч вікінгам і вступили з ними у бій. Це була жорстока битва. Вона скінчилася тим, що фризи накивали п'ятами, а вікінги переслідували їх. Тікаючи, селяни широко розсіялися. Те ж трапилося й з тими, хто їх переслідував. Лише деякі з них трималися разом. Егіль переслідував фризів, і з ним кілька людей. А тих, що давали чосу, було дуже багато.

Фризи добили до якогось рову й перебралися через нього. Потім вони розібрали міст. І відразу до цього рову з іншого боку підбіг Егіль зі своїми людьми. Егіль кинувся й перестрибнув рів, але інші так і не змогли. Ніхто навіть і не намагався стрибнути. І коли фризи побачили це, вони напали на Егиля, але він відбився. На нього кинулися ще одинадцять чоловіків, але бій скінчився тим, що він знищив їх усіх. Після цього Егіль поклав міст на місце й перейшов рів у зворотному боці”.

Те, що Егіль поодиноці перебив одинадцять чоловіків, що напали на нього, зовсім не є великим подвигом в очах вікінгів. У сазі не повідомляється про це, як про щось неймовірне, а просто констатується цей факт. Воїнові-професіоналові не становило проблеми розігнати десяток-інший простих селян, вихваляти такий учинок не було причини. Інша справа, якщо вікінг у двобої зміг перемогти бійця, рівного собі, а тим більше кращого. Такий епізод уже чогось був вартий, та, більш того, повчальний.

Давні русичі спільно із своїми союзниками – вікінгами (норманами) завдавали постійного клопоту Візантії. За словами літопису: у 852 р. “ходила Русь з Новгороду з князем, на ім'я Бравлін, воювати з греками, на Царгород, і завоювала Грецьку землю від Херсону [Херсонесу] до Корчева [Керчі] і до Сурожу [Судаку], і повоювала околиці Царгороду, і захопила багато міст і незлічений скарб”. Про високу якість розвідки свідчить і синхронність походу Бравліна з нападами русичів і норманів на міста на узбережжі Чорного моря, зокрема на Амастріду.

Балтійський слов'янин – “варяг” Рюрик (“Сокіл”), господар Рустрінгії, від якого бере початок родова династія Рюриковичів, заволодів північною частиною шляху “З варяг до греків”. Він відрядив на Константинополь експедицію, яку очолили два його бояри – Аскольд і Дір. “І відправилися вони Дніпром, і коли шли повз берега, то побачили на горі невеличке місто. І запитали: «Чиє це місто?». Тамешні мешканці відповіли: “Було три брати, Кий, Щек і Хорив, котрі побудували містечко це й згинули, а ми тут сидимо, їх нащадки, і сплачуємо данину хозарам”. Аскольд же й Дір залишилися у цьому місті, зібрали у себе багато варягів і почали володіти землею полян. Рюрик же княжив у Новгороді”. В особі нових князів-вікінгів – Аскольда і Діра, які спочатку виконували розвідувальне завдання Рюрика, нащадки готів з “Великої Скифії” (“Великої або Холодної Швеції” скандинавських саг) повернулися на прабатьківщину. Варяги все більше перетворювали Дніпровський шлях на свій форпост, мали тут свої спостережні пункти, що дозволяло їм знати майже все, що відбувалося в Гардариці – так вони називали Русь. Південною їх базою на виході в Чорне море, а також спостережним пунктом, став сучасний острів Березань, де знайдено рунічний пам'ятник, який Грані побудував на честь свого друга Карла.

Ранком 18 червня 860 р., після з'ясування того, що імператор Михайло III з військом поїхав бити “агарян” (арабів), русичі та вікінги під проводом Аскольда та Діра здійснили вдалий напад на Константинополь. Опис сучасниками штурму столиці ромеїв свідчить про обізнаність нападників щодо специфіки оборони міста. 25 червня, після повернення імператора, сторони розпочали переговори. Аскольд і Дір отримали значні матеріальні коптовності та зняли облогу.

Після 860 р. на Чорному (від того Руському, на честь саме Київської Русі) морі візантійці неодноразово бачили човни (моноксили) слов'ян і нащадків готів, які відпрацьовували тактику морської розвідки, десантування та ведення бойових дій у прибережній смузі. Не випадково візантійський імператор Костянтин VII Багрянородний у своїх повчальних текстах сину Роману присвятив цьому питанню окремий розділ: “Щодо росів, які відправляються з моноксилами з Рбсії до Константинополю”. Текст висвітлює неабияку обізнаність кесаря про технологію виготовлення моноксилів (наприклад, що їх роблять взимку), тактику збору ескадр кораблів, про міста Київської Русі (Рбсії), специфіку долання порогів на Дніпрі, що свідчить про тривале розвідувальне супроводження з боку Візантії морських походів росів

і взагалі перебігу подій в Північному Причорномор'ї. Фактично ці походи Дніпром і Чорним морем закладали основу пізнішим походам козаків, що яскраво ілюструє спадкоємність традиції. Морські походи дозволяли збирати інформацію на усьому просторі Чорного й Середземного морів, а це засвідчують і дані археології, зокрема написи "північних гостей" у візантійських соборах.

Далеко не завжди напади норманів, закінчувалися вдало. Вони самі нерідко зазнавали поразки й від регулярних військ, наприклад, від короля Карла Заїки при Сокурі у 881 р. або від Арнульфа (спадкоємця Карла III) при Левені у 891 р., а також від поселенців, які аж ніяк не завжди виявлялися "боязкими ягнятами" і найчастіше могли постояти за себе. Із саги: "Егіль і з ним його дванадцять чоловік пройшли ліс і побачили широкі поля, а на них будови. Прийшовши на двір, вони стали вдиратися у споруди, але не бачили там жодної людини. Вони забирали все майно, що могли віднести із собою. Там було багато будівель, і вони затрималися надовго. Коли ж вони залишили двір, їх відокремила від лісу велика юрба, що приготувалася напасти на них. Від двору до лісу йшла висока огорожа. Егіль велів своїм супутникам просуватися за ним уздовж огорожі так, щоб на них не можна було напасти з усіх боків. Егіль ішов першим, а за ним – інші, так близько один до одного, що між ними не можна було пройти. Юрба курів запекло нападала на них, найбільше пускаючи в хід списи й стріли, але за мечі не бралася. Рухаючись уздовж огорожі, Егіль і його люди спочатку не бачили, що з іншого боку на них теж прямувала сторожа, і вона відрізала їм шлях навскіс. У тупику кури почали тіснити їх, а деякі спрямовували в них списи й мечі через огорожу, інші ж накидали одяг їм на зброю. Їх поранили, а потім взяли у полон, зв'язали й привели у двір". Надалі вікінгам все-таки вдалося вирватися, але не завжди набіги закінчувалися так сприятливо для нападників. Варта уваги тактика, якою скористалися кури, щоб захопити ворогів. Розуміючи, що їм не здолати професійних воїнів – норманів силою, вони застосували хитрість, заманивши їх у пастку.

Час від часу вікінгам доводилося брати участь у польових боях. Тут вони використовували стару тактику германців, зокрема, побудову клином. Організованої кінноти нормани не мали й щільний стрій прикривали лучники, що розсипалися, металельники дротиків і пращники.

У строю пикувалися різноозброєні вікінги. Списники з важкими списами, окутими уздовж по ратищу, щоб вороги не перерубали дерево, йшли у лавах з мечоносцями й бійцями, озброєними залізними дрюками або сокирами. Списник перевертав

спис обома руками, а мечоносець прикривав щитом і його, й себе, обираючи момент для удару.

Кожний хевдинг (лицар) мав власний підрозділ – хірді, і міг воювати незалежно від інших. Хірдімани (бійці) навчалися бою в щільному строю і лише у лавах своєї дружини. Наприклад, опис бою у сазі: “Військо шикувалося двома полками. Над одним полком стояв ярл (полководець) Ельвгейр, і перед ним несли його прапор. У цьому полку були його воїни, а також ратники, зібрані в країні. Цей полк був набагато більший, ніж полк Торольва <...>.

Підняли бойовий прапор. Його ніс Торфід Суворий. У всіх воїнів Торольва були норвезькі щити й норвезьке бойове спорядження. Усі в його полку були норвежцями.

Торольв вишикував свій полк поблизу лісу, а полк Альвгейра рухався уздовж ріки. Ярл Адильс і його брат побачили, що їм не вдалося застати Торольва зненацька. Тоді вони почали шикувати своє військо й розподілили його на два полки. У кожному був власний прапор. Ярл Адильс поставив своїх воїнів проти ярла Альвгейра, а Хрінг – проти вікінгів. Почалася битва. Обидві сторони билися добре. Ярл Адильс завзято наступав і зрештою потіснив Альвгейра. Тоді люди Адильса наступали ще рішучіше. Пройшло небагато часу, і Альвгейр кинувся тікати. Адильс спочатку переслідував тікаючих, але недовго, а потім повернув назад – туди, де йшов бій, і знову почав наступати. Коли Торольв побачив це, він повернувся проти ярла й велів нести туди прапор, а своїм воїнам наказав слідувати за ним щільно зімкненими лавами.

«Будемо триматися впритул до лісу, – сказав Торольв, – тоді він буде прикривати нас із тилу, і вони не зможуть підійти до нас із усіх боків». Воїни Торольва так і зробили, й розпочали наступ уздовж лісу. Почалася жорстока битва. Егіль кинувся назустріч Адильсу, і вони люто билися. Різниця у силах між військами була дуже велика, але все ж таки серед людей Адильса було більше вбитих. Торольв так роз’ярився, що закинув щит собі за спину й взяв спис обома руками. Він кинувся вперед, і рубав, і колов ворогів направо і наліво. Люди розбігалися від нього у різні боки, але багатьох він устигав убити. Так він розчистив собі шлях до прапора ярла Хрінга, й ніхто не міг перед ним устояти.

Він убив воїна, що ніс прапор ярла Хрінга, і розрубив ратище прапора. Потім він устромив спис ярлу в груди, так що воно пройшло скрізь броню і тіло й вийшло між лопаток.

Він підняв ярла на спис над своєю головою й застромив ратище в землю. Ярл помер на списові, а всі це бачили – і його воїни, й вороги.

Після цього Торольв оголив меч і став рубати обома руками. Його люди теж наступали. Тоді були вбиті багато хто із бриттів і скоттів, а деякі наживали п'ятами”.

У техніку індивідуального двобою креативних нововведень вікінги не внесли. Нею користувалася безліч поколінь воїнів німецьких племен, а потім – в обох римських імперіях. Таку манеру бою приписують норманам лише тому, що саме в їхніх сагах збереглися відомості про неї до наших днів.

Через те, що деякі воїни не мали броні, основним захистом “людей з Півночі” був щит. Більшість ударів приймалося саме на нього, але часто противники спеціально били по щиту з метою розбити його й позбавити ворога прикриття: “Він кинувся на Скарпхедіна й негайно ж наніс йому удар списом і влучив у щит. Скарпхедін відрубав ратище списа, підняв сокиру й розрубив Сігмунду щит до середини. Сігмунд наніс Скарпхедіну удар мечем і потрапив у щит, так що меч застряг. Скарпхедін з такою силою потягнув щит, що Сігмунд випустив свій меч. Скарпхедін ударив Сігмунда сокирою. Сігмунд був у шкіряному панцирі, але удар сокири потрапив у плече і сокира розсікла лопатку. Скарпхедін потягнув сокиру до себе і Сігмунд упав на коліна, але негайно ж підвівся на ноги”.

Недарма на знаменитих хольмгангах (боях-двобоях загонів вікінгів) учасникам дозволялося протягом двобою перемінити до трьох щитів: “Коли карели довідалися, що на них хочуть напасти, вони зібралися й виступили проти квенів. Вони були впевнені, що перемога знову буде за ними, але коли почався бій, норвежці почали тіснити карелів. У них були міцніші щити, ніж у квенів. Карели падали з усіх боків. Багато їх було вбито, а деякі бігли”. Щити могли використовувати не лише як захист або для нанесення ударів – їх, при нагоді, могли метати: “Тьярві кинув йому під ноги щит, але він перестрибнув через нього, встояв на ногах і прокотився далі до берегу”.

У текстах саг є фрагменти, де розповідається, що зброя не може розсікти живу плоть: “Потужні удари сипалися так часто, що щити незабаром були порубані й стали непридатні. Коли Атлі побачив це, він відкинув щит, взяв меч в обидві руки й почав рубати, що було сили. Егіль наніс йому удар у плече, але меч не встромився. Тоді він уразив його другий раз і третій. Йому легко було обирати місце для ударів, тому що Атлі не був захищений. Егіль замахувався мечем із усієї сили, але меч не встромлювався, куди не влучав. Бачачи, що нічого так не вийде, тому що і його щит теж зробився непридатним, Егіль кинув меч і щит, кинувся на Атлі

й обхопив його. Тут почалася боротьба й Атлі впав на спину, а Егіль нахилився над ним і перекусив йому горлянку". Ось таке бойове мистецтво...

Водночас, окрім архаїчно-звірячих засобів бою, вікінги вміли застосовувати військові хитрощі. Прикладом можуть бути ноу-хау вікінга Олега, який після підступного вбивства Аскольда і Діра, захопив фактичну владу в Києві.

Перед нападом на Константинополь – Царгород у 907 р. Олег дізнався, що візантійське військо воює проти арабів, у столиці імперії підняв бунт лідер провінційної знаті Андронік Дука, якого таємно підтримав константинопольський патріарх. Крім того, Олег здійснив таємні переговори з болгарським царем Симеоном Великим. Болгари забезпечили Олега додатковою інформацією і пропустили через свої землі давньоруську дружину, що прямувала на Південь сухоходом.

Олег і його радники заздалегідь продумали тактику штурму Царгороду, використовуючи дані про метеорологічні фактори на Босфорі й ланцюг, яким ромеї перекривали Суд (затоку Золотий Ріг). Рештки цього ланцюга – витвору воєнно-інженерного мистецтва, які можна побачити й досі у Стамбулі (Константинополі), справді вражають і якістю кування, і надійністю з'єднання ланок. Натомість, русичі заздалегідь виготовили спеціальні дерев'яні колеса і пристосували до них човни. На ромеїв поява таких технічних засобів під стінами їхньої столиці справила неабияке враження. Ефект підсилювався повітряними конструкціями, що нагадували фігури людей і коней, які "скакали небом". Візантійці вийшли з дарами назустріч Олегові та запропонували йому випити вина на честь примирення. Князь достеменно знав, що вино це отруєне, й відмовився від "дарів данайців". Переговори пройшли за сценарієм київського лідера.

Після взяття візантійської столиці Олег прибив свій щит на Золоту браму Царгороду як символ перемоги. Цей щит на власні очі бачив польський мандрівник і розвідник Мадей Стрийківський ще у 1575 р., що свідчить про нерішучість ромеїв і навіть турків прибрати цю історичну святиню. "І повернувся Олег до Києва, несучи золото і паволоки, і плоди, і вино, і всіяке узороччя". Результатом походів русичів були угоди 907 і 911 рр., під текстами яких стоять підписи тогочасних руських дипломатів: Вермуд, Вуефаст, Інегельд, Ридульфост, Свенельд, Фарлаф та ін. Відповідно до угоди 907 р. киянам дозволялося мешкати в монастирі Св. Мамонта поблизу Константинополя, вони мали право входити до міста без зброї, не більше 50 осіб одночасно і у супроводі

візантійського чиновника. Подібна "резидентура" дозволяла постійно збирати інформацію та постачати її до Києва. При цьому русичі, які мешкали у Візантії, вільно володіли не лише усною, але й письмовою формами грецької мови. "Легальні" розвідники мусили мати грамоти, що гарантували би прибуття русичів із мирною метою. Водночас серед привілеїв привертає увагу право киян митися в ромейських лазнях "еліко хочуть". Допуск русичів у своєрідні "агенції новин", якими на той час були ромейські лазні, свідчить про їх широкі можливості для збирання інформації.

Коли ситуація з Візантією, на думку Олега, була врегульована, русичі зосередилися на Прикаспійському регіоні. У 909–910 рр. вони здійснили похід до Азербайджану, де захопили й пограбували прикаспійські міста. Однак цей вдалий похід змарнували хазари мусульманського і християнського віросповідань, які напали на русичів, котрі поверталися з морського походу. Після триденної битви русичі програли хазарам.

Бажаючи помститися ромеям за підтримку хазарів, Олег приблизно у 920 р. здійснив черговий похід на Царгород, але на цей раз заздалегідь обізнані про небезпеку візантійці під проводом нового кесаря Романа I Лекапіна (прийшов до влади у 919 р.) його переграла. Після поразки князь відмовився повертатися до Києва й попрямував морем на Кавказ, де й загинув. За словами анонімного єврейського автора: "Тоді руси стали підпорядковані владі хазарів". У давньоруських літописах цю поразку подано в алегоричній формі: Віщий Олег гине від змії (символ хитрості ромеїв, центр столиці яких прикрашав фонтан з великими переплетеними бронзовими зміями), котра виповзла з черепа його коня (поетичне уособлення колишніх перемог і вдач). На деякий час ім'я Олег перетворилося на титул руських князів (за аналогом римського імені Август). Так, наприклад, не випадково літописи називають Ігоря Старого Олегом, тобто "Благословенним".

У 940 р. хазари, підтримані Константинополем, під проводом свого кагана Песаха знову розбили русичів. Ігор (пом. у 945 рр.), який успадкував трон і політику свого попередника, вирішив здійснити похід на Царгород з метою відновити домінування русичів у басейні Чорного (на той час – Руського) моря. Він дізнався, що візантійці воювали з арабами на суходолі, але не врахував фактор флоту та його оснащення. Русичі через це й програли морський бій ромеям у 941 р. Крім того, розвідка Ігоря випустила з виду, що візантійський флот, споряджений нищівним "грецьким вогнем", залишився у гавані, а болгари попередили ромеїв: "І послали болгари звістку до царя, що йде Русь на Царгород".

Фактично флот Ігоря потрапив у вогневу пастку, підготовлену візантійцями, які знали про маршрут пересування русичів.

“Грецький вогонь” (Υγρό Πυρ) – попередник вогнемету та напалму. Вперше згадується ще під час битви при Деллі у 424 р. до н. е. як суміш сірки, нафти та олії. До часів Візантії склад “пекельного вогню” елліни та ромеї неабияк вдосконалили, а воєнно-інженерний митець Каллінік у 673 р. запропонував нову, більш потужну субстанцію, склад якої тримався у таємниці. Навіть досі фахівці сперечаються щодо його складових, тому що секрет виготовлення з часом втратили. Отже, можна лише уявити, як на воді цей “візантійський вогонь” спалював все живе.

Ситуацію вдалося владнати лише після чергового походу Ігоря у 944 р., коли делегація кесаря Романа I Лекапіна, задалегідь повідомленого агентурою і болгарським царем про небезпеку, вирушила назустріч Ігорю. На підході до Дунаю відбулися переговори й було укладено нову угоду, відповідно до якої, зокрема, і ромеї, і русичі мали право на взаємну розвідувальну діяльність. Однак це не стосувалося розвідників – “нелегалів”. У тексті угоди візантійці заклали таку норму: “<...> якщо ж прийдуть без грамоти і потраплять до наших рук, то ми будемо тримати їх під наглядом доки не повідомимо князя вашого. Якщо ж не дадуться нам і вчинять опір, то вб'ємо їх, і хай ваш князь не кине нам їхню смерть”.

Після поразки у Візантії русичі знову зосередилися на прикаспійському напрямі. У 943 р. вони захопили Дербент і перетворили його на опорну базу. Розвідавши шлях до столиці Кавказької Албанії – Бердаа (Партав, столиця князівства Арран), а також дізнавшись про те, що правитель цих територій Марзубан воює в Сирії, того ж року вони штурмом взяли місто. Лідерам Кавказької Албанії довелося вдаватися до досить підступних контрзаходів – частину русичів вони отруїли, а ті, хто залишився живий, вже не могли протистояти загонам Марзубана і русичі вимушено залишили Бердаа.

Головним прорахунком князів “Київського періоду” була стратегія самостійного вирішення комплексних завдань одним правителем. На полях битви виступали, як правило, збройні загани окремих або декількох державних об'єднань (іноді лише ситуативних союзників). Так, у 944 р, після укладання миру з Візантією, щоб помститися, Ігор підготував печенігів до походу на Болгарію, яка на той час знаходилася у полі зору руських “спостерігачів”, і провізантійська політика болгарських правителів викликала занепокоєння у Києві. Таким кроком, по-перше, Ігор ще більше ослабив Болгарію, по-друге, забезпечив можливість взяти під

контроль частину торговельного шляху уздовж західного берега Чорного моря і, по-третє, унеможливив союз болгарів і печенігів, що мало би непередбачувані наслідки для Київської держави.

Історичні джерела донесли до нас інформацію про жінку – вдалого організатора воєнної справи, якою виявилась Ольга (справжнє її слов'янське ім'я – Прекраса). Вона походила із поважного новгородського роду Гостомисла, який зініціював запрошення на Русь “ефективних менеджерів” того часу – варягів (норманів). Майбутня княгиня народилась у родовому маєтку князів Ізборських – Вибути (неподалік від Пскова) і виїхала за князя київського Ігоря та змінила своє слов'янське ім'я Прекраса на варязьке Ольга. Обране нею ім'я стало не лише проявом декларативної поваги до свого чоловіка та шанованого ним Олега, але й нагадувало русичам про період правління останнього, а також титул “Благословенний”. До того ж, варязьке ім'я княгині привертало на її бік вікінгів, які становили неабияку військову силу.

У 945 р. Ольга розпочала вдалу війну проти древлян – союзників хазарів, котрі, можливо, і не без втручання вірних їй “германців” (зокрема воєводи Свенельда та його сина Мстислава Лютого), вбили остогидлого їй чоловіка – князя Ігоря Старого. Після вчиненого, Ольга (яку літописець називає ще Вольгою або Волгою) обачливо під охороною варягів тривалий час мешкала у Вишгороді, де її сина Святослава навчали воєнному мистецтву скандинави Асмуд і Свенельд. Через те, що за язичницькими законами Ольга (пом. 969 р.) не могла легітимно обійняти княжий престол та їй загрожувала смерть після загибелі чоловіка, не виключено, що саме у цей період майбутня княгиня намагалась здійснити свої перші дипломатичні контакти з Візантією і таємно відвідала Константинополь, де й прийняла християнство.

Розуміючи переконливі перспективи цієї релігії, Ольга намагалась охрестити свого сина. Але Святослав відмовлявся від цього. “Релігію ромеїв” майбутній правитель сприймав з іронією. Згодом княгиня зосередила свої місіонерські зусилля на малолітньому Володимирі – синові Святослава. Починалася на теренах Київської Русі епоха великих князів – полководців.

Взагалі, у середовищі давніх київських русичів слово “конязь” (князь) означало “вершник”. А мистецтву верхової їзди хлопчиків із сімей “вершників” навчали з дитинства. До цього долучалися й інструктори з числа кочовиків. Військово-морській справі, як правило, майбутніх князів навчали і у подальшому вікінги, котрі приділяли велику увагу також мистецтву індивідуального бою з ворогом – військовим професіоналом. Не виключено, що свій дух воїн формував під впливом служителів культу – жерців.

Коли дитині із сім'ї військового аристократа виповнювалося три роки, йому коротко обрізали волосся, садили верхи та опоясували мечем. Далі починалася військова підготовка, котра з семирічного віку набувала регулярності та насиченості. З десяти років "чадо" брало участь у військових походах, де особливу увагу досвідчені дружинники приділяли не лише майбутньому князю - спадкоємцю центральної влади, але і його майбутнім помічникам - "боярм думаючим". Їх навчали не лише військовим "премудростям", але й воєнним - стратегії й тактиці.

У віці п'ятнадцяти років юнак вважався повноправним бійцем, але його продовжував опікувати приставлений до нього з п'ятирічного віку тренер - "кормилець" (аналог візантійського "дядьки"), що був із числа найдосвідченіших і найвдаліших воїнів.

Дружинник був людиною грамотною, котра виховувалося й на текстах із воєнного мистецтва. Так неабиякої популярності у військовому середовищі Давньої Русі набув візантійський трактат під умовною назвою "Девгенієво діяння".

На вищому рівні дружинної ієрархії знаходилася її "стара" частина, вона ж "передова" або "найкраща", що складалася із "бояр думаючим" і "хоробрих мужів" (з їх числа князі призначали керівників підрозділів).

Середній щабель посідали "діти (боярські)" та "мілостники", а на нижчому знаходилися "гріди" (д.-сканд. *Gridi* 'тілохранитель') та "отроки". Останні не мали права наближатися до князя та входити у його покої чи військову ставку.

Починаючи з X ст., кожний русич мусив бути грамотним. При князі Ярославі Мудрому (пом. 1054 р.) число публічних навчальних закладів сягала понад чотири сотні.

Формування професійного воїна у давніх русичів закінчувалося після вікового цензу в 16 років, коли молодик вважався "мужем" і мав право на одруження.

Якщо в період Античності в основі тактики та стратегії лежала спільність дій всіх родів військ, відсутність одиничних боїв на кшталт поєдинків, тощо, то на зорі Середньовіччя спостерігається таке явище, як індивідуальні бої, зрідка використовувалися невеликі тактичні з'єднання воїнів. Розвивається техніка бою на мечач, елементи рукопашного бою. Практично відсутні приклади боїв із застосуванням великих мас людей. Війни велись у невеликих масштабах, як правило, з метою приборкання чи пограбування сусіда.

Зважаючи на сталі контакти з нащадками готів і традиційну прогерманську орієнтацію давньоруських князів, Ольга, вже як

християнка, переключилася на дипломатичні зносини з майбутнім першим імператором Священної Римської імперії Оттоном I, котрий намагався через місію “західного обряду” вплинути на події в Києві, зокрема, та у всій Східній Європі, взагалі. Однак його посланець, слов’янин – хорват за походженням, Адальберт Магдебурзький (на той час монах Вейсенберзького монастиря), якого король за погодженням з Римським Папою Іоанном XII та особливим благословенням останнього “спорядив усім необхідним” для створення форпосту свого й римської курії, через неналежну крайнознавчу підготовку зазнав невдачі й у 962 р. залишив Русь. За словами літописця: “Повернувся Адальберт, не досягнувши успіху в тому, для чого був посланим, і переконавшись у марності своїх намагань; на зворотному шляху деяких із його супутників було вбито, а сам він з великими труднощами ледве врятувався й, прибувши до імператора, був ласкаво прийнятим”. Показово, що вже тоді в латинських джерелах слов’ян розглядали як нижчих, ніж “християн”, створінь. Наприклад: “Оскільки про слов’ян, які населяють землю християн, чи потрібно брати з них данину, запитав ти, брате. Тут поради не потрібно, бо суть справи очевидна. Бо якщо житимуть без податі, то колись почнуть вважати цю землю своєю власною; якщо почнуть платити податі, то будуть знати, що у цієї землі є господар”. Таке дикунське ставлення до слов’ян з боку західноєвропейців збереглося й досі та виявилось концептом під час розроблення різноманітних воєнних стратегій на тисячоліття вперед.

У X ст. розпочалося гостре протистояння Римського Папи та Оттона I – правителя Священної Римської імперії. Останній намагався відновити в одній державі імперії Римську та Карла I Великого, водночас на геополітичній арені того часу були й інші вагомі суб’єкти, наприклад, Нормандія.

Нормандські лицарі (фактично, нащадки вікінгів) – ударна сила армії Вільгельма Завойовника (XI ст.). Їх перші кінні бої погано відображені у літописах, але можна припустити, що кіннота розділялася на загони на чолі із сеньйорами. Ці загони (клуба) галопом атакували противника. Група нараховувала 25–50 озброєних списами вершників. На гобелені з Байє видно, що кожний воїн сам визначав для себе спосіб застосування списа, ніякої взаємодії у цьому відношенні не існувало.

Лише до кінця XI ст. повсюдно поширився прийом наносити удари списом, затиснутим між рукою й тулубом. Анна Комніна писала, що учасники Першого Хрестового походу начебто могли пробити списом дірку у вавилонській стіні. Новий прийом вимагав від вершників загону діяти в щільному ряду, причому ряд був

настільки щільним, що під час Третього Хрестового походу, начебто, "яблуко, кинуте в глибину бойових порядків, не впало на землю".

Кінну атаку починали з клуса, переходячи в галоп поруч із противником, заощаджуючи сили коней. Спис на початку атаки тримали вертикально, і лише, переходячи на галоп, нахилили його уперед. Ударом списа лицарі намагалися або вибити супротивника із сідла, або повалити його разом із конем. З цією метою удар списа спрямовувався перпендикулярно до поверхні щита, а сам спис лицар міцно стискав рукою й притискав до боку. Турнірні настанови більш пізнього часу наполегливо рекомендували у момент атаки не дивитися на спис противника, що наближається, щоб не зашлющити очі. Замість цього тексти радили всю увагу зосередити на його фігурі.

Після першої сутички лицарі виймали важкі мечі й починався рукопашний бій. Настанови рекомендували під час турнірних боїв не робити повторних сутичок, оскільки для виходу на позиції вимагалось чимало часу, а це змушувало публіку нудьгувати. Але й у справжньому бою було дуже важливо витримати перший удар, тому що він міг виявитися останнім. Візантіїці досить впевнено почували себе у бою з нормандцями і часто вигравали в них бої, організувавши у себе перед строем загородження з "їжаків" або візків.

Проти щільного піхотного ряду лицарська кіннота мало що могла протиставити. Щоб змішати піші порядки ворога, загони легкої піхоти засипали їх дротиками, не беручи таким чином участі в сутичці. Такі воїни зображені на гобелені з Байє. Ймовірно, що дану тактику нормандці запозичили від бретонців. Проти пішої фаланги подібна тактика цілком себе виправдовувала. Щойно стрій піхоти ламався, в це вивільнене місце негайно атакувала лицарська кіннота. Незабаром бій розпадався на безліч двобоїв, у яких важкоозброєні й треновані лицарі мали повну перевагу.

Лицарі могли битися і у пішому строю, але довгий щит і шпори заважали їм при цьому. Тактичним прийомом лицарів був обманний відступ. Цей маневр став темою для багатьох дискусій у воєнно-історичній науці. Фахівці вважають, що обманний відступ міг посягти паніку в інших загонах армії. Існує думка, що слово "оманний" просто маскує справжній відступ з поля бою. Однак є всі підстави припустити, що обманний відступ був саме тактичним прийомом, що найбільш підходив для армії, котра діяла загонами по 25-50 бійців. Ці загони, як правило, були постійними, з високим рівнем корпоративності. Тому ймовірність посягти паніку при обманному відступі була невеликою. Більш того, такі відступи були

характерні для кінних армій протягом багатьох століть. Бретонці використовували псевдовідступ з IX ст., і цілком ймовірно, що нормандці запозичили цей прийом саме від них. З успіхом псевдовідступи нормандці застосували у битвах в 1053 р. під Мессіною на Сицилії; 1071 р. – при Касселі (фр. *Cassel*, місцевість *Houtland*), а в 1060 р. – при Арці (Нормандія).

Серйозну загрозу для кінноти являли лучники, тому що бойові коні не були захищені бронєю. Та й самі вершники були частково відкриті (нижня половина тулуба та кінцівки). Особливу небезпеку для важких лицарів становили східні кінні лучники, які раптово з'являлися на фланзі, поливали лави стрілами і також раптово зникали на швидких конях. Щоб усунути таку небезпеку, Боемунд I (князь Антіохії) створив резервний загін, який мав атакувати ворожих лучників. Окрім того, Боемунд I оточував свій кінний загін піхотою, яка виконувала роль живого щита. У свою чергу, для захисту лучників і арбалетників застосовували важко озброєних списоносців. Таким чином, на полі бою різні роди військ доповнювали й підсилювали один одного, тобто являли собою "велику корпорацію".

Існує також думка про те, що коли нормандські лицарі проривали бойові порядки ворога і починали його переслідування, зупинити їх було практично неможливо. Насправді, нормандське військо вирізнялося дисциплінованістю.

Ефективність нормандської лицарської кінноти багаторазово підтверджувалася в боях. Так, наприклад, у 1047 р. при Валь-ес-Дюні (*Bataille du Val-ès-Dunes*) відбулась битва між армією герцога Вільгельма I Нормандського й загonom нормандських заколотників – баронів. Літописи не згадують про те, що в складі обох армій були досить значні загоони піхоти. Це був зустрічний кінний бій, у якому перемогу одержали більш вмілі лицарі герцога Вільгельма I й французького короля Генріха I. Проте змішана армія нормандської кінноти також діяла ефективно. В 1081 р. під Дірахією (Дураццо) італо-нормандська армія прорвала стрій візантійців, незважаючи на використання останніми кінних стрільців. При Монте-Маджоре, на р. Орфінто, 4 травня 1041 р. 2 тис. нормандців розбили чисельно переважаючу їх армію візантійців, незважаючи на те, що бойові порядки останніх склалися із двох ешелонів. Норманський клин таранив ворожі лави, проривали їх і змусили супротивника бігти. 10 червня 1053 р. у битві під Чівітате нормандські лицарі з Апулії розбили досить чисельну армію Римського Папи Лева IX, що складалася з італо-ломбардської кінноти і пішого загону. Удар норманів витримав лише загін швабських найманців чисельністю

в 700 бійців. Лицарі Гемфрі де Отвіля і Роберта (Гвіскара) де Отвіля марно намагалися прорвати їх стрій. Шваби були зім'яті виключно ударом усього нормандського війська. За результатами цієї поразки, Лев IX вимушено уклав мирну угоду, за якою Апулія і Калабрія відійшли нормандцям в якості лену.

Відому перемогу нормандці здобули 14 жовтня 1066 р. у вирішальній битві за Англію при Гастінгсі. Як писав Вільгельм з Пуатьє, бойові порядки нормандців склалися з ряду стрільців, ряду піхотинців і ряду кінних лицарів. Ослабивши стрілами оборону англійців, нормандці атакували їх силами піхоти. У прорив, що виник внаслідок цього, вдарила кіннота, що завершила розгром англійців під орудою їх короля Гарольда II й взяла участь у переслідуванні його війська. Дана тактика нормандців виявилася досить вдалою і вона ще раз продемонструвала їх вміння поєднувати у бою дії різних родів військ.

Насправді події розвивалися трохи не так, як їх описав Вільгельм з Пуатьє. Перші атаки нормандської піхоти не принесли успіху. Англійцям вдалося також успішно відбити кілька кінних атак ворога завдяки вдало обраній позиції на вершині пагорбу. Лише до вечора, коли англійський король Гарольд II був убитий стрілою, нормандцям вдалося зім'яти лави англійців. Отже, успіх або поразка в ті часи залежали від особистості, яка була де-факто символом війська.

Досвід битви під Гастінгсі не пропав даремно. Ще в часи Середньовіччя існувала думка, що іноді вигідніше спішувати лицарів, аніж діяти верхи. Після Гастінгсу ця думка помітно підсилилася. З тих пір нормандці стали часто спішувати свою кінноту, залишаючи у резерві лише невеликий кінний загін, а наперед висували ряд лучників. Правда існує й інша думка, що лицарі спішувалися лише тоді, коли у них вбивали коней, а замінити їх не мали можливості.

Генріх I Боклерк (фр. *Beauclerc* 'добре обізнаний'), молодший син Вільгельма I Завойовника, зумів виграти декілька битв, використовуючи щільне піхотне шиккування, підтримуване кавалерією. В 1106 р. він взяв в облогу фортецю Теншбре (*Tinchebray*, сучасний французький департамент Орн). Незабаром до місця битви прибув брат Генріха I Боклерка – нормандський герцог Роберт III Куртгез, що командував ворожим загonom, який поспішав на допомогу гарнізону Теншбре. Замість того, щоб відступити, Генріх I Боклерк розпочав бій. Він вишикував свою піхоту в першу лінію, а у другу лінію поставив спішених лицарів. Обидва строї він підсилював кінними загонами по 700 лицарів у кожному. Його

противник – Роберт III Куртрез також спішив частину своїх воїнів, а потім наказав кінноті атакувати правий фланг ворога. Генріх Хантингтонський повідомляв, що лицарі Роберта III Куртреза разом із ветеранами-хрестоносцями атакували армію Генріха I Боклерка, тримаючи списи напереваги. На правому фланзі їм вдалося прорвати першу лінію ворога, проте друга лінія нормандців зуміла витримати удар. Друга атака на лівому фланзі взагалі не принесла ніякого успіху. Тим часом, Генріх I Боклерк відрядив невеликий загін, що нараховував близько 1 тис. вершників для нанесення удару з правого флангу неприємельського війська, що врешті-решт і вирішило результат битви на користь Генріха I Боклерка.

При Бремюлі (*Bataille de Brémule*) 20 серпня 1119 р. Генріх I Боклерк у бою з армією французького короля Людовіка VI наказав спішити 500 лицарів. Але це була невелика сутичка, тому що Людовік VI мав у своєму розпорядженні всього 400 лицарів. Французи діяли двома або й трьома загонами, і незважаючи на повну відсутність дисципліни змогли прорвати бойові лави нормандців. Однак спішені нормандські лицарі оточили французів і подолали їх частинами. Сам Людовік VI одержав поранення в голову і в паніці втік із поля бою. Зважаючи саме на лицарські правила ведення бою та дотримання їх сторонами, за свідченням Ордеріка Віталія, у цій битві з обох боків загинуло лише три лицарі.

22 серпня 1138 р. між англійськими та шотландськими військами відбулася так звана “Битва штандартів” поблизу Норталлertonу в Північному Йоркширі. Для підвищення бойового духу вояків, у центрі позиції англійських військ розташували візок, на якому встановили освячені прапори з образами найшановніших у Лондоні святих. Тим самим архієпископ Йоркський Турстан намагався підкреслити англійському ополченню “священність моменту”, а також, у разі атаки ворога, до того ж християнина, на центр і неодмінного за таким сценарієм знищення візка, військо шотландського короля Давида I можна було звинуватити ще й у святотатстві. З іншого боку, напроти англо-нормандців Турстана, суто бід бойовими штандартами, вишикувалися сили противника.

За різними причинами, Давид I вів війну на знищення англійців, якими керували нормандці. Він консолідував фактично антинормандський опір шотландців, англів, норвежців, гелів, піктів тощо. Його стратегічною помилкою було залучення великої кількості найманців – данців і германців, а також нормандських лицарів з тих, котрі залюбки за гроші билися за будь-кого, хто більше заплатить. Найманці ж у війську Давида I, скоріш, нагадували різноманітну сволоту, ніж нормальних військових. Не

випадково сучасники так і називали армію Давида I “мерзенним військом, дикішим, ніж будь-які поганці, що не знають ані Бога, ані людини”. Ці вояки “розграбували всю область й усюди вбивали місцевих без розрізнення статі, віку і статку, знищуючи, грабуючи і спалюючи села, церкви й будинки”. У разі відсутності їжі, окремі представники “диких народів” з армії Давида I вирішували цю проблему за рахунок канібалізму. Відомі також масові свідчення сучасників про неодноразові приклади захоплень в рабство та убивств священників, жінок і дітей. За позбавлення від розбою вояків Давида I монастирі відкупались грішми.

Армія Давида I, котра поповнювалася й різноманітними місцевими кримінальними елементами, за чисельністю (16 тис.) значно перевершувала нормандсько-англійську (до 10 тис.). Король жадав битви, натомість його радники – нормандські барони Роберт де Брюс і Бернар де Балліоль намагалися переконати Давида I відмовитися від вирішальної битви, розуміючи, що це “збіговисько негідників” дремене під час бою із розпоченими ополченнями противника та організованим нормандським лицарським військом. Коли король вирішив все ж таки розпочати бій, частина нормандських лицарів залишило його військо та попрямувала до своїх замків.

Давид I взагалі не мав чіткого плану. Коли почали шикуватися його війська, виникла суперечка, хто стане попереду. Після з'ясування позицій сторін, Давид I поставив на пагорбі у першій лінії гелів з південно-західних територій Шотландії, що мали на озброєнні мечі, списи та шкіряні щити. За ними, у другій лінії, вишикувалися англо-нормандські лицарі, котрі залишилися. Третю лінію склали гели, норвежці та англо-сакси. Замикала шиккування основна маса війська на чолі із самим Давидом I.

Англійці вишикувалися на сусідньому пагорбі в одну щільну колону. Першу лінію складали лучники, за ними – важкоозброєні лицарі, що спішилися для участі у битві, а на флангах та в ар'єргарді стояли загони ополчення північноанглійських графств.

Битву розпочала армія Давида I неорганізованою атакою гелів, котрі голосили “*Albanaich, Albanaich!*” (“Шотландці, шотландці!”). Ці відчайдухи загинули першими майже цілком під стрілами та у рукопашному бою з англійцями. Як і передбачали Роберт де Брюс і Бернар де Балліоль, після організованого наступу англійців “сволота” почала накивати п'ятами, а її представників наздоганяли та вбивали англійські ополченці, вмотивовані на помсту. В результаті тригодинної битви на полі бою залишилося 12 тис. вояків армії Давида I, а решта його армії разом із королем у безладі втекли на Північ.

Паралельно з протистоянням Англії та Шотландії, у цей час у самій Англії з 1135 р. тривала внутрішня війна між прихильниками короля Стефана Блуазького та королеви Матильди Шотландської. Вирішальною стала битва при Лінкольні, що сталася 2 лютого 1141 р.

Король Стефан мав власні уявлення щодо правил бою та цінував "лицарську порядність". Отже, він вирішив не використовувати можливого вигідного стратегічного розташування, на якому наполягав командувач королівською армією – Галеран де Бомон, а задля "чесної" битви наказав військам залишити пагорб, де вони вишикувалися, та зійти на рівнину.

В центрі порядків Стефан розташував піхоту та на чолі її став сам. На правому та лівому крилах він поставив вершників. Правий фланг прикривали лише англо-нормандські лицарі, а лівий – найманці з Фландрії та англо-нормандські лицарі. Таким чином, сценарій майбутньої битви та норми дотримання "чесності" визначав король, а не професійний військовий Галеран де Бомон, якому довелося керувати в умовах реалізації недолугих примх монарха.

Натомість, армія противника, яку очолювали професійні військові Роберт Глостерський та Ранульф де Жернон, виявилася більш ефективною. Врешті-решт король опинився в оточенні спішених лицарів, які його охороняли та гинули на його очах. Але й сам Стефан бився відважно. Так, за свідченнями сучасників, коли зламався його меч, він продовжив битися дворучною датською сокирою, яка невдовзі зламалася. Коли ж Стефана нападники збили каменем, він здався у полон Роберту Глостерському. Отже, професіоналізм у черговий раз довів перевагу на дилетантством, навіть "чесним" і "мужнім", яке, на перевірку, виявилось наївним та безвідповідальним.

Визначною віхою формування воєнного мистецтва періоду Середньовіччя стали Хрестові походи. Зважаючи на загострення протистояння прихильників примату духовної або світської влади (відповідно, "гвельфів" і "гібеллінів"), Ватикан вирішив діяти. У 1095 р. Римський Папа Урбан II публічно оголосив концепцію "священної війни" проти "невірних", що захопили Гроб Господній в Єрусалимі. Так розпочалась епоха Хрестових походів, до яких, натомість, долучилися різноманітні авантюристи, кримінальні елементи, котрі бажали легально пограбувати "ворогів Св. Христа", як свого часу їх предки грабували Римську імперію.

У своїй масі лицарі-хрестоносці спочатку рідко дотримувалися певного військового строю і зазвичай діяли неорганізовано та

хаотично, без відповідно розробленої тактики і стратегії. Особливо це чітко видно у першому Хрестовому поході, коли через непродуманість командування та відсутність завчасної підготовки до "Святої землі" більшість воїнів пройшла пішки, втративши тернистим шляхом коней та власне здоров'я, що різко погіршило їх бойові якості. Перемоги хрестоносців можна пояснити релігійною фанатичністю їх більшості, а також інстинктивним бажанням пограбувати слабшого.

У подальшому, навчені гірким досвідом першого Хрестового походу, акції такого масштабу планувалися ретельніше із залученням даних розвідки, значних фінансових ресурсів і більш чітким плануванням дій. Однак загалом досить успішними виявились лише перші чотири Хрестові походи. Інші ж чотири призвели до втрати хрестоносцями минулих завоювань.

Військо хрестоносців переважно (особливо під час перших походів) формувалося на добровільній основі. Однак все частіше зустрічаються і найманці (солдати), що йшли не за ідею "звільнення Гробу Господнього", а за чітко визначену плату (сольдо). Так виникли класичні солдати (*die soldaten*) – організоване платне військо. Саме у цей період з'являються і перші контракти про військову службу, що набули більшого поширення в XIV–XV ст.

Перший ешелон хрестоносців склали селяни та незаможні міщани на чолі із проповідником Петром Амьєнським. В 1096 р. вони прибули в Константинополь і, не чекаючи підходу лицарського війська, переправилися в Малу Азію. Там погано озброєне й ще гірше навчене ополчення Петра Амьєнського було без зусиль розбите турками.

Навесні 1097 р. у столиці Візантії зосередилися загони лицарів-хрестоносців. Головну роль у Першому хрестовому поході відіграли феодали Південної Франції. Сто п'ятдесят восьмий Римський Папа Урбан II писав візантійському імператорові Олексію II Комніну про похід 300 тисяч хрестоносців, однак більш імовірно, що у Першому хрестовому поході брало участь кілька десятків тис. осіб, з яких добре озброєних було лише кілька тисяч. До хрестоносців долучився й загін ромейської армії, а також залишки ополчення Петра Амьєнського. Імператор Олексій II Комнін розраховував за їхньої допомоги відвоювати у турків-сельджуків частину Малої Азії.

Головною проблемою хрестоносців була відсутність єдиного командування. Герцоги, котрі брали участь у поході, та графи не мали загального сюзерена й не хотіли підкорятися один одному,

вважаючи себе не менш шляхетного походження й могутнішими, аніж їхні колеги. Отже, необхідної корпоративності не існувало.

Першим на землю Малої Азії переправився Готфрід Бульйонський, а за ним й інші лицарі. У червні 1097 р. хрестоносці взяли фортецю Нікею і рушили у Кілікію. Армія хрестоносців рухалася двома колонами. Правою командував Готфрід Бульйонський, лівою – Боемунд Тарентський. Військо Готфріда Бульйонського рухалося долиною Дорилеї, а Боемунд Тарентський прямував долиною Гаргона. Нікейський султан Соліман 29 червня атакував ліву колону, що не встигла ще вийти від Дорилеї. Хрестоносці змогли побудувати “вагенбург” (замкнуту лінію обозів). Крім того, їхнє розташування прикривалося рікою Бафус. Боемунд послав Готфріду гінця із загоном, щоб сповістити про наближення турків.

Турки зустріли піхоту Боемунда градом каменів і стріл, а потім почали начебто відступати. Коли хрестоносці почали переслідування, їх раптово атакувала турецька кіннота. Лицарі виявилися розсіянні. Потім турки вдерлися у “вагенбург” і вирізали значну частину піхоти. Боемунду вдалося за допомогою кавалерійського резерву відкинути ворога, однак до турків підійшло підкріплення і вони знову відтіснили хрестоносців до “вагенбургу”. Боемунд послав ще одного гінця до Готфріда, колона якого вже поспішала до поля бою. Вона прибула вчасно, щоб змусити турків відступити. Потім хрестоносці вишикувалися для вирішальної атаки. На лівому фланзі встали нормани Боемунда, у центрі – французи графа Раймонда Тулузького, на правому – лотаринзці самого Готфріда. У резерві залишився загін лицарів під загальним командуванням єпископа Адемара.

Турки були повалені, а їхній табір дістався переможцям. Однак легка турецька кавалерія змогла втекти від переслідування без великих втрат.

Нових атак ворога вже не було, натомість перехід безводною кам'янистою пустелею виявився важким випробуванням. Більшість коней загинуло через відсутність харчів. Коли хрестоносці, нарешті, увійшли в Кілікію, місцеве вірменське населення зустріло їх як визволителів. Тут виникла з часом перша держава хрестоносців – Едеське графство (1098–1146 рр.).

У жовтні 1097 р. військо Готфріда після семимісячної облоги захопило Антіохію. Місто спробував відбити султан Мосулу, але зазнав важкої поразки. Боемунд заснував ще одну державу хрестоносців – князівство Антіохію (*Principatus Antiochiae*).

Восени 1098 р. армія хрестоносців вирушила до Єрусалиму. На шляху вона захопила Акру й у червні 1099 р. підійшла до

священного міста, яке захищали єгипетські війська. Майже весь генуезький флот, що віз облогові знаряддя, був знищений єгиптянами. Однак одному кораблю вдалося прорватися в Лаодикею. Доставлені ним облогові машини дозволили хрестоносцям зруйнувати єрусалимські стіни – витвір військово-інженерного мистецтва часів античності, але вже застарілі та належним чином не відремонтовані.

15 липня 1099 р. хрестоносці штурмом взяли Єрусалим, який завзято обороняли пліч-о-пліч юдеї спільно з мусульманами. 12 серпня, неподалік від Єрусалиму, в Аскалоні, висадилася потужна єгипетська армія, але хрестоносці розбили її. Засноване лицарями Єрусалимське королівство очолив Готфрід Бульйонський.

Успіху Першого хрестового походу сприяло й те, що об'єднаному війську західноєвропейських лицарів протистояли розрізнені й ворогуючі один з одним сельджукські султанати. Найпотужніша мусульманська держава Середземномор'я – Єгипетський султанат лише зі значним запізненням спрямував на Палестину основні сили своєї армії й флоту, які хрестоносцям удалося розбити вроздріб. Отут позначилася явна недооцінка мусульманськими правителями небезпеки, що загрожує їм.

Саме під час Хрестових походів сформувалися лицарські ордени. Так, генуезці створили перший лицарський орден – Св. Іоанна Єрусалимського (Хрестителя). Історія структури почалася з того, що підприємливі “сини Лігурії” вибороли собі право на забезпечення Хрестових походів, зокрема медичне обслуговування.

Приблизно 1070 р., ще коли Єрусалим перебував під владою єгипетського халіфа Боменсора, генуезькі купці набули права відкрити шпиталь (лат. *gospitalis* ‘гість’) неподалік від місця, де начебто розп'яли Ісуса Христа. Цей медичний заклад спочатку присвятили Св. Іоанну Елеймону (VII ст.), але пізніше, з кон'юнктурних міркувань (перенесення мощів Св. Іоанна Хрестителя до Генуї у 1098 р.), “Шпиталь Св. Іоанна Милостивого” став вважатися присвяченим Св. Іоанну Хрестителю, а оскільки він знаходився в Єрусалимі, то почав іменуватись “Єрусалимським”. Не виключено, що шпиталь перетворився на важливий осередок розвідувальної діяльності генуезців на території цього міста, фактично резидентуру. Її особовим складом були “добрі брати” “іоанніти” або “госпітальєри”.

Після взяття Єрусалима хрестоносцями, на основі “госпітальєрів” виник новий військовий підрозділ – “орден”, члени якого носили довгий чорний одяг з нашитим на ньому білим

хрестом із вісьмома кінцівками, що символізувало "вісім блаженств Христових". Одним із лікарів шпиталю в цей час був монах Іоанн Єрусалимський, котрий залишив після себе цікавий документ – "Таємний реєстр пророцтв", у якому він передбачив, зокрема, створення у перспективі єдиного людства. Начебто, кожен почне розуміти, що страждання одного члена суспільства робитиме боляче іншому, всі ті, хто буде жити, створюватимуть єдине "серце людства". Отже, такий текст свідчить, що серед "госпітальєрів" існували люди, котрі втомилися від "війни всіх проти всіх" і шукали гідний вихід із цієї ситуації.

У 1118 р. лицарі французького походження Гуго Паєнський і Готфрід Сентомерський, за зразком ордену Св. Іоанна Єрусалимського (Хрестителя), створили свій власний, відомий як "храмовники" або "тамплієри". Своєрідним організаційним ядром тамплієрів і його попередником був "*Prieure de Sion*" (Пріорат Сіону).

Вони фактично сформували релігійну громаду, у якій крім них зібралось ще сім лицарів із північної Франції. Лицарі супроводжували каравани шляхами, що вели в Єрусалим, на ріку Йордан і в Єрихон. Члени громади принесли чернечі обітничі цнотливості, бідності й слухняності. Свою бідність лицарі підкреслювали, публічно роз'їжджаючи вдвох на одному коні. Вони носили лише той одяг, що був пожертвований їм, а їхнім єдиним майном стала зброя.

Побачивши потенціал нового консорціуму, король Балдуїн II де Бур (пом. 1131 р.) надав їй для проживання одне крило свого палацу, що стояв на місці зруйнованого Соломонового храму (Тампля). Звідси пішла і назва ордену – лицарі храму, тамплієри.

Тамплієри відігравали велику роль на Святій Землі. Їхнє число швидко зростало. Виникла необхідність офіційно визначити становище ордену. В 1124 р. Гуго Паєнський прибув у Європу, щоб вирішити подальшу долю своєї структури. Перші статuti організації були прийняті на соборі в м. Труа. Їхнім автором став Св. Бернар Клервоський, абат Цистерціанського монастиря.

Тамплієри поділялись на чотири класи: лицарі, сержанти, капелани й слуги. З них виключно "брати-лицарі" мали право носити білі плащі з червоним хрестом. Орден керував Великий Магістр, якому підкорялися командори. Територіально орден розподілявся на провінції, а провінції на бейліфи, якими управляли лейтенанти. Така система посад зберігалася й у бою.

Статут тамплієрів був близький до статуту цистерціанців. Будь-яка груба провина каралась вигнанням з ордену. Грубими

провинами визнавалися також ересь, зрада й розкриття таємниці. Інші провини каралися залежно від їхньої ваги по-різному: від позбавлення привілеїв до тюремного ув'язнення. Блуд уважався легкою провинною. В індивідуальному порядку всі члени ордену давали обітницю бідності, безшлюбності й слухняності. Лицарі мусли боротися за "добрі справи", не шкодуючи власного життя, незалежно від того, наскільки буде важкою битва. Тамплієри, що потрапили в полон, не викупувалися. Кожний лицар мав право володіти трьома кіньми, і ще одним додатковим конем для зброєносця. Все інше майно належало ордену.

Водночас лицарські ордени не завжди були ефективними, зокрема, через те, що спочатку не приділяли ніякої уваги контррозвідувальному забезпеченню. Натомість арабські країни і навіть окремі секти мали ефективні розвідку й контррозвідку. Так, наприклад, послідовники мусульманської секти Хасана ібн Саббаха (кін. XI–поч. XII ст.), центром якої було місто Аламут в Ірані, мусли володіти головною зброєю – отруєним кинджалом, а також вільно розмовляти іноземними мовами, вміти маскуватися під представника будь-якої соціальної групи чи релігії (в історію ці сектанти ввійшли під назвою "хашишинів" чи "асасинів", тобто "тих, хто вживає опіум"). Постійно вдосконалюючи своє мистецтво, асасини проникли у середовище лицарів-тамплієрів і навіть підпорядкували їх своїй волі.

У середині XII ст. асасини почали відігравати все більш помітну роль у русі ісламського опору хрестоносцям. Так, наприклад, асасинам вдалося вбити християнського правителя Тріполі – графа Раймунда II. Переслідуючи вбивць, тамплієри загнали їх у гори і домовилися з ватажком цього підрозділу асасинів, що вони їх відпустять у разі, якщо секта сплачуватиме щорічно тамплієрам данину розміром у дві тисячі монет золотом. Таким чином, було встановлено неофіційний контакт верхівки тамплієрів з верхівкою асасинів.

Через 25 років від дня згаданої події, у 1172 р., лідер асасинів Сінан ібн-Сулейман запропонував королю Єрусалима Аморі I (Амальріху) скасувати данину тамплієрам взамін на перехід всіх асасинів у християнство і допомогу лицарям у боротьбі з ісламістами. Король погодився і запропонував магістру тамплієрів відступити, але лицарі вбили особистого посланця Сінана ібн-Сулеймана для переговорів з Аморі I на ім'я Боадель, що унеможливило перехід асасинів у християнство. У відповідь асасини сконцентрували увагу на ордені тамплієрів і почали поступово захоплювати у ньому владу шляхом підкупу і сприяння лідеру

мусульман султану Салах ад-Діну (Саладдіну, 1138–1193 рр.) у прийнятті лицарями ісламу.

Через зростаючі розбрат і непорозуміння поміж лицарями, Другий хрестовий похід 1147–1149 рр. закінчився безрезультатно. У ньому брало участь, за деякими оцінками, до 70 тисяч осіб. Хрестоносців очолювали король Франції Людовик VII Молодий і германський імператор Конрад III. У жовтні 1147 р. німецькі лицарі зазнали поразки в Дорилеї від кінноти Іконійського султана. Потім армію Конрада III послабили епідемії. Імператор вимушено приєднався до війська французького короля, з яким раніше ворогував. Більшість німецьких воїнів виявило бажання повернутися на батьківщину. Французи ж у січні 1148 р. були розбиті в Хонамі.

Завоювати Іконійський сельджукський султанат не вдалося. Хрестоносці не могли впоратися з дрібними загонами турків, що позбавляли ворога можливості діставати у необхідній кількості воду, продовольство й фураж. Залишки хрестоносців у березні переправилися з візантійських портів в Антіохію, причому візантійці зажадали дуже великої плати за кораблі та їстівні припаси, а це лицарі добре запам'ятали та приховали до часу злобу.

В липні хрестоносці п'ять днів безуспішно намагалися захопити сильно укріплений Дамаск. У 1149 р. Конрад III, а потім Людовик VII повернулися в Європу, усвідомивши неможливість розширити межі Єрусалимського королівства.

У другій половині XII століття султаном Єгипту, що протистояв хрестоносцям, став Саладдін (Салах ад-Дін), талановитий полководець. У 1177 р. 400 лицарів, з яких сто належали до ордену тамплієрів, зуміли завдати поразки армії Саладдіна. Хоча мусульмани і відступили, їм вдалося захопити у полон Великого Магістра ордену. Згідно зі статутами ордену, викупу за бранця платити не стали й магістр помер у полоні.

Новий Великий Магістр – Жерар де Родфор не був великим знавцем військової справи. В один день він наказав загону із 130 лицарів (у тому числі 90 тамплієрів) атакувати загін сарацинів, що мав п'ятидесятикратну перевагу в силі. В результаті цієї самогубної атаки всі воїни загинули. Врятуватися вдалося лише двом братам-тамплієрам і самому магістрові.

Саладдін розбив хрестоносців при Тиверіадському озері й у 1187 р. захопив Єрусалим. Показово, що того ж року, після поразки під Хіттіном, великий магістр Ордену тамплієрів Жерар де Родфор та наближені до нього полонені з числа лицарів-тамплієрів прийняли іслам і присяглися, взамін на свободу, сприяти ісламізації усього ордену. Згодом у Палестині “храмовники” започаткували

специфічну релігію – суміш сумнівних забобонів, де центральне місце посідав гермафродитичний ідол Бафомет. Ця назва походить від імені Моххамед у характерній для Палестини мовленевій формі, наближеній водночас до криптограми *Barhomet*, котра розшифровувалася так: *TEM-O-N-P-AB* = “*Templi optium hominum pacis abbas*” – “Настоятель храму всеохоплюючого світу людей”. Отже, це була типова псевдоелітарна організація, спрямована на збагачення її членів, котрих пов’язувала “велика таємниця” – створення власного центра влади, що перевершувала би владу імператора і Римського Папи.

Для відновлення влади у Палестині Ватикан оголосив Третій хрестовий похід, який очолили імператор Фрідріх I Барбаросса, французький король Філіпп II Август і король Англії Ричард I Левове Серце. Натомість, при переправі через одну з рік у Малій Азії Фрідріх I Барбаросса потонув, а його військо, втративши лідера, розпалося й повернулося в Європу. Французи й англійці, що прямували морем, захопили Сицилію, а потім висадилися у Палестині, але діяли в цілому невдало. Правда, після багатомісячної облоги вони взяли Акру, а Ричард I Левове Серце захопив багату здобич. У 1192 р. на о. Кіпр виникло королівство Лузіньянів, що на ціле сторіччя стало оплотом хрестоносців на Сході. Але суперечки між англійськими й французькими феодалами викликали відхід французького короля з Палестини.

Без допомоги французьких лицарів Ричард I Левове Серце так і не зміг взяти Єрусалим. 2 вересня 1192 р. англійський король підписав із Саладдіном мирну угоду, за якою під контролем хрестоносців залипилася лише прибережна смуга від Тиру до Яффи, причому Яффа й Аскалон були попередньо зруйновані мусульманами дощенту. Натомість, тамплієри залишилися на “Святій землі”.

Для розумінні специфіки самих лицарських орденів потрібно усвідомлювати, що вони були поліетнічними за своїм складом і тяжіння Ордену Св. Іоанна Єрусалимського (попередник Мальтійського Ордену) до Генуї, а Ордену бідних лицарів Христа і Храму в Єрусалимі (тамплієрів) до Венеції, пов’язане, передусім, із тим, що вони розглядали ці міста як своєрідні бази для подальшої боротьби за геополітичну владу. До того ж, нескінченна війна “гвельфів” з “гібеллінами” не оминула й ці організації. Так, Орден Св. Іоанна Єрусалимського тяжів до перших, а Орден бідних лицарів Христа і Храму в Єрусалимі – до других. Водночас, окремі лицарі створювали всередині цих орденів власні “таємні організації” з орієнтацією на “гвельфів” або “гібеллінів”.

Для отримання конфіденційної інформації тамплієри використовували мережу командорств і залежних від них замків, портів, шпиталів і монастирів (приблизно 5 тис. осередків у XIII ст.), котрі контролювали вагомі інформаційні та фінансові потоки на значних територіях Європи і Близького Сходу.

Тамплієри брали участь у створенні нових орденів, наприклад, лицарського Тевтонського і релігійного Цистерціанського, і прагнули створити незалежні "орденські держави" на території тогочасної Європи. Однією із таких перспективних держав тамплієри вважали Венецію, котра відіграла значну роль в їх фінансовій діяльності спочатку на шляху від Парижу до Палестини, а потім й іншими територіями, де існували прототипи перших банків. До того ж, тамплієри контролювали будівництво, яке здійснювали спеціалізовані "масонські ложі". З цими "ложами", котрі приносили ще й неабиякий прибуток від будівництва, може бути пов'язане виникнення нового архітектурного стилю - готики.

Тевтонський орден (Орден Св. Діви Марії) був заснований під впливом тамплієрів на Святій Землі в Акрі в 1189 р. під час саме Третього Хрестового походу. Купці з Бремену та Любеку створили братство з декларативною метою піклуватися про поранених або хворих, як конкурент і протипага Ордену Св. Іоанна Єрусалимського ("госпітальєрам"). В 1205 р. Папа Інокентій III подарував ордену право носити білі плащі із чорним хрестом. Рядові члени Ордену замість хреста носили чорну літеру "Т". Екіпірування й озброєння воїнів Ордену було однаковим. Всі лицарі носили бороди, коротко стригли голову й виголювали тонзуру. Зброя визначалася статком лицаря й могла складатися з кольчужної безрукавки й аж до повного комплекту пластинчастого обладунку. Орден мало проявив себе у Палестині, тому він зосередив свою увагу на Східній Європі.

Папа Клемент III схвалив діяльність тамплієрів, а в 1234 р. надав Ордену право на створення власної держави. А у 1210 р. король Андрій II Угорський попросив у Римського Папи надати допомогу для оборони угорських кордонів від набігів трансільванських племен. За рекомендацією Ватикану, Орден Св. Діви Марії з успіхом виконав це завдання. Але зростаючий вплив і самостійність тевтонців, а також непомірні вимоги керівництва Ордену призвели до того, що король Андрій II Угорський вигнав "тевтонів" за межі свого королівства, де вони вже облаштували свою столицю.

Тевтонська держава зростала в численних боях. Підкорені Орденем землі утримувалися переважно завдяки залізній дисципліні, вірності обов'язку й продуманій політиці колонізації. Для тевтонських лицарів участь у війні була дією, що очищає та

замінює паломництво в Єрусалим. Натомість у 1233 р. Орден таборувався на території Пруссії. Тевтонські лицарі насаджували католицтво серед литовських язичників. Бої вирізнялися неабиякими кровопролиттям й нещадністю до місцевого населення. Орден також запровадив тотальну монополію на видобуток і реалізацію бурштину.

Під час Четвертого хрестового походу 1202-1204 рр., за ініціативою венеціанців, лицарі повернули зброю не лише проти "сарацинів", а спрямували її на пограбування територій єдиновірців – Угорського королівства і Візантійської імперії. Найбільшої руйнації та пограбування зазнали на той час угорський порт Задар у Далмації та величний Константинополь, захоплювати який хрестоносцям заборонив особисто Римський Папа Інокентій III, обурений війною християн проти християн.

Столицю імперії "ромейв" лицарі взяли штурмом 13 квітня 1204 р. Перший приступ, розпочатий 9-го квітня з боку моря, візантійці відбили, застосувавши "пекельний вогонь", який скоріше, через застарілість, вже виконував роль психологічної зброї: побоюючись його, кораблі хрестоносців намагалися триматися на безпечній відстані від кораблів візантійців. Зазвичай, сифон із "грецьким вогнем" встановлювався на носі або кормі корабля – підпалювача. Іноді палаючу суміш жбурляли на ворожі кораблі у бочках чи великих глечиках: існують згадки, що в результаті необережного поводження часто спалахували і самі візантійські кораблі. Отже, на хрестоносців це "вогняне шоу" очікуваного ромеями ефекту не дало. А через три дні за допомогою перекидних містків лицарі вдерлися на мури.

Частина хрестоносців потрапила на вулиці міста через пролом, зроблений за допомогою стінобитних знарядь, і вже зсередини відкрила троє константинопольських брам. Усередині міста військо хрестоносців не зустріло вже ніякого опору, тому що деякі захисники втекли у ніч із 12 на 13 квітня, а населення не збиралося братися до зброї, вважаючи боротьбу безнадійною. Під час пограбування Константинополя, за свідченням очевидця, "вбитим і пораним не було ні числа, ані міри".

Цю зухвалу подію, коли християни, що нібито прямували звільняти Гроб Господень, вбивали й грабували християн, спостерігав давньоруський розвідник, новгородець Добрина Ядрейкович. Захопивши під час нищення Царгороду шматок Гробу Господнього, він повернувся додому й написав детальний звіт про побачене. Аналіз документа демонструє не лише результати візуальної розвідки, але й дані, отримані під час безпосереднього

спілкування з лицарями, які захопили столицю ромеїв. Крім того, у тексті Добриня Ядрейкович демонструє належні знання військової справи й морського бою. Одним із жаданих трофеїв лицарів і була таємниця “грецького вогню”, котрий невдовзі вони почали використовувати в битвах Західної Європи, зокрема – в Англії.

Серед руїн літописного Царгороду народилася нелегітимна Латинська квазіімперія (вона ж Константинопольська або Романія) під проводом графа Балдуїна IX Фландрського. Її реальним рушієм були представники Венеційської республіки, офіційно відлучені від церкви Римським Папою разом з учасниками Четвертого хрестового походу. Лицарі ж, у свою чергу, були зацікавлені набагато більше захопленням скарбів і земель, аніж духовним спасінням. Так, венеціанці взяли під контроль гавань Золотий Ріг та мали виключні торговельні привілеї у “Латинській імперії”, а також на островах Егейського моря. Натомість, генуезьким лицарям “правителі Романії”, начебто у якості бонусу, запропонували взяти під контроль Східний Крим, де у 1223 р. переселенці з Лігурії зійшлись у збройних сутичках з передовими загонами монголо-татарів. У 1239 р. нові володарі Великого Степу захопили й зруйнували Каффу, де вже мешкали лігурійці.

Після Четвертого масштаби наступних хрестових походів значно скоротилися. В 1204 р. Єрусалимський король Аморі II де Лузіньян спробував затвердити свою владу в Єгипті, враженому посухою й голодом. Хрестоносці розбили єгипетський флот і висадилися в Дамієтті у дельті Нілу. Султан Аль-Аділь I Ахмад ібн Аюб уклав із хрестоносцями мирну угоду, поступившись їм раніше відвоюваною єгиптянами Яффою, а також віддав їм Рамлу, Лідду й половину Сайди. Після цього протягом десятиліття між єгиптянами й хрестоносцями не було великих військових конфліктів.

У 1212 р. релігійні фанатики організували похід європейських дітей, котрі підбурені пропагандою дорослих із Франції та Німеччини в кількості близько 50 тис. відбули до Палестини. Їх безгріховність і молитви мусили спричинити, начебто, успіх “Божої справи”. Частково діти не витримали важких переходів, а ті, хто потрапив на “Святу землю”, були захоплені мусульманами та продані у рабство. Отже, цей приклад свідчить, як пропаганда фанатичних і красномовних дорослих може спричинити дитячі трагедії. Як відомо, у воєнному мистецтві потім дітей використовували неодноразово з різною метою та різним результатом.

П'ятий хрестовий похід був організований в 1217–1221 рр. для завоювання Єгипту. Його очолили король Угорщини Андраш II

й герцог Леопольд Австрійський. Хрестоносці Сирії зустріли прибульців із Європи без великого ентузіазму. Єрусалимському королівству, що пережило посуху, важко було прогодувати десятки тисяч нових воїнів, та й з Єгиптом воно прагнуло торгувати, а не воювати.

Лицарі напали на Дамаск, Наблус і Бейсан; взяли в облогу, але так і не змогли взяти фортецю Тавор. Після цієї невдачі Андраш II у січні 1218 р. повернувся на батьківщину.

На зміну угорцям у Палестину в 1218 р. прибули голландські лицарі й німецька піхота. Було вирішено завоювати єгипетську фортецю Даміетту в дельті Нілу. Вона знаходилася на острові за трьома рядами мурів і була захищена потужною вежею, від якої до фортеці тяглися міст і товсті залізні ланцюги, що унеможливили доступ до Даміетти з боку річки.

Облога почалася 27 травня 1218 р. Використавши судна в якості плавучих стінопробивних знарядь і застосувавши довгі штурмові драбини, хрестоносці опанували вежею. Довідавшись про це, єгипетський султан, що перебував у Дамаску, від серцевого нападу помер. Його син запропонував хрестоносцям зняти облогу Даміетти в обмін на повернення Єрусалиму й інших територій Єрусалимського королівства у кордонах 1187 р., але лицарі під впливом папського легата Пелагія відповіли відмовою, хоча султан обіцяв відшукати й повернути навіть частини Животворящого хреста, захопленого Саладдіном.

Пелагій фактично очолив військо, примирив різні групи хрестоносців і довів облогу до кінця. У ніч із 4-го на 5-те листопада 1219 р. Даміетту взяли штурмом і пограбували. На той час переважна більшість її населення померла від голоду і хвороб. З 80 тис. уціліли лише 3 тис. Однак пропозицію Пелагія йти на Каїр хрестоносці відкинули, розуміючи, що для завоювання Єгипту сил не вистачить.

Ситуація змінилася, коли в 1221 р. в Даміетту прибули нові загони лицарів із Південної Німеччини. На настирливу вимогу Пелагія, мирні пропозиції сарацинів були знову відкинуті, й хрестоносці атакували позиції мусульман у Мансурі на південь від Даміетти. На допомогу султану прийшли його брати із Сирії, так що мусульманське військо за чисельністю не поступалося хрестоносному.

В середині липня почався розлив Нілу, і табір хрестоносців затопило, тоді як мусульмани заздалегідь приготувалися до стихії й не постраждали, а потім відрізали армії Пелагія шлях до відступу.

Хрестоносці забажали миру. В цей час єгипетський султан найбільше побоювався монголів, що вже з'явилися в Іраку, і зволів

не спокушати щастя в боротьбі з лицарями. За умовами перемир'я хрестоносці залишили Даміетту й відплили в Європу.

Як окремі суб'єкти геополітики, "госпітальєри" і "тамплієри" продовжили конкурентну боротьбу за контроль торговельних шляхів суходолом і морем. З Малої Азії їх емісари просувалися на Схід, де вони, зокрема, намагались відшукати міфічне християнське царство "пресвітера Іоанна" (*Prester John*) – "нащадка євангельських волхвів", та зробити його країну плацдармом для подальшої експансії. Жадібність лицарів підігрівали фальшиві повідомлення про неабияку заможність "володаря Азії", руками ходили списки начебто його листів. "Пресвітером Іоанном" вважали Чингісхана, й тому в монгольській навалі на арабів окремі християнські хронікери вбачали "Божу кару сарацинам" та ставилися до монголо-татарів із симпатією. До того ж, передусім, тамплієри шукали з ними союзу в поході на Північне Причорномор'я. Так, наприклад, у цьому контексті не дивно, що під час Оломоуцької битви 1241 р. монгольський ватажок, взятий у полон чехами, виявився англійцем, лицарем-тамплієром на ім'я Пітер. Отже, задовго до початку вторгнення в Київську Русь монголо-татари мали певні зносини із лицарями орденів, які, можливо, і спонукали їх до походу на православні, слов'янські та угорські території.

Шостий хрестовий похід очолив в 1228–1229 рр. німецький імператор Фрідріх II Гогенштауфен. Сам імператор перед початком походу був відлучений від церкви Римським Папою Григорієм IX. Понтіфік визнав імператора не хрестоносцем, а піратом, що збирається "викрасти королівство у Святій землі". Фрідріх II Гогенштауфен був одружений на дочці Єрусалимського короля і дійсно збирався стати володарем "святого міста". Заборона походу аж ніяк не вплинула на хрестоносців, які йшли за імператором у надії на здобич.

Вдало використовуючи конфлікти між дамаським еміром та єгипетським султаном, Фрідріх II Гогенштауфен домовився про передачу останнім під його контроль Єрусалиму та декількох інших міст у Палестині.

Сьомий хрестовий похід відбувся восени 1239 р. Фрідріх II Гогенштауфен відмовився надати для хрестоносної армії на чолі з герцогом Ричардом Корнуелльським територію Єрусалимського королівства. Хрестоносці висадилися в Сирії й на наполегливу вимогу тамплієрів вступили у союз із еміром Дамаску для боротьби із султаном Єгипту, але разом із сирійцями були в листопаді 1239 р. розгромлені в битві під Аскалоном та, як наслідок, остаточно втратили Єрусалим. Збереглися свідчення про те, як "сарацини"

використовували "грецький вогонь". За мемуарами учасника цього походу Жана де Жуанвіля: "Ці трапилося одного разу вночі, коли ми несли нічну варту на вежі. Сарацини привезли облогове знаряддя під назвою «перронель», чого ніколи раніше не робили, і зарядили його пращу грецьким вогнем. Коли добрий лицар Лорд Вальтер Курельський, який був з нами, побачив ці приготування, він сказав нам: «Панове, ми вскочили з вами в таку халепу, в якій досі не бували жодного разу. Якщо вони націлять свій вогонь на наші вежі й укриття, ми програємо і згоримо живцем. Якщо ми втратимо укріплення, які нам довірили охороняти, це буде найбільша ганьба – і лише Господь може врятувати нас від біди. Така моя думка і моя рада: щоразу, коли вони запускатимуть в нас вогнем, ми повинні впасти на лікті і коліна й благати Господа нашого про порятунок».

Щойно пролунав перший постріл, ми впади на лікті і коліна, точнісінько, як він нас учив; а їхній перший постріл пройшов в яскраву мимодвох веж і вривався у землю прямо в рів перед нами. Наші пожежники вже кинулися гасити полум'я, і Сарацини, будучи не в силах поцілити на них, вистрілили у хмари, щоб язика полум'я впади на них.

Така природа грецького вогню: його снаряд величезний як судина для оцту, і хвіст, що тягнеться позаду, – схожий на гігантський спис. Політ його супроводжувався страшним гомоном, подібним до грому небесного. Грецький вогонь в повітрі був подібний до дракона, що летить небом. Від нього виходило таке яскраве світло, що, здавалося, над табором зійшло сонце. Причиною тому були величезна вогненна маса і блиск, що знаходилися у ньому. Тричі тієї ночі вони жбурляли у нас «грецький вогонь», і чотири рази стріляли вони в нас із балісти". Отже, сьомий похід закінчився безрезультатно.

Вагомих результатів вигідного інформаційно-психологічного впливу досягли єзуїти, які не лише здійснювали систематизований моральний тиск на своїх противників, але й започаткували використання листівок, лозунгів та організували фахову підготовку членів ордену, яким доручалася справа дискредитації противника у воєнний та мирний час. У XIV–XVII століттях в ордені єзуїтів, який контролював політику майже усіх урядів Європи та налічував близько 300 тисяч активних членів (усе населення Європи на той час не перевищувало 25 млн осіб), існувала структура так званих "рад за чистоту релігії та боротьбу з єретизмом".

Увага західноєвропейських монархів була прикутою до Сходу, звідки на Захід прямувала монголо-татарська навала.

У 1240 р. об'єднаними силами татаро-монголів та їх союзників було остаточно пограбовано і знищено Київ. Можливо жорстокість розгрому міста ворогами спровокували самі кияни, котрі вбили послів хана. Напередодні облоги міста киянам вдалося захопити "язика" – монгола на ім'я Товрул, який повідомив про ті підрозділи, що прийшли до міста, а також імена їхніх очільників. Отже, навіть в умовах смертельної загрози для міста, кияни не втрачали мужності та здійснювали розвідувальні заходи, спрямовані проти загарбників. Це оцінив і хан Батий, який захопивши в полон пораненого боярина Дмитра, керівника оборони міста, залишив йому життя та зробив своїм військовим радником. Саме боярин Дмитро, "віді бо землю гинущу Руську від нечестивого", припвидпив похід Батія на Польщу та Угорщину. Він сказав хану: "Не зволікай так довго на цій землі, час вже тобі йти на угрів. Якщо загальмуєш, то земля та укріпиться! Зберуться проти тебе і не пустять тебе у свою землю".

Татаро-монголи, які поповнили свої лави за рахунок етносів Північного Причорномор'я пройшли слов'янські країни, Моравію та Чехію і, переслідуючи недобитих половців, у 1241 р. орди під проводом Батія перетнули кордони Угорського королівства.

Значний внесок у справу засвоєння спадщини античного світу, а також китайських та індійських теоретиків стародавності зробили татаро-монголи. останні розвинули деякі форми впливу на моральний стан своїх противників.

Це, наприклад, яскраво проявилось в завоюваннях монголів, які захопили під час своїх походів практично всі значні регіони світу, за винятком Західної Європи. Наступаючи, монголи майстерно використовували прийоми інформаційно-психологічного впливу.

Монголи спрямовували зусилля, щоб підірвати волю майбутнього противника до опору: поширювалися чутки про безжалісність і кровожерливість монгольських варварів, про поголовне винищування всіх, хто чинитиме опір, продажність урядових чиновників, зраду полководців, нездатність правителів протистояти непереможному монгольському війську.

З одного боку, в цих чутках була чимала частка правди; з іншого –коли противник виявляв готовність до співробітництва й особливо якщо він володів потрібними технічними чи управлінськими навиками, поводитися з ним досить милостиво.

Побутує думка, що Чингізхан та хан Батий змогли здійснити свої завоювання за допомогою незліченних орд кінноти. Однак дослідження свідчать, що територія внутрішньої Азії була малонаселеною і татаро-монгольське військо не могло мати чисельної переваги над противником, що жив на великих

густонаселених територіях, які межували з Монголією. Татаро-монголи здобували перемоги передусім завдяки великій рухливості військ, добре налагодженій розвідці й широкому застосуванню інформаційно-психологічних акцій впливу.

Чернець П'єро Карпіні в 1245 р. їздив від папи Інокентія IV до Монголії. У своєму творі ("звіті") він дає опис військових звичаїв монголів. Зокрема, він зазначає: "У війнах вони досить хитрі... Коли ж вони бажають вступити в бій, то розташовують усі війська так, як вони повинні битися. Вожді або начальники війська не вступають у бій, але стоять віддалік проти війська ворогів і мають поруч із собою на конях отроків та жінок. Інколи татаро-монголи виготовляють манекени людей і саджають їх на коней; це вони роблять із метою оманити противника. Перед себе вони посилають загін полонених і представників інших народів поміж них, серед яких можуть бути й татари. Інші загони татаро-монголи відправляють далеко праворуч і лворуч, щоб їх не бачив противник, і в такий спосіб оточують противника та замикають у кільце; а потім починають наступ з усіх боків. І хоча їх іноді мало, оточеному противнику здається, що багато. Особливо коли вони бачать тих, котрі перебувають при вожді чи командувачу війська: отроків, жінок, коней і муляжі, яких уважають за воїнів, – і внаслідок цього противника охоплює страх і паніка".

Пропаганда, що породжувала песимістичні настрої в таборі противника, була доведена монголами до досконалості. Так, під час більш ніж тридцятирічного походу в Південний Китай (1234–1271) монголам удалося деморалізувати величезну армію держави Сун шляхом поширення чуток про зраду уряду, і, щоб підтвердити чутки фактами, монголи через свою агентуру підкупили одного високопоставленого чиновника й самі ж допомогли викрити його.

Розбивши угорців та їхніх союзників на р. Шайо в березні 1241 р., монголи серед захоплених трофеїв знайшли королівську печатку. За наказом Батія грамотні полонені від імені короля Угорщини написали мадярською мовою вигідний монголам указ, копії якого, скріплені королівською печаткою, були розіслані в різні кінці ще не остаточно завойованої країни.

Похід Батія на Південну Русь також синхронізовано невидимими "ляльководами" з нападом шведів на володіння Новгороду Великого, а тевтонців – на Ізборськ і Псков. Походам лицарів передувала активна розвідка та вербування агентури. Так, тевтонцям вдалося завербувати князя Ярослава Володимировича, який "подарував" дерптському єпископу "Псковське королівство".

Із 1228 р. тевтонці мали непогані позиції серед боярства Північно-Західної Русі. Існувала навіть потужна "агентура впливу", яку очолював боярин Твердило Іванкович. Розуміючи небезпеку та вважаючи себе гідним спадкоємцем Рюріка та його нащадків – давніх київських князів, 15 липня 1240 р. князь Олександр Ярославович (1220–1263) розбив на р. Неві об'єднані підрозділи шведських і норвезьких лицарів, посилені фінськими загонами, якими керували ярли Ульф Фасі та Біргер Магнуссон – зять шведського короля Еріка XI Еріксона (1234–1250). За цю перемогу князя вдячні сучасники назвали Невським.

На початку 1241 р., користуючись перемогами своїх союзників – татаро-монголів, тевтонці розпочали чергову інтенсивну експансію, зупинену героїчним повстанням мешканців острова Саарема (під час сутичок загинув претендент на "руські володіння" єпископ Генріх) і перемогою зведених поліетнічних сил під проводом Олександра Ярославовича Невського 5 квітня 1242 р. на Чудському озері.

Метою лицарських походів їх магістрами декларувалося привертання русичів до лав "істинного" християнства – католицизму, тому в їх складі були високоповажні представники римського кліру. У разі перемоги над Новгородом, шлях лицарів неминуче пройшов би теренами сучасної України, де орденам вже належало декілька замків.

Своєю перемогою князь Олександр Ярославович (Св. Олександр Невський) на тривалий час унеможливив експансію орденів і Скандинавських країн (передусім Швеції) у Південно-Східному напрямі. Але у Швеції й після цих подій жевріла думка про необхідність приєднання до своєї країни територій Північного Причорномор'я, які шведи вважали своєю прабатьківщиною – Великою чи Холодною Швецією (Скіфією), а себе нащадками скіфів.

Восьмий хрестовий похід відбувся в 1248–1254 рр. Він мав на меті відвоювання Єрусалима, захопленого у вересні 1244 р. султаном ас-Саліх Ейюб Наджм ад-Діном, якому допомагала 10-тисячна хорезмійська кіннота. Майже все християнське населення міста було вирізано. Цього разу у хрестовому поході провідну роль грав французький король Людовік IX, а загальне число хрестоносців визначалося в 15–25 тис. осіб, з яких 3 тис. становили лицарі. Король зав'язав зносини із монголами, вважаючи їх союзниками у боротьбі з Єгиптом. Однак далі обміну люб'язностями й пропозиції монголам обернутися в християнство, а французам – визнати владу монгольського хана справа не зрушила.

На початку червня 1249 р. хрестоносці висадилися у Єгипті й захопили Дамієтту. На початку лютого 1250 р. впала фортеця

Мансур. Однак тут хрестоносці самі потрапили в облогу армією султана Муаззама Туран-Шаха. Єгиптяни потопили флот хрестоносців. Страждаюча від голоду армія Людовіка IX залишала Мансур, але до Дамієтти дісталися лише окремі бійці. Більшість була знищена або потрапила у полон. У числі бранців виявився й французький король. Серед них поширилися епідемії малярії, дизентерії й цинги, і мало хто уцілів.

Людовіка IX у травні 1250 р. араби випустили з полону за величезний викуп. При цьому від короля зажадали, щоб хрестоносці пішли із Дамієтти назавжди. Залишки "христова воїнства" попрямували до Аккри. Незабаром Туран-Шах був убитий, і до влади прийшли мамлюки – найманці на службі султана. Людовик IX ще чотири роки залишався у Палестині, але, так і не одержавши підкріплення із Європи, у квітні 1254 р. повернувся у Францію.

Користуючись феодалним розбратом на Русі, римський клір намагався насадити там свою владу. На північному-заході землі Київської Русі поступово захоплювали німецькі хрестоносці. У часи Даниїла Романовича Галицького (1204–1264), за ініціативи тогочасного голови ордену цистерціанців Християна, започатковано Руське єпископство, яке очолив Герард, колишній абат у польському місті Опатові. Вибір цієї особи не був випадковим: абат добре знав особливості слов'янської культури та мав великий досвід місіонерської діяльності. Саме через прихильність до політики Заходу, в якому князь шукав підтримки проти монголо-татарської навали, Даниїло Романович Галицький став першим руським королем, отримавши цей титул від Римського Папи у 1254 р. В цих подіях далеко не останню роль зіграли західні емісари, котрі вже стабільно затвердили свою присутність у Карпатському регіоні.

Дев'ятий (він же останній) хрестовий похід відбувся в 1270 р. Він був викликаний успіхами мамлюкського султана Бейбарса. Єгиптяни у 1260 р. розбили монгольські війська в битві під Айн Джалуте. У 1265 р. Бейбарс захопив фортеці хрестоносців Кесарію й Арсуф, а в 1268 р. – Яффу й Антіохію. Хрестовий похід знову очолив Людовік IX, а брали участь у ньому лише французькі лицарі. Цього разу метою хрестоносців став Туніс.

Чисельність хрестоносної армії не перевищувала 10 тис. осіб. На той час лицарі вже не прагнули діставатися далеко на Схід, тому що легко створювали й знаходили собі проблеми у Європі. Відіграла роль як близькість туніського узбережжя до Сардинії, де зібралися хрестоносці, так і прагнення Людовіка IX мати базу для

удару по Єгипту із супи. Він сподівався, що Туніс легко буде захопити, тому що там не було великих сил єгипетських військ.

Висадка в липні 1270 р. пройшла вдало, але незабаром серед хрестоносців спалахнула епідемія чуми, від якої 25 серпня вмер і сам Людовік IX (Святий). Його брат Шарль I, "король обох Сицилій", прибув у Туніс зі свіжими силами, чим урятував хрестоносне військо від розпаду. 1 листопада він підписав угоду, за якою туніський емір відновив у повному обсязі виплату данини королівству обох Сицилій. Після цього хрестоносці пішли з Тунісу. Після провалу Дев'ятого походу влада лицарів у Палестині зійшла нанівець.

У п'ятницю 13 жовтня 1307 р. у Франції було заарештовано близько 3 тис. вищих чинів "таємних організацій" лицарів, страчено на Єврейському острові у Парижі 13 березня 1314 р. лідерів тамплієрів Жака де Моле і Жоффруа де Шарне, але значну частину зібраних ними коштовностей відшукати так і не вдалося. Частина тамплієрів знайшла притулок у Шотландії, інші – в Ірландії, де пізніше виникли масонські організації "шотландського" та "ірландського" обрядів, які вважали себе "охоронцями таємниці тамплієрів". Нащадки потерпілих від французького короля дали клятву цілком знищити королівську владу у Франції. Одним із інструментів руйнування Франції "охоронці таємниці тамплієрів" обрали Англію – "Туманний Альбіон", де розвивалися власна школа воєнного мистецтва, але на островах у постримській виникли дрібні держави, котрі ворогували одна з іншою. Незважаючи на це, Англія перебувала фактично у стані війни з Францією.

За часів короля Едварда I (1239–1307) Довгоногого було ухвалено статут "Watch and Ward" ("Не спати, але захищати") від 1285 р., за яким кожна община мусила робити свій внесок у захист державних інтересів. Таким чином закладалися підвалини колективної відповідальності всіх підданих королівства за безпеку країни. За зраду карали дуже жорстоко.

Під час англо-французької війни 1294–1297 рр. високоповажний британець Томас Турбервіль потрапляє в полон до французів. Враховуючи ранг, інформованість, обізнаність і можливості цього полоненого, вербував його особисто король Франції Філіпп IV Красивий. Сторони домовилися, що після звільнення з в'язниці Томас починає працювати французьким агентом у Лондоні, проводячи акції впливу з метою посилення ворожих настроїв шотландців і валлійців до британської корони.

Завдяки інсценуванню втечі Томас прибуває до короля Едварда I і передає йому підготовлену французами високоякісну дезінформацію. Король призначає "героя" членом Державної ради.

Крок за кроком Томас активізує свою діяльність, передає до Франції шифровки, які через порушення ним правил конспірації потрапляють на стіл англійського короля, і той підписує зрадникові смертний вирок.

Після жорстоких тортур Томас зізнався у злочині, а король Англії зрозумів необхідність ще більшого посилення власної розвідувальної служби.

Наприкінці XIII ст. між Англією та Шотландією спалахнула війна. У короля Едуарда I було обмаль можливостей, щоб продовжити збройне протистояння з шотландцями. Незважаючи на це, цьому амбітному правителю вдалось зробити неможливе: він зібрав нову англійську армію, з якою виступив на північ. Але англійські ЗС, які були зовсім невеликими – всього 2 тис. піхотинців, 75 арбалетників (у тому числі 20 кінних) і 6 лицарів разом зі зброєносцями та своїми солдатами (близько 40 осіб). Цього було явно замало для здійснення масштабних планів короля Едварда I – підкорення повсталій Шотландії.

Лідер Шотландії – лицар Вільям Воллес (1270–1305) був досить небезпечним противником і вмілим військовим командиром. Тому англійський король вимушено скликав понад сотні графів разом з їхніми приватними військами. Окрім того, він вирішив не обмежуватися феодалним правом, а запропонував учасникам походу оплату, що дозволило залучити значно більшу кількість солдатів.

22 липня 1298 р. король Едвард I атакував шотландську армію в районі Фолкірка (*Battle of Falkirk*). В. Воллес надав можливість англійцям розпочинати першими, обравши вигідну оборонну позицію. Англійці поспішали завдати атакуючого удару. Позиції шотландців були не дуже міцними, але достатніми для відбиття англійського наступу. В. Воллес розподілив військо на п'ять полків. Чотири полки по 2 тис. осіб у кожному побудували каре на вершині пагорбу, а ще 1,5 тис. лучників укрилися на найближчому узліссі.

В англійській армії кіннота поділялася на чотири бригади. Англійцям вдалось спочатку вибити нечисленну кінноту шотландців і розсіяти шотландських лучників. Потім англійці спробували атакувати шотландське каре, але, переконавшись у безнадійності лобової атаки, вимушено відступили.

Після цього наперед висунулись англійські лучники. Вони з короткої відстані обстріляли шотландців, завдавши їм значних

втрат. Потім знову атакувала англійська кіннота, яка у цей раз прорвала стрій шотландців та розпочала безжалюбно нищити їх. В результаті з обох боків загинуло до 4 тис. бійців.

У 1306 р. королем Шотландії став Роберт I Брюс, котрий почав поступово повертати собі землі, завойовані англійцями. Він вдавався переважно до партизанської тактики, але, все ж таки, вимушений був взяти участь у вирішальній битві 23-24 червня 1314 р., що відбулася при Беннокб'юрні.

Англійська армія формувалась на той час двома способами: воїнами, покликаними королем відповідно до феодалного права, а також найманцями (солдатами) з інших країн. У битві в англійській армії було понад 14 тис. воїнів, у тому числі 2,3 тис. лицарів, близько 6 тис. вершників, 500 арбалетників і 5,5 тис. лучників, озброєних великими луками. Лучниками були переважно валлійці.

Шотландська армія поступалась англійцям як у кількості, так і в якості. Усього їм вдалось виставити на поле бою до 10 тис. воїнів, з яких лише 400 – вершники. Але шотландці захищали батьківські хати, тому вирізнялися високим бойовим духом і були готові піти на будь-які жертви, аби відстояти незалежність власної держави. Роберт I Брюс добре знав про те, як важливо психологічно налаштувати солдат перед боем, підвищити якість їх корпоративності.

Едвард II разом із англійським військом вирушив на Північ, розділивши свою армію на три частини: авангард, центр та ар'єргард. Центром командував сам король.

Вранці 23 червня англійці рухалися в напрямі позицій шотландців місцевістю, пересіченій річними струмками. Король Шотландії знав про наближення англійців. Однак його розвідники невірно оцінили чисельність ворожої армії, прийнявши авангард за все військо Едварда II. Насправді, англійський авангард помітно відірвався від основних сил і трохи розтягнув стрій.

Одним із командирів авангарду був молодий і темпераментний Генрі де Бохун. Побачивши попереду короля Шотландії, він атакував його. Натомість, Роберт I Брюс заманив Г. де Бохуна до лісу, де й нав'язав йому двобій. Роберт I Брюс був набагато сильнішим, тому не склало труднощів, щоб перемогти палкого юнака й розкрити йому голову сокирою.

Шотландці, натхненні впевненою поведінкою свого короля, боролися з величезним ентузіазмом. Їм вдалось перебити всіх англійських воїнів, що були разом з Г. де Бохуном. Англійці почали панічно відступати. Англійський лицар – Сер Роберт Кліффорд та 800 його прихильників спробували обійти замок Стерлінг і атакувати шотландців у фланг. Але й тут англійці зіптовхнулися із запеклим опором шотландців і вимушено відступили.

Шотландці утворили особливі військові формування – скіатрони, у кожному з яких було до 2 тис. бійців. Ця побудова нагадувала грецьку фалангу. Вона виявилася надзвичайно ефективною зброєю проти англійських кіннотників. Плани Едварда II захопити замок Стерлінг провалилися. Бойовий дух англійців впав. Додаткових невдач принесло й те, що табір англійців був побудований на сирому та вкрай незручному місці.

Едвард II зазнав поразки вже наступного дня. На світанку, о 04:00 24 червня, три сміливі атаки шотландських скіатронів витіснили англійців з вершини пагорба. Хоча англійський ар'єргард намагався стабілізувати ситуацію, але важкопрохідна місцевість не дозволила йому перейти до рішучих дій. Шотландці все далі й далі тіснили англійців. Незабаром почався загальний відступ, який перетворився на хаотичну втечу. Навіть хроністи, більш прихильні до Роберта I Брюса, нарікали йому за влаштовану ним різанину англійських солдатів, "адже за полонених можна було одержати гарний викуп" та поповнити казну королівства.

Таким чином, даний період розвитку військової справи Середньовіччя визначається якісними змінами у тактиці та стратегії, способах ведення війни. Саме у цей період розвивається лицарство, що довгий час панує на полях бою. Значного розвитку набуває облогова справа. З'являються навіть наукові праці за цим питанням. Якісніше стає озброєння воїнів. Поступово набуває все більшого значення піхота, яка своїми зусиллями перемагає лицарську кавалерію. Формуються нові принципи у створенні армій. Війни ведуться не лише з метою захопити здобич, але й реалізувати певні політичні плани. Починаються масштабні трансконтинентальні війни, які поступово все чіткіше плануються, розвивається система постачання військ тощо.

У 1346 р. зносини Англії та Франції набули неабиякої гостроти. Не вдаючись у глибинні причини "Столітньої" війни, що розпочалася у цей рік, формальним приводом до неї став особистий конфлікт амбітних королів: англійського – Едварда III (1312–1377) та французького – Філіппа VI Валуа (1293–1350).

Щоб перемогти французів, Едвард III зібрав армію чисельністю в 10 тис. осіб. Її основу становила піхота: лійнійна, набрана з валлійських ополченців і навчена воювати фалангою, а також лучників.

Стрілки озброєні були луками у шість футів довжини й двома видами стріл (легкими й важкими). Крім того, вони мали на озброєнні короткі мечі й по дві жердини, загострені з обох кінців, що бійці встромляли похило перед собою в землю для прикриття себе від кавалерії.

Для захисту стрілки носили легкий шолом, грудні панцири або кольчуги й невеликі круглі щити, що застосувалися лише в сутичках, а при стрільбі луками прикріплювалися до ефесів мечів. Але часто стрілки, яких охоплювало безстрашся й бажання вільно стріляти, скидали із себе не тільки панцири й щити, але й одяг.

Мистецтво, яким мешканці Англії здавна відрізнялися в стрільбі з луку, досвід, отриманий у частих боезйткненнях із шотландцями й валлійцями, і нарешті звичай стрільців убивати спочатку коней під ворожими вершниками, робили їх вкрай небезпечними для французів, а особливо для лицарської кінноти.

У боях стрілки також брали участь і в рукопашному бою. Вони вирізнялися швидкістю та напором своїх атак, повісивши луки через плече й взявшись за короткі мечі, вони проникали у саму середину ворожих лав і різали їх, не даючи часу їм оговтатися.

Разом із піхотою, військо мало важку й легку кінноти. Тактика її застосування не відрізнялася від загальноєвропейської, описаної вище.

12 липня 1346 р. король та його солдати, половину з яких становили лучники, висадилися у Нормандії. Ніхто не спробував атакувати їх. Англіїці здійснили вдалий перехід, не зустрічаючи опору. Едвард III вирішив прямувати у Фландрію, що була союзною до Англії. Але під час переправи через Сомму, вони виявили, що французи надійно перекирили всі наявні мости.

Величезна французька армія чекала на противника під Кресі. Для англійців склалася важка ситуація: вони не знали розташування бродів через Сомму. Натомість, Едвардові III вдалося знайти вихід. Місцевий мешканець Гобен Агаш не відмовився від англійського золота і провів їх армію до броду. У 16 кілометрах від Кресі Едвард III знайшов чудове місце для поля бою. У суботу 26 серпня англійці утворили лаву шириною 1,8 км на вершині невеликого пагорбу між Кресі і Вадикуром.

Перша англійська лінія вишукувалася стрілою. У центрі стояла тисяча лучників, праворуч – 1,7 тис. піхотинців, 400 – ліворуч, а ще по 1 тис. лучників знаходилися на кожному фланзі. Лучники були висунуті трохи уперед, щоб узяти під перехресний обстріл французів, якщо вони спробують провести фронтальну атаку. Перед строем англійці прорили рів і встромили кілки. Другу лінію утворювали 1,1 тис. спішених лицарів Едварда III і 200 лучників.

У другій половині дня надійшли відомості про те, що французи перейшли в наступ силами в 12 тис. бійців. Французи поспішали вступити у вирішальний бій. Філіпп VI Валуа намагався

закликати їх до розсудливості та стриманості, але лицарі неорганізованою атакою кинулися у бозіткнення, не чекаючи, поки король розробить якийсь бойовий план. Натомість деякі французькі лицарі зупинилися, що тільки збільшило безлад у хаотичних лавах атакуючих. У цей момент англійські лучники зустріли французів хмарою стріл. Філіп VI Валуа намагався врятувати ситуацію, наказавши генуезьким арбалетникам висунутись вперед. Але вони не мали шансів проти добре організованих англійських лучників. Третя лінія французів, що також не стримувала бажання вступити в бій, без наказу атакувала. На полі бою панував суцільний хаос. Лицарські коні топтали піхоту, всюди лежали поранені й убиті лицарі, у різні боки метушилися люди й перелякані тварини. Англійські лучники холоднокровно розстрілювали французів.

Едвард III та його лицарі змогли перейти у контратаку, яка остаточно довершила розгром французів. Французькі війська втратили біля півтори тисячі лицарів та кілька сотень арбалетників. Втрати англійців ледь переважили за сотню.

Бій при Кресі стрімко підняв військовий авторитет англійських військ, які надалі розглядалися як одна із найпотужніших армій тогочасної Європи, з якою доводиться рахуватись.

Війну продовжив англійський король Генріх V, котрий на початку XV ст. претендував на французький трон. Щоб його посісти силою, король зібрав 10 тис. військо з метою захопити Париж. Водночас, через безлад та героїчний опір французів, англійська армія замість чотирьох днів протупцювала чотири тижні поблизу містечка Онфлер, що у гирлі Сени.

Під час штурму Онфлеру англійці втратили 2 тис. солдатів, окрім цього ще одну тисячу їм довелося залишити у спаленому Онфлері для забезпечення власного тилу. Таким чином, у Генріха V залишалось усього 7 тис. бійців, тоді як французи зібрали 25 тис. воїнів. Тому від планів, щоб увійти в Париж, королю довелося відмовитися. Але повертатися в Англію, окупувавши лише одне французьке містечко, було би втратою престижу. Тому Генріх V вирішив зробити каральну експедицію до Кале. Однак французькі розвідники викрили плани англійців, і тому французька армія почала переслідування англійців, котрі дійшли до Сомми. У Воїнаві Генріх V вирішив переправлятися через неї, не звергаючи уваги на французів, котрі швидким маршем рухалися на Кале.

Англійські розвідники доповіли, що величезна французька армія перебуває у Бланжі, перегороджуючи шлях англійцям. Однак через темряву від бію довелося відмовитися. На світанку Генріх V,

оглядаючи поле битви, виявив, що обидві армії розділяв простір довжиною в 1 км. Війська стояли на схилах, що сходились у невелику долину посередині, тому видимість була відмінною. У французів фронт був завширшки близько 1 200 м, тоді як англійці тримали фронт шириною 900 м. Із флангів нещодавно переоране поле обмежувалося лісом. Тому використовувати кінноту було практично неможливо.

Генріх V вишикував свою армію в одну лінію. Основу строю становили три полки чисельністю в 1 тис. бійців. Між ними він поставив чотири полки лучників по 1,2 тис., які формували стрій у формі трикутників зі стороною у 200 осіб, спрямованих вістрям до противника.

Побачивши таку велику кількість лучників, французи згадали про свою поразку при Кресі. Але впевнені у своїй перевазі, французи атакували і відразу потрапили під стріли. Хоча лицарі намагалися прикритися щитами, це допомагало мало, тому що стріли попадали в коней. До того ж, борозни оранки сковували ноги тварин. Перший ешелон французів був повністю розсіяний. Лицарі, закуті у залізо, копірсалися у слизькій багнюці. В цей момент легкі англійські воїни накинулися на безпорадних повалених ворогів. Другий ешелон французів спробував прийти на допомогу товаришам, але коні ледь рухались у зораному ґрунті, а англійські лучники продовжували свою нищівну роботу. Французи вимушено відступили.

Тим часом англійці зазвичай почали обшукувати і роздягати вбитих, збирати полонених. Але раптом їм у тил ударило місцеве ополчення, що посіяло паніку в лавах агресора. Щоб не допустити повернення в бій полонених лицарів, Генріх V віддав наказ перебити всіх захоплених французів. Натомість, третій ешелон французів, за чисельністю переважаючи всю англійську армію, відмовився від атаки. На цьому бій закінчився.

У 1415 р., напередодні битви при Азенкурі, британський король Генріх V виявив у своєму оточенні трьох зрадників, які продавали таємну інформацію французам. Цю подію відобразив В. Шекспір у драмі "Генріх V", де король, звертаючись до одного з французьких шпигунів на ім'я Генрі, лорда Скрупа з Мешема, каже: "Ти міг би, якби було бажання, мене на гроші перекарбувати". Це, як зазначають історики розвідки, перша згадка про наявність прототипу розвідувальної служби Франції.

Кожна війна породжує своїх героїв. Серед них особливе місце посідає "свята воїтельниця" або "Орлеанська Діва" - Жанна д'Арк (1412-1431). Її приклад - роль людей з екстрасенсорними

здібностями у воєнному мистецтві. Вона, воюючи проти англійців на боці майбутнього короля Карла VII, на деякий час очолила практично все французьке військо. Але, захоплену бургундцями, її спалили за політичними мотивами на вогнищі “за ересь, відьомство і носіння чоловічого одягу”. Показово, що практично відразу Римський Папа розпочав процес з реабілітації “Орлеанської Діви”, яку визнали офіційно святою римо-католицької церкви у 1920 р.

Уродженка невеличкого містечка, вона з дитинства мала дар пророцтв, котрі збувалися. Через це, а також підтримку представників французького правлячого двору, їй подарували броню, коня, меч, стяг та інше військове спорядження. Воїтельницю поставили на чолі загону лицарів, спрямованого на допомогу взятому в облогу Орлеану. Водночас Жанна д'Арк надала тривалому англо-французькому конфлікту характеру релігійної війни, а це вже привернуло до її лав значну кількість вірних римо-католиків – французів, які, до того ж, виборювали незалежність свого королівства.

Під час облоги Орлеану “діва зі стягом” неодноразово брала участь у військових радах, на яких вона проявила себе непересічним стратегом і тактиком (особливо вдалим – у наступі), отже впродовж її недовгої кар'єри французьке військо досягло вагомих перемог.

Після успіху в Орлеані Жанна д'Арк, за її проханням, очолила все французьке військо спільно з герцогом Жаном II Алансонським. Її слава дозволяла брати міста й фортеці без бою. Так, навіть Реймс відкрив браму перед французьким військом, на чолі якого були Жанна д'Арк та Жан II Алансонський. Після коронації там Карла VII, активність “Орлеанської Діви” французька правляча та військова еліти почали обмежувати. Її поради та рішення вже нікого не цікавили, а 23 травня 1430 р. вона потрапила у полон до бургундців. Англійці викупили бранку у Жана Люксембурга за 10 тис. крон та за допомогою єпископа П'єра Кошона із Бове “Орлеанську Діву” засудили й стратили. Таким чином, історія Жанны д'Арк доводить роль особистості у воєнному мистецтві, до того ж, особистості з неабияким природним даром.

У 1431 р. англійський кардинал Анрі Бофор започатковує спеціалізовану інституцію “*King's Espials*” (“Шпигуни короля”). До функціональних обов'язків цієї структури входили як розвідка, так і контррозвідка. Окрім досить високої плати за роботу “королівські шпигуни” отримували половину майна засуджених і страчених злочинців, викритих завдяки “*King's Espials*”. Натомість саме великі битви продемонстрували повну перевагу англійської армії. Лише перейшовши до “таємної”, партизанської й позиційної війни,

уникаючи великих боїв, постійно вдосконалюючи власне воєнне мистецтво, французи нарешті здобули бажану перемогу лише у 1456 р. До того ж, в Англії почалася династична війна між Ланкастерами ("червона троянда") і Йорками ("біла троянда"), що тривала з 1455 по 1485 рік.

У таких боях, як Сент-Олбанс (1455 і 1461 рр.), Нортгемптон (1460 р.), Уайкфілд (1460 р.), Тоутон (1461 р.), Мортімерс Кросс (1461 р.) і Босворт (1485 р.) головну роль відігравала важка піхота: озброєна довгодревковою зброєю й побудована фалангою, а також стрілки, що взаємодіяли з лінійною піхотою й з кіннотою. У цій війні було знищене майже все лицарство королівства, котре поступилося саме легким вершникам і піхоті.

22 серпня 1485 р. відбулася остання й вирішальна битва війни "троянд". Бій відбувся в центрі Англії, в 12 милях на захід від Лестеру, в 2 милях на південь від Босворту. "Йоркісти", очолювані королем Ричардом III, нараховували 10 тис. бійців. "Ланкастери", очолювані Генріхом Тюдором, нараховували у лавах 8 тис., з яких 4 тис. недавно прибули з Франції, у тому числі 500 вигнаних англійських лицарів. Крім того, у бою брали участь шотландські, валлійські й бретонські найманці.

У країні було неспокоїно, але король Ричард III у цілому тримав ситуацію під контролем. Генріх скористався зручним моментом і підняв повстання. Повернувшись із вигнання, він зібрав армію й вирушив проти Ричарда III. Відкритий бій став неминучим. Армії Ричарда III і Генріха стали табором у милі одна від одної. На світанку обидві армії покинули табори і попрямували до пагорбу Амбюн, щоб мати перевагу. Ричард III захопив пагорб першим, одержавши зручну оборонну позицію.

Неподалік знаходилась третя армія – братів Стенлі. Брати зберігали нейтралітет, хоча сторони конфлікту намагалися щосили залучити їх кожна на свій бік.

Армії "троянд" почали обсіпати один одного стрілами. Поединок тривав до виснаження стрільців та витрати їх боекомплекту. Після цього нічого не залишалося, як почати сутичку. З вершини пагорбу Ричард III спостерігав, як його армія потрапляє в надважку ситуацію. Противник тіснив його солдат, а ті втрачали бойовий дух. Щоб урятувати становище Ричард III зібрав навколо себе близько 800 бійців і атакував з вершини пагорба. Це тимчасово дозволило стабілізувати ситуацію, але "Ланкастери" зуміли ще раз переломити хід бою. Довідавшись про загибель Ричарда III, брати Стенлі, котрі вичікували переможця, обрали бік Генріха, що остаточно вирішило результат бою. Генріх Тюдор

проголосив себе королем Генріхом VII. Невдовзі, після одруження із Єлизаветою Йорк, новий король нарешті заспокоїв "троянди".

В цей час у Центральній Європі неабияк загострилося протистояння через експансію Ордену Св. Діви Марії. Навіть коли Литва прийняла християнство, Орден не припинив своїх підступних домагань. З'ясувалося, що "війна за віру Христову" була лише благочестивим прикриттям для хижацтва й надпрагматизму лицарів. Незабаром союзником Литви виступила Польща, що здобувала вихід до моря, узбережжя якого контролювали тевтони. Напруга зросла, і тому війна стала неминучою.

Польський король Владислав II Ягелло (онук великого князя Литовського Гедиміна і тверської княгині з династії Рюріковичів) всі 50 років свого правління присвятив веденню війн з тевтонцями. Він очолював союз Польщі й Литви. Іншим вождем союзу був кузен польського короля - великий князь Олександр Вітовт (Вітаутас). Тевтонський Орден у цей час очолював великий магістр Ульріх фон Юнгінен. 26 тис. тевтонців протистояли 40-тисячній польсько-литовській армії.

Польські лицарі мало чим відрізнялися озброєнням від тевтонців. Натомість литовці екіпірувалися своєрідно. Наприклад, литовський шолом мав конічну форму й оснащувався кольчужною бармицею.

Поляки битися у складі загонів чисельністю по 60-100 "списів". Кожен "спис" складався з лицаря та воїнів, що супроводжували його, (зазвичай - двох-трьох). Таким чином, у кожному загоні було біля трьох сотень людей. У литовців організація армії була не настільки чіткою. Тевтонці шикувалися 200 "списами" середньою чисельністю по 8 осіб (лицар, його зброєносці й арбалетники).

15 липня 1410 р. польський король Владислав II довідався, що Орден розгорнув свої лави й вийшов до польських кордонів. Боезіткнення відбулося на полі між селами Грюнвальд і Танненберг.

Грюнвальдська битва - вирішальна подія в історії країн Східної Європи в їх протистоянні просуванню німців на Схід і спробам германізації прибалтів і слов'ян. Вона продемонструвала високе воєнне мистецтво прибалтійських етносів та їх здатність до об'єднання перед спільною загрозою.

Тевтонці поспішали, тому що Сонце, що зійшло, немилосердно розжарювало сталеві лати. Але нічний дощ зробив безпорадною артилерію. Раптово литовці атакували тевтонців на лівому фланзі. Зав'язався бій. Через годину литовці відступили.

Тевтонські лицарі почали переслідування. Під час погоні тевтонська кіннота вирвалася далеко вперед і тут потрапила під

нищівний удар поляків. “Пси-лицарі” понесли важкі втрати, але тут надійшла тевтонська піхота. Знову почався запеклий бій. У цей момент знову атакували литовці. У бою загинув grosмейстер ордену. Перемога була визначена. Під Грюнвальдом Орден втратив половину своїх лицарів і 50 з 60 членів капітулу. Тисячі тевтонців потрапили в полон. Але й переможці втратили в бою біля 20 тис. осіб.

Серед поранених у цій битві був видатний чеський полководець – Ян Жижка з Троцнова (*Jan Žižka z Trocnova*) – один із організаторів слов’янського національно-визвольного руху проти імператора Священної Римської імперії, засилля германців при владі в цьому союзі держав і безмежної влади католиків у духовній сфері.

В історію ці події ввійшли під назвою “Гуситських війн” (1420–1434 рр.), що розпочалися після страти німцями за ересь харизматичного чеського проповідника Яна Гуса в 1415 р. Його послідовник – Ян Жижка розробив ідеологію і польовий статут для всього “гуситського” війська, а також особисто очолив його.

Як відомо, під Грюнвальдом Ян Жижка втратив ліве око, але це не завадило йому брати участь у походах угорців проти турків і в “Столітній” війні англійців із французами.

Він був ініціатором створення армії повсталих, а в основу бойової тактики поклав ідею “вагенбургу”, тобто використання візків для оборони. Водночас, Ян Жижка вдосконалив стару ідею кочовиків тим, що його “вагенбург” скріплювався ланцюгами, а також виконував роль своєрідного плацдарму для наступу, а не лише оборони. До того ж, він перетворив сам візок на бойову машину з екіпажем у 8–14 бійців, серед яких було два арбалетника, декілька бійців зі списами, два бійця для управління кінями, декілька щитоносців, а також десант.

Озброєння візків, склад їх екіпажів міг варіюватися так само, як і форми створюваних ними укріплень. Доцільно до ситуації, могла змінюватися й тактика бою.

Особливе значення у “гуситів” мали “молотильники” – воїни, озброєні окутими залізом ціпами. Вони були натреновані настільки, що могли робити до 40 влучних нищівних ударів на хвилину.

Постійні перемоги “гуситів” збільшували їх лави, у тому числі й за рахунок відверто кримінальних елементів. Через деякий час чеські міста, котрі також прагнули свободи від гніту Священної Римської імперії, але їх громадам не подобалося грабінництво та анархізм “гуситів”, створили власний осередок опору – “Табір” і обрали символом чапу, чим вони відрізнялися від “гуситів” –

“таборитів”. Отже, цих “других таборитів” називали для ідентифікації “чашниками”.

Вже після смерті Яна Жижки, котрий намагався досягти компромісу між сторонами, в 1434 р. “чашниками” зійшлися у бою з “гуситами” – “таборитами”, й останні програли.

Як відомо із опису цієї битви, “гусити” “таборувалися” на невисокому пагорбі на Липській Горі, що височіла над навколишньою рівниною. Їхні противники – “чашники”, що мали кількісну перевагу, проігнорували маневр “гуситів” – “таборитів” і оточили їх “вагенбург” власним “вагенбургом”. Отже, розпочався двобій “вагенбургів”.

Оскільки поле бою виявилось затягнуте порохом димом (обидві сторони вели активну перестрілку), “гусити” – “таборити” вчасно не помітили цей маневр. Із заготовленого таким чином плацдарму “чашники” перейшли у наступ й вдерлись у “вагенбург” противника, що перебував у безладді після невдалої вилазки. Армія “гуситів” – “таборитів” була розбита, всі їх лідери загинули. Отже, під Ліпанами одне крило руху послідовників Яна Гуса знищено інше, котре zdeградувало й перетворилося на зграю грабіжників і вбивць.

До 1452 р. “незаконні збройні формування” “гуситів” і “чашників” продовжували боротьбу і зі Священною Римською імперією, і між собою. Але це вже перетворювалося на хаос й інтенсивність дій повсталих поступово сходила нанівець.

“Гуситські війни” – переломний момент в історії військового мистецтва періоду Середньовіччя. З одного боку, це був останній великий “хрестовий похід”, проведений католицькою Європою проти єретиків протестантського спрямування. З іншого – перший відомий випадок, коли єресь здобула перемогу в збройній боротьбі з офіційною церквою. У результаті європейське суспільство пережило різкі структурні зміни, а воєнне мистецтво поповнилося новими перспективними ідеями.

Оплотом протестантизму стала Швейцарія, котра виникла з оборонного союзу “лісових земель” – кантонів Швіц, Урі й Унтеральдена. Вже у 1291 р. цей союз мав єдине політичне правління, а також централізоване військове командування спільними збройними силами. Військовий обов’язок поширювався на всіх чоловіків, боездатність яких за рішенням комун періодично перевіряли три обрані ветерани. Общинний устрій суспільства сприяв неабиякій корпоративності суспільства та, відповідно, війська.

Гориста місцевість не дозволяла створити сильну кавалерію, проте лінійна піхота у сполученні зі стрільками була організована блискуче. При цьому, в її основі творчо використаний досвід Греції, Македонії та Риму, а також фламандських міських ополчень, що застосовували фалангу. Натомість швейцарцям був необхідний такий порядок, що дозволяв би бійцям відбивати атаки противника з усіх боків. Насамперед, така тактика призначалася для боротьби з важкою кіннотою.

Швейцарська армія не могла у бою ефективно протистояти лучникам та організованій піхоті. Вразливість швейцарців для металевих снарядів і стріл пояснювалась і тим, що з XI ст. у військовій практиці ряду європейських країн став використовуватись суцільний металевий обладунок готичного типу. Його бойові якості були на той час настільки високими, що воїни (і кінні, й піші), котрі мали таке спорядження, поступово відмовлялися від великих щитів, постійно зменшуючи їх розмір до так званих "кулачних", зручних для фехтування.

Щоб якомога ефективніше пробивати сталеві лати, швейцарські зброярі придумали нові види зброї: годендаги, бойові молоти, алебарди. Це послужило додатковою причиною відмови від щитів. Довжина піки також змушувала бійця маніпулювати нею двома руками, для пікінерів щит ставав тягарем. Для власного захисту піші, не захищені обладунком лучники, використовували щити великого розміру, утворюючи із них суцільну стіну або ж діючи індивідуально.

Традиційний винахід алебарди приписують швейцарцям. Але ні в одній країні така зброя не могла з'явитися раптово та відразу. Для цього був необхідний тривалий бойовий досвід і потужна виробнича база, що існувала лише у великих містах. Найбільш сприятливі умови для вдосконалення зброї були в Німеччині. Швейцарці ж не винайшли, а лише креативно систематизували використання алебарди й піки у бойовій лаві.

Швейцарські військові підрозділи (баталії) могли бути різних розмірів і за формою являли собою квадрати у 30, 40, 50 воїнів завширшки та в глибину. Розташування піхотинців у них, ймовірно, було таким: перші дві шеренги становили пікінери, одягнені у надійні захисні лати. Їхні піки не були особливо довгими й досягали 3-3,5 метрів. Тримали зброю двома руками: перший ряд на рівні стегна, а другий – на рівні грудей. Воїни мали й зброю ближче до поля бою. Тому що основний удар ворога приймали саме вони, то й платили їм значно більше, ніж всім іншим. Третю шеренгу становили алебардисти, які наносили удари по тих

військових одиницях ворога, що пробивались впритул до першого ряду: що рубають – зверху або колють – через плечі передніх воїнів. За ними стояли ще дві шеренги пікінерів, піки яких були перекинені на ліву сторону, за македонським зразком, щоб при здійсненні ударів зброя не зіштовхувалася з піками воїнів перших двох шеренг. Четвертий і п'ятий ряди працювали відповідно: перший – на рівні стегна, другий – на рівні грудей. Піки у воїнів цих шеренг були довшими, сягаючи 5,5-6 м.

Швейцарці при наявності алебардистів у третій шерензі не використовували шостий ударний ряд. Це обумовлювалося тим, що воїни змушені були би наносити удари піками на верхньому рівні, тобто від голови. А це уможлиблювалося поверх плечей тих, що були попереду. В цьому випадку піки бійців шостого ряду зіштовхувалися би з алебардами третьої шеренги, які теж були би на верхньому рівні й обмежували їхню дію тим, що алебардисти змушені були наносити удари лише із правої сторони. Іноді воїни всередині баталії мінялися місцями, залежно від бойової обстановки, що складалася. Командир, для посилення таранного фронтального удару міг забрати алебардистів із третьої шеренги й перевести їх у задні. Тоді всі шість шеренг пікінерів були би задіяні за зразком македонської фаланги.

Воїни, озброєні алебардами могли перебувати й у четвертій шерензі. Такий варіант був зручний при обороні від атакуючої кавалерії. В цьому випадку пікінери першого ряду ставали на коліна, встромивши піки в землю й направивши їхні вістря у бік вершників противника.

2-а й 3-я, 5-а й 6-а шеренги наносили удари, як було описано вище, а алебардисти, поставлені у четвертий ряд, мали можливість вільно використовувати свою зброю, незважаючи на перешкоди з боку першої шеренги. У кожному разі алебардист міг дістати противника лише тоді, коли той, переборовши частокіл пік, врубався у лави баталії.

Алебардисти контролювали оборонні функції, гасячи порив нападаючих, атаку ж вели пікінери. Такий порядок повторювався всіма чотирма сторонами баталії.

Ті воїни, що знаходились в центрі, створювали тиск. Оскільки в рукопашному бойовищі вони не брали участі, то плату отримували найменшу. Рівень їхньої підготовки був невисокий, тут могли використовуватися слабо навчені ополченці. У центрі ж перебували й командир баталії, прапороносці, барабанщики й сурмачі, що подавали сигнали до того або іншого маневру.

Якщо перші дві шеренги баталії могли витримати обстріл ворога, то всі інші були абсолютно беззахисні від нависної стрільянини. Тому лійна піхота вкрай потребувала прикриття зі стрільців - арбалетників або лучників, спочатку піших, а пізніше й кінних. В XV столітті до них додалися ще й аркебузери.

Бойова тактика швейцарців вирізнялася гнучкістю. Вони могли вести бій не лише баталією, але й фалангою чи клином. Успіх залежав від грамотного рішення командира, сміливості та дисциплінованості вояків, особливостей місцевості й умов бою.

Перше відоме бойове хрещення швейцарське військо (одна баталія) одержало в битві біля гори Моргартен в 1315 р. Швейцарці атакували австрійську армію герцога Леопольда Баварського, що перебувала на марші, хаотизувавши попередньо її ряди скинутими з гори камінням і колодами. Австрійці через власний безлад були розгромлені та втратили близько 3 000 вбитими й пораненими.

На відміну від типової середньовічної тактики "війни на виснаження", швейцарці застосовували "війну на знищення". Вони намагалися вбити й добити якомога більше ворогів. У полон вони нікого не брали, а населення захоплених населених пунктів противника, як правило, безжалісно й люто нищилося. Таким чином, і для самих швейцарців потрапляння у полон дорівнювало смертельному виroku.

У бої при Лаупені (1339 р.) брали участь три баталії, що підтримували одна одну. Тут виявилися їх чудові бойові якості в сутичці з фалангою ополчення міста Фрайбургу та Бургундії, що була прорвана баталією. Важкі кінноти не змогли прорвати бойовий порядок швейцарців. Проводячи розрізнені атаки, вершники були не в змозі розірвати стрій.

Кожному вершнику доводилося відбивати удари одночасно, щонайменше, п'яти бійців. У першу чергу гинув кінь, а вершник, втративши його, вже не являв небезпеки для баталії. При Земпасі (1386 р.) австрійські кавалеристи намагалися перемогти баталію спішеними. Маючи краще захисне спорядження, вони фалангою атакували швейцарців, і майже прорвали стрій, але товаришів врятувала друга баталія, що підійшла та вдарила у фланг і тил австрійців, у результаті чого вони змушені були втікати.

Однак і швейцарці зазнавали поразки, наприклад, на Бірсі (1444 р.) від дофіна (потім короля) Людовіка XI, що використовував війська найманців, так звані "вольниць арманьяків".

Завдяки своїй тактиці швейцарська піхота вважалася в Європі непереможною. Її послугами скористався французький король

Людовік XI, що найняв швейцарців для боротьби із сильним герцогством Бургундським. Були здобуті нові перемоги при Грансоні (1476 р.), Муртені (1476 р.) і Нансі (1477 р.). В останній битві Карл Смільвий (герцог Бургундії) загинув і незабаром його держава ввійшла до складу французького королівства. Для більш ефективної боротьби з кавалерією або спішеною кіннотою ворога, що вишикувалась у фалангу, швейцарці ще в XI ст. винайшли дворучний меч, розміри якого іноді сягали 2 метрів. Методи бою цією зброєю дуже точно визначив у своїй книзі П. фон Вінклер: "Дворучні мечі використовувалися лише невеликим числом дуже досвідчених воїнів (трабантів або драбантів), ріст і сила яких повинні перевищувати середні показники, і які не мали іншого призначення, як бути «*Jouer d'eepee a deus mains*». Ці воїни, очолюючи загін, ламають ратища пік і прокладають шлях в передові ряди неприятельського війська, слідом за ними розчищеним шляхом ідуть інші піші воїни. Крім того *Jouer d'eepee* супроводжували в сутичці шляхетних осіб, головнокомандуючих, командирів; вони пробивали їм дорогу, а у випадку падіння останніх, охороняли їх страшними помахами меча, поки ті не підіймалися за допомогою пажів".

У строю власник меча міг замінити алебардиста, але така зброя вважалася дуже дорогою й виробництво її було обмежено. Крім того, вага й розміри меча дозволяли ефективно оперувати ним далеко не кожному. Швейцарці навчали роботі такою зброєю спеціально дібраних воїнів. Вони дуже цінувалися й високо оплачувалися. Звичайно вони ставали у ряд на достатній відстані один від одного поперед наступаючої баталії й з ратища виставлених пік, а якщо вдасться, то й врубалися в середину фаланги, вносячи сум'яття й безлад, що сприяло перемозі прямоючою слідом за ними баталії.

Щоб убезпечити фалангу від мечоносців, французи, італійці, бургундці, а потім і німецькі ландскнехти готували і своїх воїнів, що володіли такими ж мечами. Це призвело до того, що перед початком основної битви часто відбувалися індивідуальні поединки на дворучних мечах. Щоб перемогти у такому двобої, воїн повинен був опанувати вміння високого класу. Тут були потрібні майстерність вести бій як на далекій, так і на ближній дистанції; вміння сполучити широкі удари, що рубають, на відстані з миттєвим перехопленням за лезо меча, щоб цю відстань скоротити, встигнути наблизитися до противника на коротку дистанцію й вразити його. Широко застосовувалися колючі удари й удари мечем по ногах. Майстри бою використовували техніку ударів частинами тіла, а також захоплення й підсікання.

Німецький імператор Максиміліан I був настільки вражений тактикою швейцарської піхоти, що вирішив створити такі ж війська в Німеччині. Сам імператор був вмілим воїном, про що красномовно розповідають хронікери: "Імператор Максиміліан I, що вивчив всі способи тодішнього бою, замолоду навчався спершу бою без запобіжної зброї, а потім пішому бою з «богемським парезом», і бою на коні. Такі війська, що склалися з найманців, називалися ландскнехти, а німецький варіант побудови баталії – «банда»".

Паралельно аналогічний процес вдосконалення воєнного мистецтва йшов і в Іспанії. Іспанський варіант строю йменувався "терція". Техніка бою у строю була повністю скопійована у швейцарців, тому не дивно, що на початку Італійських воєн (1494–1559 рр.) бойовий вишкіл швейцарців та їхній досвід перевершували німецький. Але потім, можливо, німці переглянули свою тактику, що принесло ландскнехтам перемогу при Бікоку (1522 р.). Сучасники так описували побудову "банди", наприклад: "Полк ландскнехтів розділений на 10 рот і включав у себе 4 тис. ратників, шикувався, по відрахуванні 1,5 тис. стрільців або аркебузерів, в 61 шеренгу та 50 рядів, тому що тоді було прийнято за правило мати завжди нерівне число шеренг. Спереду стояли три шеренги пікінерів, за ними одна шеренга алебардистів, знову 10 шеренг пікінерів і одна шеренга із трьома прапорами, барабанщиками й прикриттям прапорів, що складався з унтер-офіцерів і людей, озброєних довгими мечами або короткими списами; потім знову 10 шеренг бійців зі списками і, нарешті, у самій середині полку чотири прапори зі своїм прикриттям. Задня половина полку вишикувалась у такий самий спосіб, як і передня, але у зворотному порядку".

Цікаво, що на флангах банди перші два ряди становили алебардисти. Можливо, що такий порядок застосовувався ландскнехтами при атаці на швейцарську баталію або іспанську терцію, які не були пристосовані до охоплення флангів банди. Проти фаланги таке прикриття було б неефективним, тому що алебардисти не змогли б стримати напір пікінерів: по-перше, алебарда важче піки й не так пристосована до колючих ударів; по-друге, вона коротше, тобто пікінер мав можливість дістати алебардиста раніше. Перерубати піки алебардою не так зручно, як дворучним мечем, тим більше, що пікінери не тримали зброю пасивно на одному рівні. Вони постійно маніпулювали піками колом або зигзагом для того, щоб позбавити противника можливості визначити, в яке місце буде нанесений удар і не дозволити йому перерубати власне ратище.

Цей прийом чітко простежується в уставі Іоганна Якоба фон Вальхаузена. Швидше за все, якщо уможливилася оточення банди із флангів, алебардисти мінялися місцями із третьою й четвертою шеренгами пікінерів. Одиночні напади піхотинців і вершників ворога вони могли відбити самостійно. Іспанці для своєї терції прямо запозичили тактику римської когорти. Вони озброїли невеликими круглими щитами три-чотири перших шеренги пікінерів, причому, зважаючи на все, воїни першої шеренги пік не мали, а працювали короткими масивними мечами. Перерубуючи зброю ворога й прикриваючись від ударів щитами, вони прокладали шлях для всієї терції. Наступні за ними п'ять або шість шеренг пікінерів діяли зброєю за македонським методом.

Способи бою терції, банди або баталії не були постійними. В залежності від кількості й вишколу бійців того або іншого роду, командири могли обирати найбільш придатну до даних обставин побудову. Велике значення при виборі відгравали рельєф місцевості й роди військ противника. Знову зросло значення щільності лав, що спричинило вкорочення клинкової зброї. Городяни, що билися у фаланзі, широко використовували різновиду "люсаків" – досить грубо виготовлених скривлених клинків. Піхотинці з Албанії й Далмації ("страдіоти") використовували "баделери", теж із вигнутим лезом, зручним для рублячих ударів. Швейцарці мали коротку зброю – різновид масивних кинджалів. Німецькі піхотинці застосовували "ландскнехти" – короткий меч із широким лезом. Носили його в горизонтальному положенні, часто поперек животу, щоб при нанесенні удару пікою не зачіпати ратищем меч. При цьому, зброя ландскнехта не плуталась у ногах і не заважала в щільних бойових лавах вільно пересуватися.

Справжнім випробовуванням швейцарського воєнного мистецтва стала війна з Бургундією у 1474–1477 рр.

Бургундський герцог Карл Сміливий був головним суперником короля Людовика XI у процесі об'єднання Бургундії, Лотарингії й Нідерландів, що входили тоді до французьких земель. Людовік XI вступив у коаліцію зі Швейцарським союзом восьми кантонів, розраховуючи з їхньою допомогою здолати Бургундію. Швейцарці розраховували у ході війни приєднати до свого союзу прикордонні бургундські землі.

25 жовтня 1474 р. Швейцарія, розірвавши зносини з герцогом Карлом Сміливим, напала на Бургундію. Король Франції та німецький імператор уклали з Бургундією мир, розраховуючи, що з їхнім небезпечним конкурентом впораються швейцарці самостійно. І не помилилися.

Карл Сміливий кинув головні сили проти швейцарців. У лютому 1476 р. бургундці взяли в облогу та захопили укріплене місто Грансон на березі Нойенбурзького озера, повністю перебивши його гарнізон з 500 бернських солдатів. Не помилювали, дотримуючись прикладу швейцарців та їхніх союзників, навіть тих, хто здався у полон.

2 березня 1476 р. до Грансону підійшла 18–19 тисячна швейцарська армія. Військо Карла Сміливого, що протистояло їй, нараховувало від 14 до 16 тисяч бійців, у тому числі 2–3 тисячі кінних лицарів, 7–8 тисяч арбалетників і 3–5 тисяч пікінерів. Обидві сторони мали у своєму розпорядженні також значне число бомбард. Бургундський гарнізон утримував замок Вомаркюс, що прикривав дефіле на березі Нойенбурзького озера до півночі від Грансону. Головні сили герцога розташовувалися в укріпленому таборі поблизу Грансону.

Швейцарці спробували захопити Вомаркюс і ранком 2 березня підійшли до північного виходу з дефіле. У цей час бургундське військо пересунулося до південного входу в дефіле. Обидві армії не знали про рух назустріч одна одній. Швейцарський авангард натрапив на бургундський передовий пост, збив його й почав переслідувати. Карл Сміливий тим часом на чолі авангарду досяг південного входу в дефіле, де зненацька виявив швейцарців. Герцог кинув проти ворога арбалетників. Під градом стріл швейцарський авангард відступив до основних сил і разом із частиною їх почав шикуватися у бойовий порядок. Карл Сміливий не ризикнув негайно атакувати ворога, прикритого бомбардами й загоном вершників, і став чекати підходу головних сил бургундської армії.

У першій лінії бургундського війська вишикувалася важка кіннота – жандарми. У другій лінії знаходилася артилерія, а в третій – піхота.

Атаку лівого крила бургундців швейцарці відбили контратакою. Бургундська піхота на правому крилі сприйняла навмисний відхід жандармів за відступ і кинулася навтьоки. Бомбарди, що відкрили, нарешті, вогонь по швейцарцях, не врятували справу. Карл Сміливий безуспішно намагався припинити паніку. Швейцарці не переслідували противника, тому що не мали для цього досить кінноти. Бургундці зазнали лише незначних втрат – близько 200 убитих і благополучно сховалися в укріпленому таборі. Швейцарці втратили приблизно втричі менше. Вони обмежилися розграбуванням бургундського табору. Потім ополченці розійшлися своїми кантонами. Це дало можливість їхнім противникам оговтатися від поразки.

Карл Сміливий відступив на базу у Ваадте (в Савойї), де за два місяці довів чисельність свого війська до 18-20 тисяч. На початку червня він знову вдерся у Швейцарію. 9 червня 1476 р. бургундці взяли в облогу фортецю Муртен у 25 км від Берну. Гарнізоном у 1580 воїнів командував лицар Адріан фон Бубенберг. Навколо Муртену бургундці звели контрвалаційну лінію, на якій установили артилерію. В 1,5-2 км від міста була споруджена й циркумвалаційна лінія з тину й частоколу, за якими стояли бомбарди. 12 червня бургундські війська безуспішно штурмували Муртен. Гарнізон одержав підкріплення з боку озера. Карл Сміливий вирішив відмовитися від повторного наступу й обмежився обстрілом міста з бомбард. Він готувався до бою з головними силами швейцарської армії.

Швейцарська піхота, посилена кінними загонами герцогів лотаринзького й австрійського (останній, припинивши війну з Бургундією в якості німецького імператора, продовжував її як спадкоємний володар Австрії) і піхотинцями міста Страсбургу, зосередилася в Ульмица. Чисельність союзної армії досягала 26 тисяч. У день підходу останніх загонів, 22 червня, швейцарці атакували центр бургундських позицій на Вейльському полі. Наступ неприятеля став для Карла Сміливого неприємною несподіванкою, оскільки напередодні пройшов сильний дощ і дороги були непрохідні.

Атаку швейцарського авангарду й головних сил бургундці відбили за допомогою бомбард. Вийшовши із зони артилерійського вогню, поза сектором обстрілу бомбард, швейцарці перепикувалися й змінили напрям атаки. Бургундці не встигли ні перенацілити бомбарди, ані вишикувати головні сили в бойовий порядок, коли були відкинуті ворожою піхотою. Одночасно в тил їм ударив гарнізон Муртену. Бургундці втратили від 6 до 8 тис. убитими Серед них було чимало англійських лучників, що служили у війську Карла Сміливого як найманці.

Герцог Бургундії зумівши зібрати армію й поповнивши її свіжими силами, рушив у Лотарингію. Тут герцог Рене, скориставшись відволіканням основних бургундських сил у Швейцарію, відвоював лотаринзьку столицю Нансі. Карл осадив Нансі й змусив Рене відступити, тому що найманці з Нижньої Лотарингії, що не одержували платні, підняли бунт й мародерствували. Однак ельзаські міста, включаючи Страсбург, побоюючись бургундської навали, позичили Рене гроші, й той зміг залучити, крім лотаринзців, значні сили австрійців, французів і швейцарців. Вони виступали не лише як найманці, але і як

союзники герцога Лотарингії, тому що загопи набиралися із санкції місцевої влади.

5 січня 1477 р. Карл Сміливий був убитий при Нансі в бої із союзними лотаринзькими й швейцарськими військами, якими командував герцог Лотарингії Рене. Бургунців було близько 10 тисяч, союзників – удвічі більше. Нансі через голод був уже близький до здачі, коли до нього підійшла армія лотаринзького герцога. У цьому своєму останньому бою Карл Сміливий розраховував зупинити ворога вогнем артилерії, в якій мав перевагу, а потім відкинути його атакою лицарської кінноти. Однак лотаринзці й швейцарці лише демонстрували фронтальний наступ на сильну бургундську позицію, прикриту струмком і густим живоplotом. Основні сили союзники кинули в обхід ворожих флангів. У нагоді їм стала й заметіль, що схвала від бургундців рух обхідних колон.

Головні сили бургундської армії виявилися зім'яті. У центрі бургундські лицарі відчайдушною атакою потіснили лотаринзців, але їх зупинили пікінери й стріли з арбалетів, а також вогонь аркебуз. Майже все бургундське військо було перебито або полонене.

Отже, у період пізнього Середньовіччя відбуваються докорінні зміни в способах та прийомах ведення війни. Піхота завдяки науково-технічному прогресу (винайденню пороху) остаточно витісняє лицарську кавалерію з поля бою. Принципи формування армії теж зазнають значних змін – військо формується на найманій основі. Війна стає професією для великої кількості людей. Все більшої ваги набирає вогнепальна артилерія, що починає панувати на полі бою і при вмілому використанні спроможна вирішити хід битви. Також формуються нові прийоми ведення бою.

Індивідуальний героїзм практично зникає, йому на зміну приходять безіменна маса професіоналів. Приклад – битва під Чериньола у квітні 1503 р. між військами Франції та Іспанії за королівство Неаполь.

Автором нової концепції бою став іспанець Гонсало Фернандес де Кратеда. Так, за його наказом солдати риють неглибоку траншею на пагорбі. Викопаний ґрунт відкидають уперед, формуючи бруствер. Французи насуваються трьома полками. Праворуч рухається авангард, вибудований у дві лінії загальною чисельністю 250 лицарів, супроводжуваних зброєносцями й пажами. Французи мають щонайменше п'ятикратну кількісну перевагу над іспанцями. Очолоє французьку армію герцог Намюрський.

Це був останній відомий випадок, коли лицарська кіннота атакувала з такою вірою у свою перемогу. Слідом за кіннотою рухалася швейцарська піхота, озброєна піками, чисельністю в 3,5 тис. Разом зі швейцарцями рухалися французькі й італійські найманці. Піхота шикувалася в 70 шеренг по 100 бійців у кожній. Довгі піки стирчали над головами. Армію супроводжували двадцять шість потужних гармат. В ар'єргарді на лівому фланзі рухалося чотири сотні кінних воїнів, якими командував Іво д'Алегре. Герцог Намюрський планував провести бій у традиційному стилі.

Іспанці стали двома загонами чисельністю по 2 тис. Командували загонами досвідчені капітани Гарсія де Паредес і Педро Наварро. Саме цій піхоті призначалося вирішити результат бою, спланованого "великим капітаном" – Гонсало Фернандесом де Кратеда.

Позаду іспанських лав розтапувалися гармати, готові відкрити вогонь через голови передніх шеренг. А ще далі перебували вісім сотень легкої кінноти, готової почати переслідування відступаючого супротивника. Сам "великий капітан" тримався позаду в оточенні 400 лицарів. Герцог Намюрський, навпаки, рухався на чолі колони.

26 французьких гармат дали перший залп, а французькі лицарі перейшли в галоп. 16 іспанських гармат випалили у відповідь. Обидва залпи не досягли мети. Додаючи гуркоту, за іспанською шеренгою вибухнули два зарядні візки. Іспанці здригнулися. Це були всі запаси пороху. Але Гонсало Фернандес де Кратеда заспокоїв їх: "Мої відважні друзі! Це ж наш святковий феєрверк!". Тим часом французькі кавалеристи вже з'явилися перед траншеєю. І отут іспанська піхота дала перший залп. Цей залп ознаменував кінець епохи лицарських кіннот і початок епохи піхоти з рушницями. На полі бою відразу запанував хаос. Герцог Намюрський одержав три кулі й упав з коня, будучи відразу похованим під купою тіл. Його помічник був убитий. Пороховий дим змішався з пилом, піднятим кінськими копитами, і сховав бійців.

Отут серед диму здалися пікінери, які йшли в ногу під ритм, що задавався барабанами. Вони опустили піки, але іспанці стріляли залп за залпом, ряди швейцарців рідіють. Натомість, вони продовжують йти вперед. І отут у фланг атакують 400 іспанських лицарів. В атаку переходить і піхота Педро Наварро. Гонсало Фернандес де Кратеда залишає свій командний пункт і прямує за військами, що перейшли в контрнатуп. За лічені хвилини французи втрачають убитими близько трьох тисяч. Уцілілі солдати наживали п'ятами.

Справжніми витворами військово-інженерного мистецтва були середньовічні замки. Така споруда могла складатись із головної вежі - донжону та мурів, які її оточували. Мури також посилювалися вежами та зовнішніми інженерними спорудами. Для більшої міцності мури були подвійні та засипалися галькою та камінням. Завдяки візантійському впливу замки та фортеці досить часто мали подвійне, або й потрійне оточення стінами. Причому ті стіни й вежі, що знаходилися всередині, були вищими. Це забезпечувало кращий огляд та дозволяло брати участь у перестрільці всім лініям оборони. Частина фортечного муру між двома вежами називалася куртينا.

Вежі були прямокутними або багатокутними, однак військові архітектори найчастіше надавали їм круглої форми, оскільки це покращувало сектор обстрілу, заважало противнику зробити підкоп і кругла вежа краще витримувала удари снарядів.

Вежа мала декілька ярусів із бійницями і будувалася зазвичай на поверх вище за куртину. Із розвитком ручної вогнепальної зброї змінювалась форма бійниць. Верхня частина веж і мурів облаштувалася парпетом з мерлонами (зубцями), за яким укривались стрільки гарнізону. Мури та вежі досить часто увінчували навісними критими дерев'яними галереями - машикулями, що забезпечували обстріл противника, який підійшов безпосередньо до мурів.

Особливо ретельно укріплювалася надбрамна вежа і сама брама, яку часто робили із міцного дерева, оббивали залізом. Брамку посилювали підйомно-опускною решіткою і підйомно-опускним мостом через рів, що часто оточував мури замку. Надбрамна вежа могла мати й внутрішню браму, а її стеля могла мати бійниці, щоб обстрілювати ворога та лити різну киплячу рідину на голови нападників, які подолали браму.

Популярними були передбрамні укріплення, що забезпечували оборону мосту над ровом.

Навколо стін якомога глибше копали рови, щоб не допустити або максимально унеможливити підкоп. Рів міг бути наповнений водою, якщо дозволяли природні умови. Щоб унеможливити можливість ворожого підкопу, схили ровів укріплювали камінням.

Архітектори Середньовіччя намагалися максимально використати природні умови для оборони замку чи фортеці. Їх намагалися будувати на узвишші або пагорбах на відкритій місцевості, щоб унеможливити раптовий підхід ворога. В Італії та Німеччині замки часто будували на скелях, що робило їх практично неприступними.

З розвитком вогнепальної зброї продовжує розвиватися і фортифікація. Оскільки високі мури були прекрасною мішенню для потужних гармат, стіни та вежі стають нижчими та міцнішими. Отримали розповсюдження приземисті форти й рavelіни, які виносилися перед фортечними мурами та посилювались артилерією.

Дуже важливими опорними пунктами в епоху Середньовіччя були кам'яні мости через річки, яким архітектори намагалися надати якомога більш неприступного виду. Будувалися додаткові оборонні споруди. Як приклад, можна розглянути укріплення стародавньої Каффи - столиці володінь генуезців у середньовічному Криму.

Генуезька фортеця у Каффі, зведення якої було завершено у 1342 р. за часів консульства Джованні ді Скаффа, складалась із трьох частин: цитаделі (*licia*), зовнішніх мурів (*confines*) та укріплених поселень навколо міста (*pertinens*), а також "слободок" (*avanborghi*).

Цитадель зводили навколо сучасного Карантинного пагорбу, де знаходився потужний ринок невільників. Частково для будівництва мурів використовувалися споруди античного міста, від якого залишилися невиразні рештки. Часто будівельним матеріалом слугували вже оброблені кам'яні блоки й брила з поселень попередників, що заощаджувало час і сприяло якнайшвидшому спорудженню, перш за все, укріплень.

У цитаделі знаходилася резиденція консула, суд, казна, єпископат, а також комори, де зберігалися цінні товари. Довжина муру складала 718 метрів, висота - 11 метрів, товщина - до 2 метрів.

Зовнішня частина фортеці тягнулась на 5,5 км, вона мала двадцять сім веж, котрі назвали на честь католицьких святих і генуезьких консулів (наприклад, Св. Климента, Св. Костянтина, Св. Фоми, Джованні ді Скаффа тощо). Фортецю оточував рів.

Відповідно до збірника документів "*Codice diplomatico delle Colonie Tauro-Liguri*", влада колоністів закінчувалась, як правило, фортечними мурами, кордонами і передмістями їх поселень. Переселенці почували себе відносно комфортно на узбережжі та навіть не намагалися просуватися далі у гори та степ. Постійно відбувалися гострі криваві сутички між лігурійцями і кримськими готами за Параталасію (південне узбережжя Криму).

У Солдайї (Судаку) фортеця за часів панування лігурійців охопила приблизно 29,5 гектарів. Головна функція цього комплексу полягала у захисті порту й маєстності купців, що привело до необхідності значного посилення захисту з боку суходолу.

На зовнішній лінії оборони, на території “Нижнього міста” (каструм Санта Кроче) знаходився замок Св. Хреста, у внутрішній (“Верхнє місто”, каструм Санта Еліа) – цитадель і величний консульський замок Св. Іллі. Зовнішню лінію контролювало чотирнадцять веж. Деякі з них прикрашали мерлони, типові для архітектури у стилі “гібеллінів”, у вигляді хвоста ластівки, а також плити з гербами, що містять імперських орлів.

Отже, добре укріплений та забезпечений провіантом замок досить важко було захопити. Отже, така споруда ставала вразливою у випадку несподіваного нападу, але якщо таке не вдавалося, то противнику доводилося брати замок в облогу.

Перш за все, сторони намагались домовитись через послів, якими виступали герольди. При добровільній здачі гарнізон та населення могли розраховувати на милість переможців. Церемонія здачі фортеці досить часто була обставлена за лицарськими традиціями. Одягнені в дрантя найшляхетніші городяни виносили полководцю – переможцю ключі від міста (замку) і прохали нічого не розграбовувати.

Інколи капітуляція гарнізону за взаємними домовленостями відкладалася на певний термін – допоки не прибуде допомога ззовні. Якщо після закінчення терміну така допомога не надходила, комендант зі спокійною душею міг капітулювати та відпустився із зброєю та знаменами. Однак, якщо гарнізон, впевнений у своїх силах, відмовлявся капітулювати, то командування тих, хто вів облогу було поставлене перед непростим рішенням: залишитися під стінами та розпочати облогу за всіма правилами, відважитись на негайний штурм, або ж обмежитися лише урочистою демонстрацією відступу.

Регулярна облога була пов’язана із значною витратою часу та ризиком розвалу армії, яка через певний термін могла дезертирувати по домівкам. Негайний та рішучий штурм – пов’язаний зі значними людськими втратами, а у випадку невдачі – із падінням духу армії. Відступ без бою не сприяв росту авторитету командування серед бійців. Тому полководці зазвичай обирали перший варіант.

Облога за усталеними правилами передбачала декілька етапів: перш за все, фортеця блокувалася з усіх боків. Для цього потрібно було вдало розташувати табір в місцевості, яка продувалася вітром та знаходилась поблизу питної води, щоб вберегти облогову армію від хвороб та епідемії.

Після облаштування табору (або й декількох таборів), облогова сторона розпочинала спорудження дерев’яногрунтових укріплень –

циркуляційної лінії. Всім цим опікувалися землекопи та інженери, а подекуди і просто селяни із ополчення.

У більшості випадків командував нападників на цьому і зупинявся, чекаючи доки в фортеці закінчатся припаси і гарнізон сам капітулює. А щоб пришвидшити процес прийняття гарнізоном такого рішення, фортецю починали обстрілювати артилерією. Прикладом може бути штурм фортеці Чембало (Балаклава) генуезькими підрозділами у 1434 р.

У 1431 р., одночасно із підготовкою походу на Геную та користуючись сприянням Польщі, де позиції республіки Св. Марка були міцними, венеціанці, за таємної підтримки банку Св. Георгія (*Banco di San Giorgio*), спробували перехопити частину території "імперії Газарії" та обмежити владу генуезького консула. Для цього вони використали власну агентуру, що підняла повстання в одному з найзначніших опірних пунктів генуезців - фортеці Чембало (сучасна Балаклава). Але у цей час про повстання агентура феодоритів повідомила свого князя Олексія I (правив 1402-1434 рр.), який вирішив відновити бойові дії проти генуезців. У 1432 р. війська феодоритів за політичної підтримки республіки Св. Марка й татарів захопили місто.

Це надзвичайно стурбувало не лише консула Каффи, який був главою адміністрації генуезьких колоній у Північному Причорномор'ї, але й уряд Генуї. Без зволікань із метрополії до Криму спрямували військовий загін під орудою капітана Карла Ломелліні (*Dominus Carlus Lomellinus*), корсиканця, сина правителя цього острова на ім'я Наполеон.

Карло Ломелліні, заздалегідь зібравши необхідні розвіддані про ситуацію в Чембало, раптово напав на феодоритів, котрі охороняли місто. По-перше, йому вдалось блокувати всі підходи до міста з боку моря. По-друге, десант генуезців досить швидко перерубав залізний ланцюг, що закривав вхід у бухту. По-третє, у цій битві генуезці, вперше в історії Криму, застосували вогнепальну зброю. Зломивши опір оборонців і захопивши "нижнє місто" (*castrum inferioris*), нападники вчинили показову різанину, чим остаточно підірвали бойовий дух гарнізону "верхнього міста" - *castrum Sancti Nicolai*. Після капітуляції, Карло Ломелліні залишив життя лише сину князя Феодоро - Олобо, його слугам, а також одному мешканцю м. Кандії (острів Крит). Всіх інших було вбито. Таким чином, у червні 1434 р., генуезький контроль над Чембало вдалося відновити.

До вогнепальної артилерії використовувалася металевна зброя різної потужності, умовно - трьох видів:

- аркабалісти (принцип дії, заснований на природній пружності матеріалу, з якого зроблена бойова частина машини - спрінгальд, бриколь);
- невробалісти (принцип дії, заснований на пружності скручених волокон, сухожилля тварин тощо);
- баробалісти (найбільш поширений, не мав античних аналогів, на відміну від попередніх, приводився в дію за допомогою противаги - "требюше").

Цими машинами в фортецю (місто) закидали не лише камені, але й запалювальні снаряди (горщики із маслом), а також трупи тварин і людей (щоб викликати епідемію всередині міста). Останнє було прикладом застосування бактеріологічної зброї, але дуже небезпечним. Так, наприклад, у 1346 р. під час облоги Каффи, за свідченням сучасника тих подій - Габріеля де Мюссі, нотаріуса з Пьяченці, хан почав закидати місто тілами померлих від бубонної чуми. Захисники Каффи терміново залишили місто, через що чума перетворилась на одну з найстрашніших пандемій у Європі (до 1348 р. від неї загинуло приблизно двадцять чотири мільйони осіб). Апокаліптичні жахи цієї події, як відомо, увіковічив італійський автор Джованні Боккаччо у "Декамероні" (1350-1353). У свою чергу, через стрімке поширення хвороби розбіглося й татарське військо, поширюючи "чорну смерть" у Східній Європі та в Азії.

Із середини XIV ст. все активніше починає використовуватися, поряд із металевими машинами, вогнепальна артилерія. Потужні бомбарди, кулеврини на рухомому лафеті, мортири із крутою навісною траєкторією стрільби. Окрім основних, були ще й різні модифікації цих гармат - веглер, василіск, куртод тощо.

Підземні ходи робилися не лише для руйнування секції стіни, але й щоб дати можливість диверсійному підрозділу увійти всередину фортеці. Ця "підземна війна" мала на меті, з одного боку, обвалити провалом чи підірвати мури противника, а з іншого - протидіяти цьому, знищити мережу мін або наповнити підкопи отруйними газами. Відомо, при військах вже були спеціальні підрозділи військових інженерів, які опікувалися роботою саперів, мінерів і землекопів. Операція зі влаштування підкопу видавалася настільки ефективною, що неодноразово фортеці капітулювали навіть до підриву або підкопу.

Техніка мінування - набагато складніша ведення підкопу і вимагала залучення спеціалістів вищої кваліфікації: потрібно було викопати мінну галерею, влаштувати під муром або вежею мінні камери із дерев'яними підпорками, встановити частокіл для захисту та маскуванню робіт. У готовій мінній галереї одночасно вибивалися

всі підпорки (зазвичай їх спалювали), внаслідок чого зовнішня частина муру, ослаблена й втративши опору, обвалювалась. Уламки мурів засипали рів, утворюючи схил, яким вороги могли вдертися у фортецю.

На “плаваючі фортеці” перетворилися кораблі. Наприклад, кораблі “генуезького типу” вирізнялися різноманітністю, водночас середньовічні малюнки та гравюри засвідчують, що базових типів суден було два.

Перший – “круглий корабель” (нава або неф) з невеликою осадкою, округленим кілем і трикутним “латинським” вітрилом, а також великими рульовими веслами на кормі. Такі судна могли бути великими, двох- або трьохпалубними, з двома або трьома щоглами.

Другий – галера (галія), що рухалась завдяки вітрилу або веслуванню, а також мала більш глибоку осадку. З часом генуезці вдосконалили цей корабель, додавши, зокрема, ще дві щогли. Отже, генуезькі галери мали три щогли.

Весла використовувалися, зазвичай, під час входу галери до гавані або забезпечення оптимального руху поблизу берегової смуги. Водночас, зважаючи на обмеженість фізичного ресурсу рабів – веслувальників, довгий час йти завдяки веслуванню навантажена галера була неспроможна. Саме галери використовувались і як бойові кораблі, особливо під час протидії піратським нападам.

Проміжковими типами суден були таріди, кокі, а також лігнії (вирізнялися незначними розмірами).

Кораблі мали власні імена, як правило, на честь святих. Особливо популярним було ім'я Св. Миколи – покровителя судноплавства.

Не виключено, що під час перевезень вантажів караванами (“лініями”) добре озброєні галери супроводжували “круглих кораблів”, котрі одинцем були ласим об'єктом для різноманітних морських розбійників, незважаючи на те, що фактично наві являли собою маленькі плавучі фортеці із власним гарнізоном.

Мета полягала у тому, щоб для оптимального забезпечення торгівлі існувала обопільна система “берег – море”, де б уздовж дружніх укріплень і спостережних пунктів патрулювання здійснювали військові галери. Пріоритетним завданням залишався, передусім, контроль за портами, через які із суходолу та на суходіл пересувалися вантажі й інший товар (наприклад, невільники). За можливістю, спираючись на свої прибережні морські форпости, лігурійці колонізували гирла та береги річок, гірські перевали й караванні шляхи, котрими пересувались товаропотоки.

Самі морські бої не вирізнялися якоюсь певною оригінальністю. Суть бою полягала у тому, щоб завдати максимально можливих втрат противнику стрілецькою зброєю та якомога швидше зблизитись із його кораблем, а тоді справу вирішував абордажний бій. Тому використання флоту було досить обмеженим. А от при забезпеченні війська та його транспортуванні, він відігравав досить важливу роль, особливо для таких країн як Англія. Під час “Столітньої” війни англійці, забезпечивши собі безпеку від піратських набігів, транспортування на континент у битві біля мису Слейс (1340 р.), створили сприятливі умови для просування військ на континенті, оскільки військо вчасно отримувало провіант та підкріплення, і що не менш важливо для тієї епохи – платню.

Новий період історії воєнного мистецтва розпочався тоді, коли на полі бою почали домінувати гармати та інші види вогнепальної зброї. Ймовірно, першими, хто розпочав цей період, стали турки, котрі у XIV–XVIII ст. перетворилися на суцільну проблему для Європи.

Основною ударною силою турецького війська були “нові воїни” – яничари (тур. *yeniceri*), які сформувалися фактично на початку XIV століття. Основу цієї військової структури складали вихідці з інших племен і народів, підкорених турками. Яничари виховувалися таким чином, що вони віддано служили своєму підрозділу (“оджаку”) та особисто султану. До того ж, вони знали рідні мови та могли переодягатися в іноземний одяг і, у разі потреби, виконувати розвідувальні завдання.

Своєрідним ідеологічним центром яничарів був релігійний орден “Бекташіє”, котрий являв собою фактично тоталітарну еклетичну секту, також цілком підпорядковану султану. Члени ордену служили в певних яничарських підрозділах.

У секту приймали з дитинства. Після спеціальної підготовки “бекташ” під виглядом паломника мандрував різними країнами, збираючи інформацію та вербуючи агентуру. Фактично цю секту можна розглядати як передовий загін турецької експансії. Особливо цінною вважалася інформація з “Країни Золотого Яблука”, як поетично в серед давніх турків називали Європу. Показово, що “бекташам” дозволялося вступати в європейські релігійно-лицарські ордени з метою вивідання даних.

Мережу мусульманських країн покривали так звані “текіє бекташей”, один із прототипів розвідувальних станцій.

Орден очолював *Dede-Baba* (фактично – “батько-командир”). Він виконував роль почесного керівника 99-ї орти (сотні) яничарського “оджака” (в 94–99 ортах служили кадрові розвідники, котрі працювали під прикриттям дервішей).

Зважаючи на чутливі відмінності у культурі, орден "Бекташіє" мав власні мечеті, де обрядами керували сектанти, котрі закінчили мусульманське медресе.

Орден "Бекташіє" фактично був першопоптовхом до створення сучасного світського мусульманського середовища, де провідною країною залишається Туреччина. І досі в кав'ярнях і ресторациях турецьких міст кружляють у дивних одягах юнаки, виконуючи тренувальний танок сектантів - "бекташей", котрі зробили власний потужний внесок у піднесення величі Тюркського світу.

З історії Туреччини відомо, що Мехмет II Фатіх (Завойовник) постійно жадав знань, багато читав, опанував декілька мов. Тому не дивно, що така освічена людина добре знала історію та робила з неї належні висновки. Його ідеєю стало відновлення "держави Іскандера" (Олександра Македонського), звичайно побудованої прижиттєво і під керівництвом цього султана. Перед штурмом Царгорода турки блокували Босфор, побудувавши за чотири місяці напроти фортеці Анадолухісар стіни нової твердині - Румелішехір (1452 р.). Протести візантійського кесаря турки відхилили, його послів вбили та взяли Константинополь в облогу. Показово, що обидві сторони використовували під час боїв "пекельний вогонь" спільно із вогнепальною зброєю.

Під час штурму міста Мехмет II Фатіх використав метод давньоруського князя Олега, коли в неділю 22 квітня 1453 р., "з першими променями сонця", турки поставили свої човни на візкі. За згадками сучасників: "Вітрила підняли, як це було би, якби кораблі знаходилися в морі. Немовбито під час якогось фантастичного свята гойдалися прапори, били в барабани, звучали флейти й сурми, коли кораблі один за одним піднімалися [суходолом] угору". Крім того, гребці на кораблях веслували у повітрі, створюючи ще більший психологічний ефект. Цей факт свідчить, що турки знали історію Давньої Русі й використовували її досвід. 29 травня 1453 р. столиця ромеїв пала, першими в місто вдерлися яничари, кесар загинув одним із перших на палаючих вулицях. Мехмет II Фатіх у супроводі своїх полководців і релігійних діячів урочисто в'їхав до візантійської твердині через Золоту браму.

До XVII ст. у яничарів сформувалася власна військова школа та виникла навіть ієрархія викладачів воєнного мистецтва. Так, навчальними військовими закладами керував "істанбул агаси" - очільник яничарського гарнізону Стамбулу. За належне духовне виховання відповідав "оджак імам". Добором майбутніх кадрів для військових підрозділів опікувалися спеціальні офіцери, котрі

працювали за регіональним принципом. За європейські території відповідав "румелі агаси", за азіатські та північноафриканські – "анадоли агаси". Окремий офіцер – "геліболу агаси" формував кадровий резерв із підлітків у геостратегічному регіоні Галліполі. "Кулоглу башчавушу" відповідав за підготовку та поповнення "оджаку" синами яничарів.

Кожний яничар мусив після закінчення навчального військового закладу й надалі присвячувати весь свій особистий час для вдосконалення військової підготовки. Досвідчені яничари та найбільш придатні до військової служби мусили тренувати молодших і підтягувати менш вдалих військовослужбовців.

Для підтримання військової корпоративності яничар звертався до соратника словом "йолдаш" (тур. *joldash* 'друг, товариш'), що підкреслювало єдність життя та життєвої мети.

Особлива увага приділялась підготовки "зірвіголів" – "серденгетчі" (тур. *serdengeçti*), бійців яничарських ударних і розвідувально-диверсійних підрозділів. Це були своєрідні "машини війни", котрі характеризувалися високим професіоналізмом і фанатичною відданістю ісламу, султану та "оджаку".

Символом "оджаку" був загальний казан, в якому готували їжу. Із казаном пов'язувалися специфічні ритуали. Наприклад, яничар, котрий здійснив правопорушення, міг схватитися під перегорнутим казаном і цим врятувати собі життя. Коли яничари виявляли незадоволення, вони перегортали казани, барабанили по ним дрючками й під пронизливі співи суфійських дервішів – "бекташей" виголошували своєму правителю вимоги.

Яничарській молоді дозволялися навіть найрадикальніші заходи стосовно "невірних" під час мусульманських свят і повстань "оджаку". Хуліганство й злочинство у поєднанні із насиллям і навіть вбивства "невірних" сприймалось як соціальна норма, а також заходи, котрі підвищували корпоративність яничарів, а також сприяли їх військовій підготовці, формуючи неабияку жорстокість характеру. Такий сумнівний "педагогічний" прийом перетворив слово "яничар" на лайливе, навіть у турецькій мові.

Коли яничар досягав віку 25 років, він проходив іспит на зарахування в елітні підрозділи – орти "оджаку". Особо прискіпливу увагу екзаменатори приділяли високорослим, серед яких виявляли "дурнів", а також низькорослим, що страждали через різні психологічні комплекси. Ті, хто такий іспит не проходили, презирливо називалися "чікме" (тобто "негідні"). Такі особи поповнювали лави допоміжних служб. Із часом "оджак" все частіше насичували підлітки, відібрані у "невірних" через спеціальну

“данину крові” – “девшірме” (тур. *devşirme*). Водночас така данина не поширювалася на мешканців Стамбулу; тих, хто вільно знав турецьку мову; мусульман і юдеїв; одружених; фізично або розумово непридатних.

Система “девшірме” не була регулярною та використовувалася султаном за необхідності поповнювати лави його війська живою силою. До того ж, дозволялося відкупитися, тому “девшірме” стосувалося бідних і багатодітних, хто був не спроможним зібрати необхідні гроші. Для окремих сімей служба їх сина в “оджаку” розглядалася як рятівний або почесний захід, тому що їх нащадок служив самому султану в його особистій гвардії. Зважали й на те, що поранений або літній яничар отримував від держави пожиттєву пенсію і до нього ставились у турецькому суспільстві із повагою.

Існувала гнучка система заохочення бійців. Наприклад, кожний яничар був належним чином забезпеченим, а після трьох років служби отримував щоденні гроші. Окремо виплачувалися належні кошти для шиття одягу (пізніше – однострою), закупівлі зброї та боеккомплекту, а також додаткового харчування. Регулярно яничари отримували спеціальні булки – “фодули”, для воїнів за рахунок казни влаштовували спільні трапези, котрі ще більше зближували бійців. “Фодули” також регулярно видавали і яничарським дітям, батьки яких загинули у бою. В сині яничара (“кулоглу” – “сині слуги”) бачили майбутнє поповнення “оджаку”. З 1594 р. лави яничарів – “рабів порогу палацу”, тобто безпосередніх охоронців султана, поповнювалися представниками турецької еліти, а турецькі сім’ї навіть платили великі гроші за влаштування своїх нащадків у такі підрозділи.

Боротьба за розподіл благ між “справжніми” та “прибулими” яничарами іноді закінчувалися кривавими сутичками, в яких виживали найспритніші та найвдаліші бійці – “леви ісламу”.

Розмір грошового утримання “левів ісламу” міг зрости залежно від особистих успіхів яничара та його посади у службовій ієрархії. Урочисті виплати відбувалися щоквартально та сприяли підвищенню мотивації. Платили, як правило, лише новими монетами, найзаслуженіші отримували додатковий “бакшиш” – наградні гроші.

Приклад старших і кращих був для молодих яничарів повчальним. За традицією, 12 % від отриманих грошей кожний яничар залишав у спільному фонді – “оджаку”. Ці гроші йшли на потреби військової підготовки молодого поповнення, лікування поранених і хворих, викуп із полону бойових товаришів тощо.

За провини яничарів заарештовували, застосовували до них тілесні покарання, зменшення обсягу або взагалі позбавлення грошового утримання, різні форми особистого приниження, смерть. Почестю вважалося, коли яничар – правопорушник або злочинець отримував шовковий мотузок, щоб здійснити самогубство або піти із життя за допомогою товарипів.

Найтяжчим злочином вважалося дезертирство. За таке яничара спочатку тривалий час принижували, а потім, вночі, його позбавляли голови. Як відомо, у кочовому середовищі вважалося, що безголова людина не потрапить до раю.

Такому війську протистояли армії Європи та Азії, котрі принаймні до XVIII ст. не вирізнялися дисципліною та освітою. Наприклад, серед етносів Скандинавії продовжували домінувати пріоритет фізичної сили над духовною, безграмотність над освітою. Військові походи здійснювалися переважно з метою грабіжництва і привласнення маєтності слабшого сусіда. Незважаючи на декларування християнських чеснот, домінували груба сила, нахабство, блюзнірство, жорстокість і бездуховність.

Наприклад, у Норвегії та Швеції під час підготовки молодих воїнів – “дренгів” старші приносили їм дрібних кумедних тваринок, яких такі “дренги” мусили придушити чи розірвати власноруч. Надалі виконувалися практичні вправи із дерев'яною зброєю, при цьому поединки були досить жорстокими. Мета навчання полягала у формуванні безжалісних вбивць і насильників.

Особливо серед скандинавів у часи Середньовіччя проявили себе “берсерки” (ст. норвезьк. *berserkr* ‘ведмежа шкіра’). Їх особливість полягала у тому, що вони, до винайдення вогнепальної зброї, мистецьки володіли сокирами та, стоячи спина до спина, просувалися лавами ворога, перетворюючи його людей на шматки м'яса. Навіть незважаючи на заборону такого виду бою церквою у XII ст., вона зберегалась і розвивалась. Більш того, майстри такого бою були бажаними найманцями будь-якої тогочасної армії.

У 1397 р. Швеція вступає до Кальмарської унії, яку очолює датська королева Маргарета. З цього часу для нащадків готів розпочинається період безперервних конфліктів і війн, у результаті яких, з одного боку, Швеція захоплює Фінляндію та Інгерманландію, а з іншого – втягується у військове протистояння з Данією. Воно закінчується у 1520 р. “Стокгольмською кривавою лазнею”, у результаті чого датчанами було страчено понад 100 осіб на території Швеції. Почалося трирічне криваве повстання, у результаті якого датський король Кристіан II втратив свій трон. Нарешті, 6 червня 1523 р. королем Швеції став Густав I Ваза, що дозволило позбавити

країну від іноземного втручання. Королівство остаточно розірвало зносини з Римом і офіційно визнала лютеранство. Починається новий період безперервних війн.

У XV столітті на території сучасної України (яку західні сусіди продовжували називати "Великою Скіфією") на лініях зіткнення Великого князівства Литовського, Польщі та Високої Порти (вона ж - Туреччина, Османська чи Оттоманська імперія) виникла своєрідна людність, відома як козаки (з тюркських мов - "воїн", "охоронець", "легкоозброєний вершник"). До її складу ввійшли як представники слов'янських напівкочових субетносів - бродників, берладників, галицьких вигнанців й уходників, так і кочових етносів походження іранського (севери, черкаси) і тюркського (беренде, коуїв, половців, торків тощо).

Існували "таємні ордени", наприклад, колії - воїни, озброєні довгими ножами - коліями. Такі ножі, як правило, тримали за халявками чобіт та у разі потреби вдало застосовували. Колії здавна відомі на Сіверщині, де їх у давньоруські часи називали "чернігівські билі" або "чорнобилі". Окрім військових "таємних товариств", у середньовічній Україні існували релігійні, судові, освітні, наукові, громадські, політичні. Прикладом "таємної організації" можуть бути також скоморохи. Не випадково у культовому зображенні "козака Мамає", окрім коня й зброї, фігурує музичний інструмент. В цій іконографії фактично закодований необхідний набір вмінь і навичок для "легкоозброєного вершника", до завдання якого входила й розвідка. У разі потреби козак міг видавати із себе музику, скомороха або жebraка. Ще одним, досить потужним, таємним товариством постали мольфари, тобто люди із надзвичайними здібностями - екстрасенси. Саме завдяки "мольфарській педагогіці" поповнювалися лави цього потужного товариства, яке коріннями сягає у кельтські практики та збереглося до наших днів у Карпатах. "Мольфари" мали як жрецьку (вищу) касту, так і воїнський сегмент організації - характерників.

Через століття козаки - своєрідний медіальний субетнос, з'єднувальна ланка слов'ян - мешканців Північного Причорномор'я із Середземноморським регіоном. За описами добре обізнаних сучасників: "В них нема нічого простацького крім одержі, вони дотепні й проникливі, вибагливі й щедрі, не жадібні до багатства, але страшенно цінять свою свободу; міцні тілом, легко зносять спеку й холод, голод і спрагу. На війні витривалі, відважні, хоробрі, й навіть легкодушні - бо не цінують свого життя. На зріст гарні, проворні, сильні, з природи мають добре здоров'я і навіть мало хворіють; від хвороби вмирають дуже рідко, хіба в дуже похилому віці; здебільшого завершують своє життя на ложі слави - вбиті на війні".

Вже на початку XVI ст. у середовищі козацтва з'являються власні тексти з воєнного мистецтва. Наприклад, черкаський і канівський староста Євстафій Дашкович (1508–1535) у 1533 р. презентував польському королю Сигізмунду I трактат під назвою "Проект оборони України та створення регулярної прикордонної служби". У цьому тексті Є. Дашкович першим запропонував королю створити козацьку сторожу поблизу Дніпровських порогів, що потім реалізувалось у Січі, започаткованої під керівництвом спольщеного українського шляхтича Д. І. Вишневецького. Показово, що Є. Дашкович знав татарську мову та звичаї степовиків настільки вільно, що це дозволяло йому неодноразово проникати у табори татарів, де останні сприймали розвідника за свого.

Зі свого боку представники Великого князівства Литовського також не випускали українського козацтва з поля зору. Так, наприклад, київський воєвода Великого князівства Литовського – князь С. Ф. Пронський заснував спільно з козаками фортецю Білу Церкву на руїнах давньоруського міста Юр'єва. Фортеця перетворилася на важливий фортифікований осередок. Саме тоді й склалося ситуативне об'єднання С. Ф. Пронського, барського старости Б. Претвича та І. М. Вишневецького. У цей час Сигізмунд II Август з династії Ягеллонів (пр. 1548–1572) прагнув створити навколо Кракова потужну державу з Польщі, Литви та України (як відомо, цей проект було реалізовано у 1569 р. в Любліні, де сторони уклали унію). Одним із провідників юніоністської політики Сигізмунда II Августа був князь із династії Гедиміновичів – Д. І. Вишневецький, котрий за підтримки свого батька, а також його союзників побудував власний замок на острові Мала Хортиця та вміло об'єднав навколо цього центру козаків. Запорізька Січ під керівництвом її засновника – польського емісара Д. І. Вишневецького (загинув у 1564 р.) стала своєрідною столицею великого козацького територіально-державного утворення, військово-адміністративним центром, формально підлеглим польському королю.

Свою боротьбу з турками Д. І. Вишневецький розпочав ще у 1548 р., про що свідчать "Реєстри кривд", що надходили зі Стамбулу в Краків з вимогами султана припинити напади на османські фортеці. З метою якнайкращого вивчення ворога князь з козаками відбув до Османської Порти, що викликало декларативне занепокоєння польського короля і великого князя литовського. У листі останньому Сигізмунд II Август наголошував, щоб Д. І. Вишневецький "не перебігав" до турків.

У 1544 р. Д. І. Вишневецький повернувся і розпочав будівництво великого опорного пункту на острові Мала Хортиця з

метою перетворення цієї фортеці – витвору воєнно-інженерного мистецтва на форпост звільнення Північного Причорномор'я від турків і татарів. Така активність Д. І. Вишневецького, відомого у народі вже як “Байда”, дуже роздратувала Сигізмунда II Августа, котрий мав союзні зносини з Бахчисараєм.

Посилюючи власну владу, “Байда” Вишневецький перетворив Запорізьку Січ фактично на власне князівство, і вже навіть розпочав здійснювати власну політику. “Байда”, використовуючи війну Московії з Кримським ханством, несподівано для татарів захопив приступом замок Іслам-Кермен на Дніпрі, пограбував його та вивіз трофеї на Хортицю. Розлючений хан Давлет-Гірей почав вимагати від польського короля пояснень, але останній фактично здав князя на волю татарів і турків.

Дізнавшись про таку акцію Сигізмунда II Августа, “Байда” посилив дипломатичні зносини з Московією. У березні 1556 р. козаки пліч-о-пліч воювали з московітами проти татарів під час Кримського походу. З Хортиці Москва постійно отримувала необхідну інформацію, плануючи спільні акції. Прикладом може бути напад на турецьку фортецю Озю (сучасний Очаків), після чого “Байда” присягнув на вірність Московії.

У 1557 р. Хортицю осадило об'єднане турецько-татарське військо. Здавши свій замок, “Байда” попросив царя Іоанна IV Грозного про заступництво. В якості нагороди він отримав місто Бельов.

На початку 1558 р. Д. І. Вишневецький, господар фактично усієї Лівобережної України, опинився у вирі політичного протистояння Московії зі своїми сусідами. Розпочалася так звана Ливонська війна, а із Заходу та Півдня царство Іоанна IV Грозного турбували об'єднані польсько-татарські загони. “Байді” цар доручив утримувати південні межі на Дніпрі. З метою детальнішого вивчення противника, козацькі загони під проводом Д. І. Вишневецького ходили навіть на Перекоп, фортецю на якому утримували яничарські гарнізони. Там козаки захоплювали й язиків, яких відправляли безпосередньо до Московії. Завдяки цим заходам вдалося довідатися про ймовірність потужного нападу кримських татарів і відповідним чином підготуватися до його унеможливлення.

У 1559 р. Д. І. Вишневецький здійснив напад на фортецю Азов, але взяти її не зміг. Через деякий час козаки спільно з московськими підрозділами спробували захопити Керч і Каффу. Але ситуація поступово змінювалась. Агентура “Байди” почала повідомляти, що Іоанн IV Грозний розпочав фізично усувати московських князів, котрі були бойовими соратниками Д. І. Вишневецького. Натомість

польський король Сигізмунд II Август запропонував "Байді" та його козакам покровительство, а також повернути відібрані у Вишневецьких привілеї та маєтки.

У 1560 р., готуючи наступ на Крим, "Байда" попросив у Іоанна IV Грозного підкріплення. Йому вже було відомо, що, через виток інформації, Сінан, бей Каффи, попереджав про небезпеку султана. Останній відправив жадану допомогу. Події могли перерости у повномасштабну війну між Московією, втягнутою у бої в Лівонії, та Туреччиною, до чого цар не був готовий та залишив козаків без допомоги. Відповіддю був демарш Д. І. Вишневецького, котрий перейшов під прапори польського короля.

Сигізмунд II Август свої обіцянки виконав, але з метою унеможливлення повернення Д. І. Вишневецького та козаків у політичне поле Московії у вересні 1561 р. у Кракові оголосили, що "Байда" царю насправді не служив, а вивідував необхідну для Польщі інформацію. Враховуючи особистісні риси Іоанна IV Грозного, котрий таким чином дізнався, що його "Дмитрашка" (тобто "Байда") є польським шпигуном, король підписав Д. І. Вишневецькому смертельний вирок у Московії.

За окремими історичними переказами, у цей час "Байда" занедужав. Показово, що король приставив до князя свого кращого медика. 3 грудня 1562 р. розпочинається наступний період у житті Д. І. Вишневецького, який трагічно закінчився у 1564 р.

Підступно збурений хотинським воеводою О. Лаським на похід до Молдови у 1563 р., "Байда" потрапив у полон і був виданий "волохами" султану Селіму II. Цей правитель наказав скинути Д. І. Вишневецького та ще одного полоненого польського шляхтича з візантійської вежі на Босфорі там, де починається затока Золотий Ріг. З вежі стирчали гаки, які свого часу утримували важкі ланцюги, що перегороджували протоку під час ворожих нападів.

Польський шляхтич, зачепившись за гак, швидко помер. За сусідній гак ребром зачепився князь. Останні три дні він висів, страждаючи, на вежі. Лише після того, коли "Байда" почав лягати ісламське віросповідання, турецькі стріли обірвали його життя. Ще довго цей гак називали ім'ям Д. І. Вишневецького ("*Гак Вишневецького*" у хроніці М. Стрийківського XVI століття). Таким чином турки попередили кожного, що зі своїми ворогами Туреччина – висока Порта ліберальничати не буде.

Саме завдяки діяльності Д. І. Вишневецького Запорізька Січ постала як потужна геополітична сила того часу. Січі підпорядковувались окремі округи – паланки. Безпосередньо на території Січі постійно мешкала порівняно із загальною кількістю

невелика частина козаків. Решта, якщо вони не стояли на варті чи залишалися вільними від участі в походах, опікувалися промислами – мисливством, рибальством або сільським господарством, відповідаючи за забезпечення війська всім необхідним. Козаками засновувалися хутори-зимовники, що, водночас, виконували роль стаціонарних пунктів спостереження. Хутори-зимовники могли з часом розростатися до сіл, де мешкали, крім козаків, селяни. Кордони цього квазідержавного утворення вирізнялися рухомістю, що потребувало від козацької верхівки постійно утримувати розвідувальні роз'їзди. Ті козаки, які здавали варту іншим своїм побратимам, відпочивали у більш-менш постійних укріплених форпостах – бекетах і редутах. Команда бекету складалася із 500 досвідчених вояків, які, зважаючи на умови степу (передусім, враховувалася відкритість простору), мешкали у 25 землянках.

Невеликими спостережними пунктами маяками або “глядами” (котрі нагадували половецькі “вежі”) було вкрито весь степ. Козаки творчо розвинули давньоруську систему гостинців, тобто пунктів відпочинку, розташованих уздовж основних тогочасних торговельних шляхів, а також погостів (останнє слово у XVII столітті набуло значення цвинтаря).

Аналогічну гостинцям функцію виконували редути, укріплені дерев'яним парканом і валом. Редути нагадували одночасно замки, поштові станції, міні-готелі з капітальними казармами і стайнями. Вони стояли уздовж кордону на відстані 10, 20, 30 км один від одного. Там зупинялися перехожі, піддані різних монархів, котрі мандрували степом за різних причин (у тому числі, й з метою розвідки). Козаки, які обслуговували редути, могли за горілкою чи просто під час бесіди із заїжджими вивідувати досить важливу розвідувальну інформацію. Отримані дані надходили “на Січ”. Серед козаків досить високого рівня набуло мистецтво спаювання гостя, котрий під впливом алкоголю розповідав таємні відомості.

Завдяки редутам організовувалися спрямовані інформаційні та дезінформаційні потоки, здійснювалися зустрічі з розвідниками та агентурою. Розвідувальні можливості козаків посилювалися й тим фактом, що в Січі знаходили собі притулок представники багатьох етносів – араби, білоруси, вірмени, волохи, грузини, євреї, іспанці, італійці, китайці, литовці, молдавани, німці, поляки, росіяни, серби, татари, турки, угорці, французи, черкеси тощо. Деякі з них ставали своєрідними символами козащини, а саме: керівник повстання 1591–1593 рр. Кшиштоф Косинський – поляк; запорізький ватажок Павло Бут (Павлюк) – турок; Кочубеї – татарського походження; Ян Томара – еллін (грецького походження також Мігалецькі, Мазаракі,

Костянтиновичі); Орлики – з родини чеських баронів; Фрідріх Кенігсек – німець; Максим Кривоніс – шотландець; Дмитрашко Райч – серб (так само, сербського походження Божичі, Мілорадовичі, Сербини, Новаковичі); полковник Павло Герцик – єврей (єврейське походження мали Маркевичі, Крижанівські, Ограновичі); Апостоли, Скидани, Бразули – волохи. Згадані особи зберігали родинні зв'язки на своїх батьківщинах, що природно перетворювало їх на специфічних груповодів – кураторів досить потужних агентурних мереж.

Окрім шляхів, що йшли суходолом (так званих сакм), визначну роль у тогочасних комунікаціях і розвідці відігравали водні маршрути. На великих річках переправи (лише на Дніпрі їх налічувалося не менше 20) з двох берегів, як правило, охоронялися замками. Останні зазвичай влаштовувалися на місцях поселень давнішої доби, переважно давньоруських городищ і міст XII–XIII ст. Козаки творчо відновлювали інфраструктуру поселень Київської Русі, збагачуючи її надбаннями й технологіями сучасності. Спостереження за річками та переправами перетворилося ще на одне потужне джерело інформації, яка також надходила козацькій старшині. Невеликі козацькі загони не лише збирали інформацію, але й могли знищувати нечисленні роз'їзди ворожо налаштованих сусідів.

У Запорізькій Січі адміністративна верхівка – козацька старшина обиралася щорічно. Всі питання воєнного мистецтва, як правило, замикалися на обраних гетьмані або кошовому отамані. При виборі кандидатури враховувалися зазвичай досвід і спроможність обраного керівника ефективно виконувати стратегічні завдання.

У козаків для зв'язку застосовувалася складна сигналізація візуальна (наприклад: вогонь, дим, яскравий прапорець, умовні сигнали жестами тощо) і звукова (постріл, дзвін, певний вигук і т.д.), деякі козацькі розвідники опанували навичками тайнопису та здійснювали тайникові операції. Окрема увага приділялася конспірації (“аби ні сорока, ні ворона не могла ні бачити, ні чути”). Агентурні мережі козаків працювали в Австрії, Валахії, Кримському ханстві, Литві, Молдавії, Моравії, Московії, Польщі, Сілезії, Трансільванії, Туреччині, Чехії, Швеції. Розвідники служили у складі та в обслуговуванні обозів ворожих військових підрозділів і, у разі необхідності, повідомляли козаків про пересування, плани й наміри їх очільників. Така служба розвідників, по перше, дозволяла бути досить непомітними і, по друге, тримаючи під контролем певний сегмент структури забезпечення, ставати потрібними

багатьом воякам і командирам бойових підрозділів. Звідси – така поінформованість “обозників”.

Успадкувавши традиції античності та Київської Русі, козаки створили власну культуру, реалізовану в місті-державі Січі, котра мала підвладну їй територію (відповідно до відомої давньогрецької моделі – поліс-хора). Не випадково кошового отамана іменували архонтом. Словом, скалькованим з давньогрецької форми ойкіст, означалася посада осадчого тощо. В своїх географічних назвах – орієнтирах козаки також використовували античні реалії. Так, скелі поблизу Кичкасу на Дніпрі називалися Геркулесовими Стовпами.

Дивним чином козаки в устрої своїх поселень скопіювали й давньоруську общину з її традицією та укладом, а також специфічні державницькі риси Тмутараканського князівства. У результаті в XVI столітті виникла “Козакія” або ніким не визнана де-юре Козацька держава. Кордони “хори” позначалися кам’яними хрестами та “бабами”, в яких козаки бачили і власних предків та ставилися до цих пам’яток минулого з повагою. До того ж, всі ці кам’яні витвори ставали у нагоді під час орієнтування у степу.

Зі свого боку, поява нової квазідержави – Січі занепокоїла Священну Римську імперію германської нації та її монарха Рудольфа II. У 1594 р. острів Хортицю за його наказом відвідав моравський шляхтич Еріх Лясота фон Стеблау. Він зробив досить детальний опис Хортиці. Розвідник достеменно з’ясував, що запоріжці добре озброєні та мають відповідну бойову підготовку, а також, на відміну від тогочасних європейських найманців, не вимагають високої платні, у разі їх запрошення на військову службу. Під час переговорів з козацькою старшиною Е. Лясота фон Стеблау свідомо йшов на порушення міжнародного права, оскільки у той час козаки формально вважалися підданими польського короля. Переговори підтримав тогочасний Римський Папа Клементій VIII, який жадав організувати новий хрестовий похід проти турків. У цьому поході він відводив козакам значну роль, але, зважаючи на непередбачуваність козаків, пропонував, щоб їх підрозділи знаходилися під орудою Рудольфа II, а не шанованого ним короля Речі Посполитої. Отже, фактично паралельно з Е. Лясотою переговори з козаками здійснював папський розвідник Олесандро Комулео, який у квітні-травні 1594 р. брав участь у консультаціях із кошовим отаманом Війська Запорізького Б. Мікошинським щодо початку виступу проти турків. У результаті козаки здійснили успішний похід на турків і передали до Праги, резиденції Рудольфа II, дві трофейні турецькі корогви.

Відомі факти захоплення турецьких галер (каторг, кадирг) полоненими козаками. Вивчення ж турецьких кораблів і човнів дозволяло вдосконалювати власне козацьке суднобудівництво, тактику мореплавства. Починаючи з XVI ст. у козаків виникли гребні судна, спроможні занурюватися на невелику глибину і пересуватися на значні відстані під водою для здійснення розвідувальних і диверсійних операцій. Ці "субмарини" козацькі інженери винайшли в результаті дослідження передових на той час технологій суднобудування.

Наприкінці XVI ст. козаки могли здійснювати досить складні розвідувальні операції та застосовувати "*військові хитрощі*", прикладом якої може бути взяття С. Наливайком замку міста Гусятин у 1594 р. Тоді до замку козацький ватажок відрядив завербованого ним високоповажного поляка, знайомого з комендантом. Прибулий попрохав коменданта приготувати сніданок і за межами замку організувати зустріч для ясновельможних польських панів, які немовбито планували відвідати Гусятин. Комендант виїхав із замкової брами і його захопили козаки, після чого їх підрозділи вдерлися до замку, вміло та швидко захопили його, добре поснідали та захопили зброю у якості трофеїв, а також документи М. Калиновського на право власності на Броницю, Вишнів, Гуменці, Гусятин, Загір'я, Лісківці, Супрунівку тощо.

Під час штурму козаками С. Наливайка укріплень білоруського Могильова восени 1595 р. козаки спочатку обстрілювали замок із гармат. Після цього вони підкотили під одну вежу два вози пороху, продовжуючи гарматну стрільбу та демонструючи намір їх підпалити. Побачивши це, більшість міщан, які обороняли мури, просто повтікали з фортеці зі страху, а "лицарі" без перешкод захопили одне з найбільших тогочасних міст Великого князівства Литовського.

До середини XVII ст. у запорізьких козаків склалася системна розвідувально-дозорна служба, котра мала стаціонарний та мобільний компоненти. До першого належали форпости із залагами, вартові команди, пости-вежі із засобами сигнального зв'язку. До мобільного входили морська розвідка, патрульні роз'їзди в прикордонній смузі та розвідувально-диверсійні загони, що діяли на території, підконтрольній ворогам.

У 1616 р., завдяки морській розвідці, козаки поблизу Трабзону (Трапезунду) довідалися, що турки відрядили ескадру кораблів під Очаків для каральної акції проти них і фактично залишили Стамбул без захисту. На нараді старшина прийняла рішення здійснити несподіваний напад на столицю турків. Після

пограбування міста та поселень обабіч Босфору козаки повернули свої човни зі здобиччю не на гирло Дніпра (де на них чекали турки й січовики знали про це), а на Азовське море, яке вони також добре знали, у тому числі й завдяки трофейним мапам.

З Азовського моря козаки річками і волоками дісталися Січі та залишили її, розуміючи, що турки у відповідь здійнять напад. Так і відбулося, але у спустілій Січі турецький каральний загін захопив декілька малих гарматок і човнів. Цей трофей турецький паша повів "з парадом великою до Царгорода - дурити султана і весь двір турецький, що ось то він розгромив страшно Січу козацьку".

Однією з форм бойових операцій козаків були несподівані для ворогів нічні напади. Здійсненню такого заходу передувала розвідка, бо успіх залежав від якості вхідної інформації. Цілу серію нічних нападів на військо турецького султана Османа II, яке прямувало на Хотин, здійснив П. Сагайдачний восени 1621 р. У результаті грамотних дій цього визначного і добре освіченого діяча часів Козаччини турки зазнали нищівної поразки і після повернення до Стамбулу розлючені яничари скинули невдалого монарха з трону Високої Порти.

Козаки активно використовували відомі ще здавна засоби здійснення розвідувально-диверсійних заходів. У 1637 р., козаки в результаті складної розвідувально-диверсійної комбінації взяли фортецю Азов. "І звелів отаман по чотири козаки лягати у візки зі зброєю, і сказав їм: «Як буде час, то будьте готові»". В результаті склався купецький караван з тридцяти візків і приставив отаман ще до кожного візку людину. Так козаки під виглядом купецького каравану, ведучий якого - "караван-баші" немовбито мав листа до турецького паші, ввійшли до фортеці. Вночі козаки повискакували з візків і стрімко захопили Азов.

Зважаючи на небезпеку Запорізької Січі для корони та за результатами діяльності польських розвідників, сейм Речі Посполитої у 1609 р. ухвалює спеціальну постанову "Про запорізьких козаків". На основі узагальненої інформації стосовно дій козаків, їх самостійного переселення на кордони з Московією, створення структур самоуправління тощо, сеймом створювалася комісія, яку очолював коронний гетьман. Останньому наказувалося навести лад, але, як свідчать документи сейму 1613 р., робота комісії не вирізнялась ефективністю. Паралельно відбувається де-факто визнання Козацької держави тогочасними суб'єктами геополітики. Козацькі посольства ведуть ефективні переговори з Іраном, Московією, Священною Римською імперією германської нації тощо; намагаються втручатись у внутрішні політичні справи Кримського

ханства – поставити свого “агента впливу” на трон, а також Високої Порти – допомогти захопити владу в Стамбулі самозванцю Олександрю Яхія (Ахія). 24 грудня 1624 р. претендент на кримський престол Шагін Гірей уклав з козаками угоду як із суб’єктом міжнародних зносин. Щодо О. Яхії, то спроби козаків підтримав особисто Київський митрополит Іван (Іов) Борецький, котрий не лише відвів самозванця до козаків, але й заручився підтримкою Москви у позитивному вирішенні питання щодо захоплення самозванцем престолу Високої Порти.

У 1625 р. король Речі Посполитої Сигізмунд III Ваза, вихованець єзуїтів, визнав, що козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою, вся Україна підвладна їм, “шляхтич невільний у своєму домі”, адміністративні важелі знаходяться у руках козаків, котрі “привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони”. В результаті король Речі Посполитої вимушено визнав козацькі привілеї, створив реєстр козацького війська на чолі з М. Дорошенком, 6 козацьких полків як військово-територіальних одиниць з центрами у Чигирині, Переяславі, Білій Церкві, Корсуні, Каневі та Черкасах. Потім до вищезгаданих додалися полки із центрами в Полтаві, Миргороді, Лубнах та Яблуневі.

Показово, що козаки стало називали себе “лицарями”. До початку XVIII ст. зберігалась і традиція класичного лицарства (ст.-герм. *riter* ‘вершник’) й у Європі. Це були військові аристократи, котрі проходили обряд спеціального посвячення. Лицарем міг стати й простолюдин, водночас, відповідно до закону французького короля Людовіка VI від 1137 р., такі лицарі не мали права на шпори.

Грамотність вважалася серед лицарів “жіночою забавою”, тому вони навіть хизувалися один перед одним ступенем власної безграмотності. Зрозуміло, що, позиціонуючи себе християнами, вони навіть не знали тексту “Біблії”. Отже, таких вояків їх правителі – маніпулятори могли послати будь-куди та битися казна за що.

Висвятити в лицарі з часом міг не лише король або гротмейстер ордену, але і його батько-лицар чи вихователь-лицар. Того, кого висвячували, перепоясували мечем і били кулаком по потилиці з метою приборкання гордині та нагадування щодо необхідності безумовного підпорядкування своєму командирю й правителю. Потім висвячений мусив сісти верхи, взяти у руки спис і на повному скаку вразити опудало на очах почесного зібрання із досвідчених лицарів. Лише після цього молодик вважався повноправним воїном – лицарем.

Часто влаштувалися турніри, під час яких лицарі мусили продемонструвати своє бойове мистецтво. Наприклад, у Львові ці

події відбувалися на спеціальному Лицарському майдані, на території якого за часів австрійського панування побудували міський центральний вокзал.

У часи пізнього Середньовіччя обряд лицарського посвячення ставав все більше креативним. Так, наприклад, молодика могли на ніч закрити у храмі, що традиційно являв собою цвинтар. Серед цих поховань давніх правителів, священників, лицарів і заможних міщан молодик мусив поміркувати про життя та смерть (лат. *"Memento mori"* – *"Пам'ятай про смерть"*).

Ранком майбутнього лицаря запрошували на молитву, його клали на вітар. Священик читав проповідь про необхідність служіння Богові. Саме священик і одягав на неофіта свячений меч, що у готичні час нагадував хрест, на шию рукояттю догори.

Надалі майбутній лицар брав у руки меч і символічно вражав ворогів Христової церкви, після чого священик цілував воїна зі словами: *"Мир тобі"*. Далі складний урочистий обряд продовжував сеньйор, який вже одягненого у лати *"ще не лицаря"* дотиком меча остаточно посвячував у лицарі.

Таким лицарям, починаючи з XIV ст. протистояли більш гнучкі та не закомплексовані різноманітними забобонами підрозділи, що склалися із широких верств населення. Прикладом війни нового часу можна вважати Іспансько-Голландську війну (1567–1609 рр.).

Ця війна продемонструвала переваги армії з широких верств голландців під проводом намісника Голландії Моріца Оранського, з одного боку, та консервативної середньовічної армії іспанського короля Філіппа II, з другого. Іспанською армією керував герцог Альба (*Fernando Álvarez de Toledo*), котрий у 1567–1573 рр. вчинив у Голландії (Нідерландах) справжній терор місцевого непокірного населення.

Батько Моріца Оранського – Вільгельм зумів організувати потужний флот, який успішно діяв проти іспанців на морі та у прибережній смузі. 1 квітня 1572 р. голландський десант захопив порт Бріль, що змусило іспанського короля помінати очільника військами та призначити на цю посаду найманого полководця Луїса де Реквезенс-і-Цуніга, котрий у 1574 р. завдав поразки голландцям у битві на Мокському полі поблизу Німвегену. Однак 5 травня 1576 р. цей полководець раптово помер й іспанці почали втрачати ініціативу.

Моріц Оранський реформував армію своєї країни і зміг протиставити її могутньому іспанському королівству. З дитинства він за допомогою свинцевих солдатиків вивчав римське шиккування та порівнював зразки зброї.

Вивчення досвіду воєнного мистецтва римлян привело Моріца Оранського до реставрації стройового навчання – мистецтва, яким користувались у давнину і яке було втрачене в Середні віки. Ним була введена команда “Струнко!” і пред’явлена вимога абсолютного мовчання в шерензі. Було відкрито крок в ногу – найпряміший шлях до об’єднання людей у військовий колектив.

Моріц Оранський виявив, що римляни розділяти команду на підготовчу і виконавчу, до XVI ст. в європейських арміях начальник лише віддавав накази, а тепер з’явилася команда на кшталт “Праворуш!”. Усього до 50 команд було переведено з латинської та грецької мов на голландську. Війська почали організовувати стройові навчання у таборах і гарнізонах, в будь-яку погоду солдати вчилися марширувати, робити ружничні прийоми, шикуватись у дві шеренги, виконувати повороти. Здійснювалося також навчання зі швидкості шиккування: солдати розходились і за командою швидко відновлювали стрій. Сучасники дивувалися: іспанці потребували години, щоб вишикувати 1 тис. солдатів, а Моріц Оранський шиковав 2 тис. солдатів за 22 хвилини.

Важкі фінансові умови Іспанії змушували на зимовий час розпускати велику частину солдат, залишаючи в терціях лише ветеранів. Часто іспанським військам оплата затримувалась на тривалий термін. Незважаючи на фанатичне католицько-націоналістичне ядро та “лицарський дух”, доведені до відчаю неотриманням грошей протягом трьох років, іспанські терції втрачали дисципліну, бійці проганяли командирів, вибирали замість них ватажків – “еліто” та грабували ближні міста. Антверпен в 1574 р. відкупився від бунтівних іспанців великою сумою, але вже у 1576 р. був підданий жорсткому погрому, що знищив на два з половиною століття світову торгівлю цього порту. Бунтівні терції в захоплених областях іноді встановлювали на свою користь власну систему податків.

Натомість, Моріц Оранський розумів, що всі його зусилля домогтися встановлення дисципліни не досягнуть мети, якщо все, що обіцяно солдату (платня, пайок, доля в здобичі тощо) не буде акуратно видаватися. З іншого боку, для нього було важливим зберегти в рядах своєї армії на зиму солдатів, на навчання яких витрачалося багато зусиль. Тому Моріц Оранський застосував усю свою майстерність, щоб переконати генеральні штаби своєчасно розраховуватися з армією. За кожні 10 днів солдати його армії отримували гроші. Це стало можливим внаслідок економічного підйому Нідерландів.

Поняття дисципліни потрібно було глибоко вкоренити в армії, щоб примусити солдатів виконувати фортифікаційні роботи. В армії Моріца Оранського дисципліна піднялася настільки, що фортифікаційні роботи знайшли широке застосування. При облозі Стенвейку велися окопні та мінні роботи. Іспанські солдати зі стін міста даремно ляли тих, хто проводив облогу, що вони промінjali піку на лопату і з воїнів перетворилися на брудних мужиків. Після 44 днів оборони і розриву двох великих мін іспанський комендант вимушено здався зі словами: "Мене перемогли не зброєю, а лопатою, нас поховали як лиса в норі".

Надалі Моріц Оранський застосував крім циркумвалаційної ще й контрвалаційну лінію, перед якою виявилася безсилою навіть дев'ятитисячна іспанська армія. У бездіяльності іспанські солдати спостерігали за успіхами противника і за здачею гарнізону. На сучасників це мало великий вплив. Граф Вільгельм Людвіг Нассау-Ділленбурзький вітав Моріца Оранського: "Ви довели прекрасним прикладом перевагу методичності та праці над грубою силою. Ваша облога відновила античне воєнне мистецтво, яке до цього часу недостатньо цінувалося, яке неуки висміювали і яке залишалося незнайомим чи не застосовувалося навіть видатними полководцями нашого часу".

Глибокі зміни відбувалися і в командному складі. До Моріца Оранського капітан був ватажком і передовим бійцем своєї роти. Крім бою, занять не було ні у командирів, ані у солдат. В таборі панували алкоголь, блуд і азартні ігри. Навчала солдата виключно рутинна. Лише поступово та вимушено він переймав досвід у ветеранів. Тепер від офіцерів вимагалися знання: латинь, щоб мати змогу вивчати давнє воєнне мистецтво, математика і техніка, щоб керувати атакою і обороною фортець. Офіцер мусив стати кваліфікованим спеціалістом у стройовій підготовці, так як на нього покладалося завдання – виховати і навчити солдата, стати для нього авторитетом. Новий напрям викликав, зрозуміло, протести прихильників рутини – шурин Моріца Оранського, кавалерійський генерал граф Гогенлое, насміхався над його працею і намагався навіть організувати в армії відкриту протидію новому курсу. Але ця опозиція була зламана. Характер корпусу офіцерів почав змінюватися. Представники освічених і пануючих класів перестали зневажати воєнну науку і поступово стали поповнювати ряди командного складу.

Моріц Оранський всі реформи втілював в життя у тенетах заплутаній конституції Нідерландської республіки. Він не мав права призначати людей на командні посади, а міг лише затвердити

одного із двох кандидатів, яких представляли йому на вакансію генеральні штаби. Щоб запобігти висування людей “сильних політичною протекцією, але мало досвідчених у військовій справі”, Моріц Оранський ввів за правило вимогу вислужити ценз – прослужити три роки на певній посаді, щоб отримати право призначення на вищу посаду.

Через зростання обсягу робіт, що виконували офіцери, було збільшено і кількість командирів. Замість 400–500 осіб штат роти скоротили до 100, на яких припадало 28 офіцерів та унтер-офіцерів. Збільшення керівництва призвело до збільшення відповідної платні. Видатки зросли вдвічі, проте полк у 1 тис. солдатів Моріца Оранського прирівнювався до 3 тис. інших бійців.

Лише встановлення дисципліни і підготовка відповідного офіцерського корпусу дали змогу Моріцу Оранському провести істотну тактичну реформу. Подальші успіхи в піднятті дисципліни та підготовці офіцерів дозволили йому скоротити кількість шеренг з 40–50 до 10, а іноді навіть до 6 шеренг і спробувати відродити маніпулярний бойовий порядок римського легіону у вигляді пікування поротно. Шикувалися у три ряди, з інтервалами фронтом, що надавали бойовому порядку шаховий вигляд. Міцність цього бойового порядку ґрунтувалася виключно на дисципліні, корпоративності та довірі солдатів до командирів, на підвищеній рухомості дрібних частин, на впевненості управління.

Моральні якості іспанської піхоти, яка мала сильне національне ядро, були за природою вищі за піхоти Моріца Оранського, у якої бракувало такого ядра і яка складалася виключно з найманців-іноземців. Природі протиставили мистецтво – римський центуріон відроджувався в Європі. Моріц Оранський, однак, практично не ризикував армією, на вишкіл якої було затрачено стільки зусиль.

За довгий ряд компаній лише в 1600 р., при Ньюпорі, справа дійшла до зіткнення у полі: іспанці мали 12 тис. піхотинців і 3 тис. кавалеристів проти 12 тисяч піхотинців і 1,5 тис. вершників Моріца Оранського. Після 3-х годинного бою битва закінчилась таким чином, що Моріц Оранський міг стверджувати: він не зазнав поразки, його фронт витримав під натиском іспанців. Цей єдиний польовий бій зі славетною іспанською піхотою ще більш утвердив позицію військової реформи. Вся протестантська воєнна еліта приїжджала до армії Моріца Оранського вивчати ази нового воєнного мистецтва.

Завдання довести правильність шляху, обраного Моріцом Оранським, взяв на себе шведський король Густав II Адольф Ваза під час “Тридцятирічної” війни 1618–1648 рр.

У цій війні брали участь такі держави, як:

- Австрія, Баварія (Католицька ліга), Іспанія, Португалія, з одного боку;
- Англія, Богемія, Данія, Нідерланди, Саксонія, Священна Римська імперія, Франція, Швеція та Шотландія – з іншого.

Отже, це була справжня загальноєвропейська бійня через велику кількість об'єктивних і суб'єктивних причин.

Тридцятилітня війна має періодизацію, яка пов'язана із країною, що найактивніше діяла у певний період.

Перший період (1618–1625 рр.) називають Чеським; за ним – Датський (1625–1629 рр.), потім – Швецький (1630–1635 рр.) і, нарешті, – Франко-Швецький (1635–1648 рр.).

Дана війна закінчилася Вестфальським миром, підписаним 24 жовтня 1648 р. Війна не призвела до краху Габсбургів, але змінила архітектуру сил в Європі. Гегемонія перейшла до Франції та Швеції. В ході даної війни загинуло 5 мільйонів людей.

Найвідомішим та майстернішим воєначальником даної війни був Густав II Адольф Ваза. Його реформи шведської армії сприяли переможним діям Швеції у війни. Саме нововведення шведського короля у воєнному мистецтві поклали початок новому типу військових кампаній в Європі.

З метою підвищення дисципліни Густав II Адольф Ваза ввів у армію покарання шпідрутенами (нім. *Spießrutenlaufen*). Обвинуваченого протягували або проганяли через стрій, і кожний із солдатів мусив нанести удар довгим, гнучким і товстим прутом із лози по спині покараного. У разі імітації удару, такого солдата відправляли через стрій для покарання за правопорушником.

Запровадження цієї страшної кари, яка при великій довжині шеренги дорівнювала іноді страті, мотивувалася гучними словами, начебто, рука ката безчестить солдата: покараний катом, не може продовжувати службу у війську; а рука товариша солдата не безчестить, і тому для винного, якому треба нести подальшу службу, і вводяться шпідрутени. В результаті, якщо війська інших армій в поході йшли як “стадо худоби чи свиней”, – шведська армія у строю завжди зберігала рівняння і дистанцію. Свої дисципліновані та натреновані строювою підготовкою війська король міг розставляти не глибокими терціями іспанців, і навіть не в 10-шеренговий стрій Моріца Оранського: шведська піхота шикувалась у 6 шеренг, кавалерія – у 3 шеренги.

В укомплектуванні кавалерії відбулися зміни, старий принцип лицарського списа тримався в кавалерії досить довго – навіть рейтарські полки укомплектовувалися не одиночним набором, а

наймом латника з його світою. Перші шеренги та їх флангові ряди склалися з однієї категорії вершників, всередині шиккування наповнювалось іншими категоріями. Шведська кіннота отримала майже одноманітні озброєння та одяг, стала цілком регулярною кавалерією і відмовилася від суто пістолетної тактики, що панувала на початку XVII ст.

Король відмінив "караколе" і вимагав від кавалерії справжньої атаки; лише вершники перших двох шеренг отримали право один раз вистрілити з пістолета, а центр тяжіння було перенесено на палапі. Шведська кіннота не об'єднувалась у великі маси, а раціонально розподілялася фронтом спільно із піхотою. Такий розподіл був викликаний відсутністю багнету у піхоти, що робило її неспроможною відбити натиск.

Піхота все більше спеціалізувалась на вогнепальній зброї. Щоб посилити її боєздатність король ввів значну за кількістю легку артилерію, озброєну батальйонними гарматами. Натомість, артилерія ще перевозилась, як і обоз, цивільним транспортом і обслуговувалась у разі облоги підрядно. Король навчив піхоту обслуговувати батальйонні гармати і, щоб зробити маневрування їх на полі брані незалежними від немілітаризованих обозних, запровадив особливо легку матеріальну частину. Шведська піхота на полі бою обходила без коней, а батальйонні гармати за собою на лямках тягнули солдати.

Шведська армія шикувалася у дві шеренги і розтягувалася фронтом на значну довжину. Сучасники вбачали у цьому не стільки активні властивості, скільки оборонні: Густав II Адольф Ваза створив із людей "живий мур". Окремі роди військ знаходились у щільній взаємодії. У тих випадках, коли піхота шикувалася у трьохшеренговий стрій, щільність бойового порядку сягала близько 6 осіб на один крок фронтом; такий бойовий порядок зберігався протягом двох із половиною століть. Прусска армія у 1870 р. розгорталася так само, маючи у середньому 6 осіб на 1 крок фронтом, і лише еволюція воєнного мистецтва у XX ст. спричинила суттєві зміни.

Густав II Адольф Ваза обирав стратегію методичну й обережну. Після десантування у Померанії багато часу король приділив захопленню укріплених пунктів, щоб забезпечити надійне базування. Більше року пройшло до першої битви. У бої шведське військо вступало лише в окремих випадках, коли мета операції не могла бути досягнута маневрами; битви цієї епохи припадають, переважно, на осінь і бої ведуться, щоб забрати у противника хороші зимові квартири.

Однак громадянський характер “Тридцятирічної” війни з переходом деяких держав (Бранденбург, Саксонія) на бік то однієї, то іншої коаліції, наявність у різних частинах країни католицьких і протестантських центрів, давала можливість наступаючим військам обирати собі зручну опору. Королю, який втрутився в війну на дванадцятому її р. та діяв уже в дуже зруйнованій країні, довелося дбати, задля збереження порядку і дисципліни в армії, про регулярне постачання її провіантом. Для цього шведи закупили у Московії багато хліба. Але, особливо після смерті короля, шведська армія широко застосовувала і реквізиції. Наприкінці війни дисципліна у шведів значно погіршилась, і вони перетворились майже на таких самих здичавілих бандитів, як й інші армії – учасники “тридцятирічної війни”.

Реформа постачання за часів Густава II Адольфа Вази вже набула актуальності, але король зробив лише перші кроки при переході на магазинну систему. Шведська армія ще мала де-факто селянський одяг і кожному воїну дозволялося мати в поході свою дружину. Держава ще недостатньо забезпечувала військовослужбовців і в поході без господарської допомоги жінки було важко, а це, відповідно, розкладало корпоративність лав через природні міжособистісні конфлікти.

Типовою для тактики короля була його перша битва в “Тридцятирічної” війни, що відбулася на другий рік після десантування у Померанії, 17 вересня 1631 р. під Брейтенфельдом.

У розпорядженні Густава II Адольфа Вази було 39 тис. воїнів, у тому числі 23 тис. шведів і 16 тис. саксонської міліції; до складу його ЗС входило також 13 тис. кавалерії та 75 гармат. Беручи до уваги слабкість саксонців, сили армії Священної Римської імперії під командуванням талановитого представника іспанської школи – “лютого” генерала Й. Ц. фон Тіллі – 36 тис. солдат, слід признати умовно рівними.

У “імперців” у армії було 11 тис. кінноти і лише 26 гармат. “Імперці” розташувалися поблизу Лейпцигу, в Саксонії, і спустошували землі держави, яка вступила у союз із Швецією.

Під тиском саксонського курфюрста король вирішив атакувати Й. Ц. фон Тіллі. “Імперці” вийшли на 7 верст північніше Лейпцигу та розташувалися на пагорбах на Схід від селища Брейтенфельд. Піхота “імперців” вишикувалася за іспанською тактикою у 14 терцій, зведених в 4 бригади по 5–6 тис. в кожній. 6 кавалерійських полків прикривали справа ці колони; лівий фланг під командуванням графа Г. Г. цу Папенгейма складався з 12 кращих кавалерійських і одного піхотного полку. Невеличка річка

Лобербах протікала за два кілометри від фронту. Весь бойовий порядок витягся в одну лінію без будь-яких резервів; фронт був уривчастий та простягався на 3,5 кілометри.

Шведсько-саксонська армія, що наступала з Півночі, спочатку розгорнулася проти "імперців" також широким фронтом у два ряди: перший ряд – суцільний фронт; частина шведської піхоти перейшла на триперенговий стрій, щоб не залишати розривів уздовж лінії фронту. Але під час атаки, з метою зручнішої переправи через Лобербах, шведсько-саксонська армія відійшла на Захід. Саксонці, що знаходилися на лівому фланзі шведів, виявилися у центрі "імперців" Й. Ц. фон Тіллі. Обидві армії мали можливість зробити захоплення лівим флангом. Г. Г. цу Папенгейм, щоб відвести цю загрозу, рішуче відірвався з лівим кавалерійським крилом "імперців" від центру ліворуч – настільки, щоб мати можливість захопити шведів із Заходу.

Й. Ц. фон Тіллі, даючи можливість своїй артилерії, яка розташовувалась на пагорбах, обстріляти бойовий порядок противника, відмовився від думки атакувати ворога у момент переправи і провів наступ, коли шведи і саксонці наблизились до його позицій. Саксонська міліція, охоплена зі Сходу кавалерією, не змогла стримати тиск глибоких колон "імперців" і вимушено відступила. Лівий фланг шведів виявився відкритим. Але Й. Ц. фон Тіллі не швидко вдалося привести його до ладу і повести в наступ на фланг шведів піхоту, яка захопилася переслідуванням саксонців. Одна із чотирьох бригад, що переслідували саксонців, так і не повернулася на поле битви.

Г. Г. цу Папенгейм тим часом вислав кавалерійський полк графа Егона VIII Фюрстенберг-Хайлігенбергского атакувати шведів з тилу і провів фланговий удар. Шведській армії, ослабленій втечею союзників, загрожувало оточення силами ворога. Але у шведів була друга лінія, і тактика шведської кавалерії перевершувала пістолетну "імперської" кавалерії. Проти Егона VIII Фюрстенберг-Хайлігенбергского з другої лінії були кинуті сили, які нанесли йому поразку. Для відбиття підрозділів Г. Г. цу Папенгейма правий фланг першої лінії було продовжено загоном, створеним з особового складу другої лінії.

Проти 7 тисяч кавалеристів Г. Г. цу Папенгейма тут билися 4 тис. шведської кінноти і одна бригада (близько 2 тис.) шведської піхоти. Атаки "імперців" наражалися на залп шведських мушкетерів і короткі контратаки кавалерії. Бій на цьому фланзі не отримав рішучого розвитку; Г. Г. цу Папенгейм ночував на полі брані і відступив наступного ранку.

Центр тяжіння бою пересунувся у східному напрямі. 6 кавалерійських полків правого "імперського" крила, які майже не воювали із саксонцями, першими повернули проти відкритого шведського флангу і, не чекаючи підходу піхоти, атакували. Густав II Адольф Ваза розгорнув тут з другої лінії дві бригади піхоти і 4 тис. кінноти, зібраної з обох ліній.

"Імперська" кіннота зазнала поразки. Вона вже залишила поле бою на той час, коли Й. Ц. фон Тіллі привів до ладу 3 піхотні бригади і повів їх на шведів. Але, оточені шведською кіннотою, що зупиняла натиск то з флангів, то з тилу, вони не змогли атакувати і зупинились, а це для глибоких колон означало вірну загибель. Незабаром їх оточили шведи – мушкетери і легка артилерія, які на невеликій відстані розстрілювали безпорадні колони. Лише невеликій частині "імперської" піхоти вдалося разом з Й. Ц. фон Тіллі пробитися на Північ.

У цій битві привертає увагу щільна взаємодія родів шведських військ: піхота, кавалерія і артилерія весь час підтримували одне одного. Слабкістю "імперської" армії стала відсутність другої лінії та будь-яких резервів. Якби Й. Ц. фон Тіллі атакував саксонців половиною своєї піхоти, ймовірно, він досяг би такого ж успіху і мав би можливість закріпити його атакою шведів із флангу. Вимушений маневрувати піхотою, Й. Ц. фон Тіллі, котрий взяв особисту участь у цій атаці, дав шведам час захиститися від удару. Лінійний порядок отримав перемогу над колоною, головним чином через дії кавалерії. Із 7 бригад шведської піхоти в рішучий бій вступили лише три бригади. Суцільний фронт шведів проявив і недоліки суцільних рядів – противник розділився і наніс два дуже небезпечних флангових удари. Але переваги колон й уривчастих бойових порядків фахівці почали враховувати у теорії воєнного мистецтва в XVIII ст., на практиці – лише армії французьких революціонерів. У той час використовувався суцільний лінійний бойовий порядок із розподілом кавалерії обома флангами і з піхотою, вже озброєною багнетами, у центрі.

З кінця "Тридцятирічної" війни (1648 р.) й до початку Великої французької революції (1789 р.) типові європейські армії будувалися переважно з найманців – професіоналів, що значно послабляло військо та сприяло майбутнім негараздам.

Воєнні експерти звертають увагу, що під час "Тридцятирічної" війни практично не проявляла себе, як колись, Туреччина. Як відомо, у цей час у країні розпочався розбрат, спровокований тим, що яничари перетворилися на суттєву політичну силу, спроможну брати участь у захопленні влади тим або іншим їх обранцем.

За традицією, переможець у боротьбі за владу щедро одарював яничарів. Тому лідери “оджаку” розпочали особисто брати участь у заколотах, кількість яких зростала. До того ж, “леви ісламу” поступово взяли під контроль ключові сегменти економіки імперії. Так, під “опікою” яничарів знаходилася внутрішня і зовнішня торгівля плодоовочевою продукцією та кавою. Використовуючи запроваджені за сприянням “оджаку” податкові пільги, цілі галузі ремісництва (наприклад, виробництво зброї) опинилися підконтрольними “новим воїнам”, лави яких все більше поповнювалися й за рахунок представників організованого криміналітету. Тому під час бойових дій все більше яничарів брали участь у відвертому грабуванні підкорених територій, работоргівлі та становленні власної “держави у державі”.

Розуміючи небезпеку з боку “оджаку”, султан Осман II (пом. 1622 р.) оголосив рішення розпустити яничарські формування, натомість армію оновити за рахунок анатолійських і сирійських етнічних тюрків, а також перенести столицю в Азію. Ці ідеї, відповідно, занепокоїли “оджак”. Після вдалої для султана Цецорської битви 1620 р., яничари розпочали відвертий саботаж. У результаті, в 1621 р., Осман II зазнав нищівної поразки у битві під Хотином, а у травні 1622 р. “леви ісламу” повстали. Султана (формально їх хазяїна) яничари захопили та запроторили у фортецю Едікуле, де цинічно відправили його “у райські сади, омиті річками”.

Під час “Тридцятирічної” війни в Англії, внаслідок конфлікту між королівським домом Стюартів і парламентом, у 1642 р. відбулася революція, проголосили республіку на чолі з Олівером Кромвелем (1599–1658), а до 1649 р. тривала громадянська війна. Врешті-решт, монархію відновили, але права короля істотно скоротили, так що фактична влада перейшла до парламенту. В результаті виникли умови для порівняно раннього розвитку капіталізму. Країна швидко перетворилася на потужну колоніальну імперію.

Для охорони інтересів республіки О. Кромвель вирішив відновити діяльність “секретної служби” та значно поширити її повноваження. У 1652 р. ця ідея була реалізована, а нову інституцію очолив держсекретар Джон Терло (Турло), адвокат за освітою.

Ретельно вивчивши досвід попередників, в умовах майже повної відсутності коштів, Д. Терло почав розбудовувати агентурні мережі. Основою зовнішніх мереж стали торговельні місії, котрі існували на відсотки від комерційної діяльності. Свої відсотки отримувала і розвідка, завдяки якій О. Кромвель був добре обізнаним у “європейських подіях”.

Після 1653 р., коли О. Кромвель обійняв посаду лорда-протектора, фінансування розвідки перетворилося на один із пріоритетів держави. О. Кромвель зазначав: "Краще платити багато грошей за хорошу інформацію, ніж мало за погану". Було встановлено постійну заробітну плату для кадрових розвідників і великі премії за особливо важливі повідомлення. Бюджет розвідки постійно збільшувався. За оцінкою А. У. Даллеса, "документи свідчать про те, що Терло сплачував своїм шпигунам неординарні суми і внаслідок цього жодного разу не мав великих труднощів".

Д. Терло вперше впровадив систему тотальної перлюстрації всієї кореспонденції на території Британії. Цілодобово працювала перлюстраційна лабораторія - "*Black chamber*", де фахівці вдосконалювали мистецтво відкриття і запечаткування кореспонденції, а також копіювали небезпечні листи. Зокрема, завдяки цим заходам вдалося запобігти замахам на лорда-протектора, серед яких була спроба вбити О. Кромвеля отруєним листом.

Після відновлення монархії у Великій Британії фінансування розвідки скоротили на 33 %, а пізніше - майже припинили, через що королівство неодноразово потерпало. Так, наприклад, у нового монарха Карла II була коханка Луїза де Керуаль - агент короля Франції. Ця жінка змогла так вплинути на британського правителя, що той підписав принизливу для держави угоду з Францією. Своїй коханці Карл II присвоїв титул герцогині Портсмутської, але Л. де Керуаль продовжувала службу на користь Франції. Після смерті "короля-півня" чи "старого Роулі", як британці жартома називали Карла II на честь одного з найкращих королівських жеребців, його коханка повернулася на батьківщину, де одержала від французького короля титул герцогині д'Абіньї, а також велику грошову винагороду.

Щодо розвідки, то Карла II цікавили переважно відомості про непристойні вчинки його послів, яких він спеціально добирав з-поміж осіб, "спроможних розвеселити короля". Взагалі його правління ознаменувалося "сатурналіями" і скандалами через жінок. Водночас на розвиток розвідки грошей у держави не вистачало. Натомість, у середині XVII ст. Франція впевнено захопила геополітичне лідерство. У цей період навіть деякі французькі полководці брали на себе роль розвідників. Так, під час облоги Аррасу маршал А. де Фабер пройшов до ворожої фортеці з метою особисто вивчити її систему оборони. У 1668 р. генерал Н. Катіна вивчав фортецю Люксембург як саботрусу. Отже, визначну роль розвідки ще раз підкреслила так звана "нова доба".

У “таємній війні” цінувався й розвідувальний хист українського козацтва. Так, у Відні досі як героя згадують Ю. Ф. Кульчицького (Кольчугу), який народився у 1640 р. в селі Кульчиці Шляхоцькі біля Самбору на Львівщині. Після козакування на Січі та тривалого турецького полону, Ю. Ф. Кульчицький оселився в Австрії, де заробляв гроші перекладацькою і консультативною діяльністю. Через деякий час він почав збирати інформацію у Туреччині на користь Габсбургів, а у 1679–1680 рр. працював в австрійській посольській місії в Стамбулі. Після повернення, розвідник попередив імператорський двір, що південний сусід готує напад на Угорщину, що знаходилася під протекторатом Відня. В історію зовнішньої розвідки Ю. Ф. Кульчицький ввійшов, передусім, завдяки рятувальній місії, котру український козак здійснив у 1683 р., коли Відень оточило турецьке оттоманське військо. Переодягнувшись, розвідник зі своїми товаришами вдало видала із себе турецьких купців, змогли пройти табором оттоманів і вчасно поставили до відома командирів об’єданого європейського війська під керівництвом польського короля Яна III Собеського, уродженця Олеського замку на Галичині. Козаки під орудою Ю. Ф. Кульчицького, немовбито справжні актори, так видавали із себе турків, що їх ледве не вбили розлючені мешканці одного із придунайських селищ.

У результаті успішної місії розвідників українського походження турки зазнали нищівної поразки, а Ю. Ф. Кульчицький став почесним громадянином, графом імперії Габсбургів, а також володарем кам’яниці у центрі австрійської столиці. Герою на його прохання вдячні віденці віддали “гіркі зерна”, захоплені серед трофеїв у таборі ворогів. Ці триста лантухів з невідомим “бусурманським зіллям” започаткували традицію пиття кави, до якої австрійців призвичаїв підприємливий та гостинний хазяїн першої віденської кав’ярні “Під блакитною пляшкою”.

Отже, специфічні тактичні прийоми, що мають національний характер та вживаються як елемент військово-психологічного супроводу бойових дій, належать до сфери “військових хитрощів” на полі бою і в районах бойових дій. Так, наприклад, на лівому боці гирла Дніпра з 1492 р. височила татарсько-турецька фортеця – Ислам-Кермен (вона ж Аслам-город, сучасна Каховка), яка перешкоджала козакам вихід у Чорне море. Повз неї козацьким чайкам важко було пройти непоміченими, але, під темрявою ночі, “лицарі” часто з успіхом вислизали з-під пильного ока турецької варті. Зважаючи на це, турки приділили особливу увагу посиленню давнього трискладного укріплення Гази (Казі, Кизи)-Кермен (сучасний Берислав), що стояв на іншому березі гирла. До того ж,

вони побудували та відновили біля цього оборонного комплексу ще й з десяток дрібніших укріплень – “шехірів” і “керманів/ керменів” (Джан-Керман, Муберек-Керман, Мустріт-Керман, Хон-Бурун-Керман тощо). Отже, козакам доводилося продиратися скрізь щільний фільтр, котрий слугував ще й потужним плацдармом для турецької експансії. А для унеможливлення судноплавства вночі турки ще й протягнули ланцюг від Ислам-Кермена до спеціалізованої вежі “великого містечка” Гази-Кермена.

Через деякий час, як свідчать козацькі легенди, було винайдено засіб долання “бусурманської” перешкоди. Збираючись у морський похід, козаки завчасно робили невеликі плоти. Наближаючись до “керменів”, козаки, дочекавшись ночі, випускали вниз течією декілька порожніх плотів. Ті, відповідно, розгойдували залізні ланцюги. Турки, зачувши брязкіт, починали палити з гармат і під час стрілянини, як правило, пошкоджувалися не лише порожні плоти, але й самі ланцюги. Дочекавшись, коли туркам набридне безпорадна стрілянина, козаки пускали ще кілька “контрольних” плотів, і якщо панувала тиша, козаки у темряві долали небезпечну ділянку свого шляху. За необхідністю, вони могли годинами перебувати під водою, дихаючи, як і їх давні предки, за допомогою очеретини.

Поширеною формою морального впливу на війська та населення противника було писання листів образливого характеру, що дискредитували керівництво противника. Запоріжці писали листи не лише турецькому султану, але й польському королю, російському царю, римському Понтифіку. Нічого не відомо про отримання листів адресатами та відповіді на них, але в результаті подібних заходів значно зменшувалась довіра до командування противника серед його рядових вояків.

Козаки надзвичайно багато уваги приділяли формуванню громадської думки про справедливість їх отаманів і дисциплінованість запорізького війська. Кожний випадок злочину стосовно місцевого населення суворо карався у присутності постраждалих. У період бойових дій категорично заборонялося вживання алкоголю, статеві контакти з жінками та провокації із поборами, а тим більше пограбуванням населення.

Стосовно противника застосовувалося поширення чуток. Наприклад, про козаків-характерників. Про те, що характерники були сильними чаклунами, серед здібностей яких – вміння зупиняти кров, заговорювати біль, ловити кулі голими руками, ходити водою та вогнем, ставати невидимим, гіпнотизувати, з'являтися у кількох місцях одночасно. Також чутка про те, що козаки 5 років не ховали І. Д. Сірка після його смерті, возили його тіло із собою у походи й

були переконані, що він і мертвий наводить страх на ворогів та допомагає їх перемагати. А згодом – відрізали його праву руку, з нею ходили на війну і за необхідності виставляли її наперед, приказуючи: “Стій, душа й рука Сіркові з нами!”.

Козаки також вдосконалили відомі їм “вагенбурги”, які багатофункціонально застосовувалися для просування військ, наступу, оборони. За організаційною структурою війська того часу, на кожні 5-10 козаків у “вагенбурзі” був один віз, на якому перевозилася зброя, боєприпаси, продукти, фураж для коней (взимку), лопати, сокири, пилки тощо. Окремі вози (“вагени”) транспортували гармати.

У період визвольної війни Богдана Хмельницького серед так званих “військових хитрощів” також були тактичні прийоми, які мають безпосереднє відношення до тактики психологічної боротьби. Гнат Хоткевич описує такий випадок: “Два тижні тяг Хмельницький переговори, але татар не було, прийшов лиш малий їх відділ. Тоді Хмельницький пускається на воєнну хитрість: посилає переодягненого попом козака так, аби його могли схопити поляки, і от сей піп на муках зізнає, що Хмельницький присяг платити ханові щороку велику данину, а за те хан прислав Хмельницькому 40 тисяч татар. А на ранок Хмельницький велів частині козаків замотати голови чалмами і змішавшись з татарами відділу Карабіш-мурзи з криком «Алла-алла!» повалити до табору. Се мало творити ілпозію приходу 40-тисячної татарської армії. Штука вдалася. На власні очі поляки побачили, що піп казав правду, – і жах охопив польське військо”. Але, певне, не так жах, як дезорганізація.

На підставі цього випадку виявляються такі люди, яких стали називати темники. Темники – це люди, які свідомо потрапляли в полон до ворога та під тортурами дезінформували його.

Іншим фахівцем у царині воєнного мистецтва можна вважати І. С. Мазепу (Колединського), з роду Курчів, випускника Києво-Могилянського колегіуму та Варшавської єзуїтської колегії. Вихованець “Товариства Ісуса”, він під іменем “Іоаннеса Колединського, нобілеса польонуса” навчався в Німеччині та Франції, де спостерігав за діяльністю “таємних товариств” і вивчав специфіку їх діяльності. У Нідерландах він вивідував особливості гарматної справи. З метою більш успішного збирання інформації, І. С. Мазепа добре опанував багато іноземних мов, навіть вмів писати вірші, що дозволяло йому видавати себе, передусім, за творчу людину й цим пояснювати зацікавленість у питаннях, що становили певну таємницю. У 1659–1663 рр. виконував розвідувальні та дипломатичні доручення короля Речі Посполитої Яна II Казимира, який був задоволений своїм агентом.

В Україні, починаючи з 1663 р., королівський емісар служив під прапорами гетьмана П. Д. Дорошенка, виконував його таємні доручення, одружився на вдові білоцерківського полковника з метою якнайкращої інтеграції у козацьку старшину. Водночас, не поділяючи тогочасну промосковську орієнтацію гетьмана, І. С. Мазепа, користуючись дипломатичним імунітетом і статусом представника “Козакії”, розпочав у Стамбулі переговори із султаном щодо власної підтримки, “поразуміння” та “допомоги” у захопленні ним, І. С. Мазепою, булави. Дізнавшись частково про результати переговорів І. С. Мазепа з турецьким султаном від джерел, підставлених гетьманськими емісарами, а також зневірившись у підтримці своїх неабияких амбіцій з боку царя, П. Д. Дорошенко у 1669 р., за порадою того ж І. С. Мазепа, підписав угоду зі Стамбулом про перехід України під юрисдикцію Високої Порти. Показово, що гетьман так і не дізнався про інтриги свого емісара, спрямовані на захоплення І. С. Мазепою булави “Козакії”. Від султана ж П. Д. Дорошенко отримав спеціальний турецький прапор (санджак) і, що свідчить про підступність турків, гетьманську булаву. Про останнє з певним незадоволенням дізнався І. С. Мазепа і вирішив зробити все можливе, щоб усунути щойно призначеного гетьмана від влади. Довідавшись про визнання П. Д. Дорошенка гетьманом Високої Порти від своїх джерел, до яких належав і особисто І. С. Мазепа, Річ Посполита та Московія таємно вирішили нанести скоординований удар по гетьману. До них приєднався кримський хан Аділ Гірей, який, використовуючи прецедент, створений Стамбулом, призначив гетьманом України М. Ханенка і спрямував його проти П. Д. Дорошенка. Завчасно повідомлений про перебіг подій султан Мехмет IV негайно усунув від влади бунтівного кримського хана та призначив у жовтні 1671 р. на його місце лояльного до Високої Порти Селім Гірея. У цей час вже розгорнулася війна “турецького” і “татарського” гетьманів, чим скористалася Варшава. Однак з боку Речі Посполитої демарші проти південного сусіда виявилися трагічною помилкою, чому сприяла недостовірна розвідувальна інформація про неомовито слабкість Стамбулу як суб’єкта геополітики.

У червні 1672 р. розпочався спільний виступ турецького і татарського військ, а також загонів під проводом П. Д. Дорошенка проти Речі Посполитої. В серпні 1672 р. об’єднана турецько-татарсько-молдовсько-козацька армія підійшла до Кам’янець-Подільського. Перед штурмом міста представники об’єданого війська здійснили ряд розвідувальних заходів. Так, татари захопили полонених – “язиків”, яких хан Селім Гірей особисто привів до

турецького табору. Для перевірки отриманої від них інформації Мехмет IV наказав відправити турецьких "вивідувачів", котрі підтвердили інформацію "язиків". Але перед рішучим наступом султан запросив до себе П. Д. Дорошенка, щоб вислухати і його думку, усвідомлюючи значення досвіду козаків, отриманого під час "Хмельниччини". Розвідка не припинялась і під час штурму міста, що дозволило виявити розташування місця зберігання вибухівки та військового спорядження. Після вдалого пострілу з турецької гармати типу "Ballemezza" три години тривали безперервні потужні вибухи. 27 серпня 1672 р., втративши надію на успіх і запаси пороху, оборонці міста з числа поляків, австрійців, німців, московітів і козаків підняли білий прапор, але нападники продовжили бойові дії до повного винищення гарнізону.

Після здобуття перемоги, з метою ще більше принизити місцеве християнське населення, турки та їх союзники вимостили головну вулицю міста іконами, вилученими із церков і костелів. Цим "килимом", похрустуючи деревиною під залізними підковами коней, в місто в'їхали високоповажні вершники під керівництвом султана, відомого пізніше як "подільський кат", - Мехмета IV.

Наступною жертвою війська під проводом Мехмета IV стало місто Львів, перейменоване окупантами на Ільбав. Зрозуміло, що такий успіх був би неможливим без розвідувальної допомоги козаків, яких налічувалося до 12 тис. у турецькому війську.

Отримавши інформацію від своїх джерел про події на Поділлі та Галичині, запорізькі козаки, не без підтримки Варшави, котра розпочала масовану інформаційну акцію з дискредитації гетьмана, активізували напади на турків з метою відволікти їх увагу від Речі Посполитої. Султан відповів козакам на це пихатим листом із пропозицією підкоритися волі Стамбулу, тим більше, що гетьман П. Д. Дорошенко був вже на боці Високої Порти. Відповіддю став відомий лист запорожців, який можна вважати вдалим заходом, спрямованим на дискредитацію Мехмета IV та його посіпак із числа "нечестивих християн". Запорізькі автори зробили все можливе, щоб текст перетворився на загальновідомий фольклорний продукт, за аналогом якого козаки потім створювали образливі листи королю Речі Посполитої, російському царю і навіть Римському Папі. Тексти цих листів до нашого часу не дійшли, але відомо, що вони виявилися не менш вдалим заходом, ніж широковідоме послання до Стамбулу. Показово, що завдяки отриманій зі Стамбулу інформації, глузливий лист запоріжців вдало використовував загальні настрої турків у ставленні до свого султана, якого вони через його хист до полвання прозвали глузливо "Авджі"

("Мисливець"). Мехмет IV поступово втрачав авторитет у підлеглих і після заколоту 8 листопада 1687 р. позбувся влади та невдовзі раптово помер.

У 1674 р. під час виконання чергового завдання П. Д. Дорошенка, прямуючи до Стамбулу через Бахчисарай, І. С. Мазепа потрапив у полон до запорожців, які вже знали про його "подвійну" мораль. Бранця допитував особисто кошовий отаман І. Д. Сірко, який підписав згаданий вище лист турецькому султану та був добре обізнаним у подіях на заході України. Він відправив І. С. Мазепу до Москви, де затриманого допитував очільник Малоросійського приказу, відомий московський розвідник А. С. Матвеев. І. С. Мазепі вдалося переконати цього досвідченого "ловця людських душ" у невинності та навіть потрапити на прийом до царя Олексія Михайловича (Романова), відомого своїми спробами ще більше роздмухати конфлікт між Високою Портою і Річчю Посполитою. За наказом Олексія Михайловича А. С. Матвеев відпустив бранця і передав йому листи російського монарха до П. Д. Дорошенка. Царські листи, у порушення права, І. С. Мазепа відкрив і прочитав. У результаті він вирішив, нехтуючи царським дорученням, попрямувати до І. С. Самойловича – залятого ворога кошового отамана І. Д. Сірка. Після чергової інтриги, І. Мазепа, як "постраждалий від наклепу та дій І. Д. Сірка", офіційно перейшов на службу до І. С. Самойловича, виховував дітей Лівобережного гетьмана та здійснював дипломатичні місії. Зокрема він спонукав І. С. Самойловича підтримати "москалів" у поході проти гетьмана Правобережної України П. Д. Дорошенка, який так і не отримав листи Олексія Михайловича і через власну недалекоглядність зіштовхнувся у своїх інтересах з Москвою. П. Д. Дорошенко капітулював перед об'єднаними військами Г. Г. Ромоданівського та І. С. Самойловича у 1676 р. Надалі розпочалася служба П. Д. Дорошенка на користь Москви. Його правнучка – Наталія Гончарова стала дружиною О. С. Пушкіна, який, завдяки дружині, дуже цікавився історією України.

Відомий також фірман (указ) Мехмета IV "О поході на Козакію". Цей документ напередодні російсько-турецької війни 1677–1678 рр. здобув невідомий український розвідник, котрий добре знав турецьку мову та культуру. За наказом І. Д. Сірка розвідник відбув до Високої Порти, де вдало здійснив вилучення фірману. Після отримання документа в Москві та його аналізу розпочалася війна з Туреччиною, в результаті якої Москва і Стамбул підписали Бахчисарайську угоду 1681 р., вигідну Московії. Таким чином І. Д. Сірко підтвердив безпідставність наклепів на себе з боку І. С. Мазепи.

У процесі розгорнутих інтриг проти І. С. Самойловича, “мужа благочестивого, віри грецької, православної”, за підтримки очарованої І. С. Мазепою полонофілки царівни Софії Романової та впливового московського князя В. В. Голіцина, 25 липня 1687 р. І. С. Мазепу обрано гетьманом на Коломацькій Раді, а його попередника за царським указом заслано із сім'єю до Сибіру. До того ж, його сину, Григорію Самойловичу, за наклепом І. С. Мазепи, московський кат відрубав голову.

Натомість, царівна Софія Романова із часом І. С. Мазепі повністю не довіряла і намагалася висвітити його справжню діяльність. Так, у повідомленні російського розвідника наприкінці 1688 р. зазначалося, що українці гетьману не довіряють, вважають його “ляхом” і таким, що веде таємні переговори з польськими панами проти інтересів України. І дійсно, у 1689 р. до Яна III Собеського, короля Речі Посполитої та переможця турків під Віднем (1683 р.), прибув емісар від І. С. Мазепи – монах Соломон. У листі, переданому емісаром, гетьман прохав прийняти його та Малоросію під “королівську руку”, а також підбурював до збройного виступу проти Московії. Король розпочав вивчати цю пропозицію, але про місію Соломона довідався резидент московської розвідки у Варшаві І. Волков. І. С. Мазепа, дізнавшись про викриття таємної місії Соломона, подальшого листування з Яном III Собеським не припинив. Король, розуміючи делікатність питання, передав право листування від свого імені львівському православному єпископу з числа “могилянців” Йосипу Шумлянському.

Й. Шумлянський (пом. 1708 р.) був охрещеним православним, а потім перейшов у католицизм. Колишній польський військовослужбовець, який відзначився у боях з турками. Брав участь у “таємній війні” на користь короля Речі Посполитої. Знову повернувся у православ'я, 1 лютого 1668 р. став архієреєм, а у 1676 р. за сприяння короля та єзуїтів посів львівське єпископство. У 1677 р. перейшов таємно у лави уніатської церкви. З 1700 р. відкрито став уніатом і активно переслідував православ'я. За його часів Львівське ставропігіальне братство (в якому на митрополита висвячували П. С. Могилу) відкрито визнало себе уніатською організацією, підпорядкованою у релігійному відношенні виключно Ватикану.

Коли від Й. Шумлянського прибув польський шляхтич і розвідник, гетьман І. С. Мазепа, який вже розпочав інтриги для створення незалежної “Козакії”, підступно заарештував його та відіслав разом із листом до Москви щойно обраному царем Петру Олексійовичу. Не виключено, що саме за гетьманським дорученням, Соломон відшукав у корчмі студента, який від імені І. С. Мазепи за

два таляри написав фальшивого листа королю Речі Посполитої. На отримані гроші студент добряче напився і випадковим знайомим розповів, що писав листа від самого гетьмана на самого короля! Більш того, щоб підтвердити свої слова, студент продемонстрував чернетку, яку Соломон передбачливо залишив йому. Все виглядало настільки правдиво, що студента відразу заарештували королівські агенти і таємно привезли до Варшави, де він підтвердив п'яні балачки вже як офіційні зізнання. Коли до короля прибув Соломон з нібито гетьманським листом, розлучений Ян III Собеський наказав ченця посадити у в'язницю. Привертає увагу й те, що Соломон в усьому зізнався, а це вже свідчить про типову "підставу". Король зберіг Соломону життя. Отже, розрахунок І. С. Мазепи на шляхетність Яна III Собеського виправдалася. Гетьманського емісара не стратили, а провели розслідування, в якому винним виявився Соломон, який ризикував своєю головою, рятуючи репутацію І. С. Мазепи в очах російського царя. З метою визволення Соломона І. С. Мазепа відрядив до Варшави ченця Іраклія (Русиновича). Однак прибуття чергового гетьманського емісара не вдалося приховати від пильного ока московіта І. Волкова. Більше отримати інформації російський резидент не зміг, і гетьман знову залишився поза підозрою. На вимогу царя московітів Петра Олексійовича Ян III Собеський погодився на депортацію затриманого до Москви, куди Соломон відбув у 1691 р. В цей час у Києві агенти царя отримали анонімного листа, в якому автор застерігав російський уряд "від злого й оманливого Мазепи". У цей час розпочалися допити Соломона. Чернець підтвердив зізнання. До Петра Олексійовича в цей час звернувся й гетьман, щоб видати "негідника" йому. Цар погодився, Соломона розстригли і вже як пересічну цивільну особу – Семена Дротського відправили до Батурина. Через довіру до гетьмана цар відправив І. С. Мазепі й анонімного листа, отриманого його розвідниками, щоб гетьман з'ясував, хто ж його автор? Гетьман відразу "розкрив закат", в участі в якому звинуватив своїх ворогів і колишніх недоброзичливців та задрісників із оточення І. С. Самойловича. Перетворивши свою поразку на перемогу, І. С. Мазепа ввійшов у повну довіру до Петра I.

У лютому 1700 р. гетьмана російський цар другим (після Ф. Головіна) нагородив вищою державною нагородою – орденом Св. Андрія Первозванного (сам цар отримав цей орден шостим у 1703 р.). Показово, що у 1703 р. І. С. Мазепа став кавалером польського ордену Білого Орла, а у 1707 р. набув титулу князя Священної Римської імперії.

Отже, до XVIII ст. воєнне мистецтво вирізнялося різноманіттям методів і алгоритмів дій. Збройні сили комплектувалися за рахунок найму іноземців у поєднанні з насильницьким вербуванням солдат. Дякуючи значному відсотку іноземних найманців в арміях, останні були національно-неоднорідними і не вирізнялися високими морально-бойовими якостями. Чисельність найманого війська не перевищувало 100–200 тис., оскільки економічні можливості держави, складності вербування, вишколу та матеріального забезпечення найманців не дозволяли створити масової армії.

Для забезпечення підрозділів висококваліфікованими командними кадрами у XVII ст. практично одночасно у Пруссії (1653 р.) й у Франції при Людовіку XIV (1682 р.) виникла класична кадетська освіта.

Слово *kadet* прямо пов'язане з латинським *capitellum*, що означало “малолітнього ватажка”. Так легіонери, зокрема, називали підлітків – “варварів”, котрі воювали з римлянами. Діти також брали у руки зброю проти загарбників, котрі вбивали або продавали у рабство їх батьків; “цивілізаторів”, які намагалися силоміць нав'язати свій світогляд і “романізувати” непокірне “варварське” населення. Гасконці називали підлітків – воїнів *kapdet*. Саме із цього джерела й виник відомий термін.

У Пруссії французькі навчальні кадетські роти трансформувалися у начальні військові навчальні заклади, в яких діти із шляхетних сімей розпочинали військову службу. Великий курфюрст Бранденбурзький і герцог Пруссії Фрідріх Вільгельм I Гогенцоллерн (1620–1688) сформував у 1686 р. кадетські роти, за французьким зразком, і три військово-навчальні заклади кадетського типу – в Брауншвейзі, Бранденбурзі та Кольберзі.

Мета курфюрста полягала у підготовці регулярної армії нового типу, здатної замінити собою застарілі середньовічні збройні формування, а також ефективно захищати порівняно невелику державу від зазіхань агресивних сусідів. Важливість раннього військового виховання курфюрст особисто усвідомив у віці 14–15 років, коли його батько – Георг Вільгельм відрядив сина до Нідерландів під опіку Франца Генріха Оранського, свого родича. Франц Генріх Оранський, у відповідності до європейської лицарської традиції, особисто навчав підлітка воєнному мистецтву, що потім знадобилося майбутньому правителю у війнах і придворних інтригах другої половини XVII ст.

Збройні сили великих європейських держав складали сухопутні армії та військово-морські флоти. Сухопутні армії включали три роди військ – піхоту, кавалерію та артилерію.

Артилерія, у свою чергу, поділялася на полкову, польову, осадну і кріпосну. Крім того, до складу армій входили ряд спеціальних служб: інженерна, служба тилу, медична та ін. Головним родом військ визнавалася піхота.

Важливим елементом бойового порядку стає резерв. Його наявність надавала можливість бойовому порядку маневрувати на полі бою, своєчасно нарощувати зусилля.

Війська, вишикувані в колони, були здатні наносити удар великої сили, могли битися на будь-якій місцевості, маневрувати бойовими діями, переслідувати противника. Але цивілізація впевнено прямувала до епохи геополітичного протистояння “великих держав”, яка фактично розпочалося на початку XVIII ст. із війни за іспанську спадщину між Францією та Іспанією і перетворення Московії на потужну Російську імперію. Але це вже була інша епоха.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Розкрийте тактику воєнного мистецтва давніх слов'ян і вандалів.
2. Охарактеризуйте військову тактику франків.
3. Розкрийте особливості побуту й воєнного мистецтва норманів-вікінгів.
4. Розкрийте тактику воєнного мистецтва періоду правління від Олега до Ярослава Мудрого.
5. Проаналізуйте особливості воєнного мистецтва Нормандських лицарів.
6. Охарактеризуйте “битву штандартів” та битву при Лінкольні
7. Проаналізуйте події Першого Хрестового походу.
8. Розкрийте історію виникнення релігійно-лицарських орденів (госпітальєрів, тамплієрів, тевтонців, іезуїтів тощо).
9. Проаналізуйте події Другого і Третього Хрестових походів.
10. Проаналізуйте події Четвертого та П'ятого Хрестових походів.
11. Охарактеризуйте події Шостого, Сьомого, Восьмого і Дев'ятого Хрестових походів.
12. Проаналізуйте особливості воєнного мистецтва татаро-монголів.
13. Які події відбувалися у війні між Англією та Шотландією?
14. Проаналізуйте перебіг “Столітньої” війни.

15. Охарактеризуйте династичну війна між Ланкастерами ("червона троянда") і Йорками ("біла троянда"), Грюнвальдську битву та "Гуситські війни".

16. Які особливості були притаманні швейцарській армії?

17. Проаналізуйте битву біля гори Моргартен, бої при Лаупені, Земпасі, на Бірсі та боротьбу швейцарців із герцогством Бургундським та з Бургундею.

18. Охарактеризуйте витвори воєнно-інженерного мистецтва – середньовічні замки.

19. Проаналізуйте особливості штурму фортеці Чембало (Балаклава) генуезькими підрозділами, види кораблів "генуезького типу", морських боїв.

20. Які особливості комплектування та тактики були притаманні турецькому війську в XIV–XVIII ст.?

20. Охарактеризуйте особливості воєнного мистецтва українських козаків (розраховано на двох відповідаючих).

20. Які особливості Іспансько-Голландської війни?

20. Проаналізуйте "Тридцятирічну" війну та битву під Брейтенфельдом.

20. Охарактеризуйте діяльність Ю. Ф. Кульчицького та С. І. Мазепи, П. Д. Дорошенка.

РЕКОМЕНДОВА ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДЛУ III

1. Викинги: Набегі с севера. – М.: ТЕРРА, 1996. – 168 с.

2. Запорожці: До історії козацьк. культури. – К.: Мистецтво, 1993. – 400 с.

3. О стратегии: Византийский военный трактат VI века. – СПб.: Алетейя, 2007. – 160 с.

4. Акунов В. В. Грюнвальд. Разгром Тевтонского ордена. – М.: Вече, 2013. – 372 с.

5. Амелькин А. О., Селезнев Ю. В. Куликовская битва в свидетельствах современников и памяти потомков. – М.: Квадрига, 2011. – 384 с.

6. Бабулин И. Б. Битва под Конотопом 28 июня 1659 года. – М.: Цейхгауз, 2009. – 52 с.

7. Басовская Н. И. Столетняя война: леопард против лили. – М.: АСТ, Астрель; 2010. – 446 с.

8. Беннет М., Бредбери Дж. и др. Войны и сражения Средневековья 500–1500 гг. – М.: Эксмо, 2006. – 264 с.

9. Бохан Ю. М. Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой пал. XIV – канц. XVI ст. – Мінск: Беларуская навука, 2008. – 463 с.

10. Введенский Г. Э. Янычары. История, символика, оружие. – СПб.: Атлант, 2003. – 176 с.

11. Данн Р. С. Эпоха религиозных войн. 1559–1689. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2011. – 286 с.

12. Інформаційна безпека держави: підручник: в 2 т. / [В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк, Д. С. Мельник та ін.]. – К.: Вид-во ІСЗЗІ НГУУ “КІП”, 2016. – Т. 1. – 264 с.

13. Інформаційно-психологічне протиборство (еволюція та сучасність): монографія / Я. М. Жарков, В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк та ін. – К.: ПАТ “Віпол”, 2013. – 248 с.

14. Девриз К. и др. Великие сражения Средних веков. 1000–1500. – М.: Эксмо, 2007. – 224 с.

15. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. – М.: Прогресс, 1987. – 384 с.

16. Карпов С. П. Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII–XV вв. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 231 с.

17. Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М.: Наука, 1991. – 496 с.

18. Котляр М. Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.

19. Кризи Э. Великие битвы XI–XIX веков. От Гастингса до Ватерлоо. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. – 267 с.

20. Макглинн Ш. Узаконенная жестокость: правда о средневековой войне. – Смоленск: Русич, 2011. – 448 с.

21. Макиавелли Н. О военном искусстве. – М.: Воениздат, 1939. – 224 с.

22. Малов А. В. Русско-польская война 1654–1667 гг. – М.: Цейхгауз, 2006. – 48 с.

23. Мишо Ж. Ф. История крестовых походов. – СПб.: Изд-во тов-ва М. О. Вольф, 1884. – 266 с.

24. Надточий В. Д., Надточий Д. Г., Надточий М. Д. Крестоносцы в бою. – М.: Яуза – Эксмо, 2009. – 384 с.

25. Николь Д., Хэлдон Дж., Тернбулл С. Падение Константинополя: Последние дни Византии. Полумесяц над Босфором. – М.: Эксмо, 2008. – 256 с.

26. Оман Ч. Военное искусство в Средние века. - М.: ЗАО Центрполиграф, 2011. - 192 с.

27. Осарес Ф. Византийская армия в конце VI в. (по "Стратегикону" императора Маврикия). - СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007. - 142 с.

28. Панченко Г. К. Луки и арбалеты в бою. - М.: Эксмо, 2010. - 336 с.

29. Пейн-Голлуэй Р. Книга арбалетов. История средневекового метательного оружия. - М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. - 415 с.

30. Пенской В. В. От Нарвы до Феллина: очерки военной истории Ливонской войны 1558-1561 гг. - Белгород: ИПЦ "ПОЛИТЕРРА", 2014. - 150 с.

31. Поршнева Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в неё Швеции и Московского государства. - М.: Наука, 1976. - 436 с.

32. Селезнёв Ю. В. Русско-ордынские военные конфликты XIII-XV веков. Справочник. - М.: Квадрига, 2010. - 224 с.

33. Сергеев В. И. Янычары: меч ислама. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. - 384 с.

34. Стринггольм А. М. Походы викингов. - М.: ООО "Изд-во АСТ", 2003. - 736 с.

35. Ходжсон М. Дж. С. Орден ассасинов. - М.: Вече, 2006. - 464 с.

36. Храпчевский Р. П. Военная держава Чингисхана. - М.: АСТ: ЛЮКС, 2005. - 557 с.

37. Хьюит Г. Рожденный с мечом в руке. Военные походы Эдуарда Плантагенета. 1355-1357. - М.: Центрполиграф, 2010. - 256 с.

Навчальне видання

ВЕДЕНЄЄВ Дмитро Валерійович
ГАВРИЛЕНКО Олександр Анатолійович
КУБЦЬКИЙ Сергій Олегович
та ін.

ЕВОЛЮЦІЯ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА

Навчальний посібник

У двох частинах

Частина 1

Друкується в авторській редакції

Технічне редагування
та комп'ютерна верстка Т. В. Єжової

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 16,04.
Обл.-вид. арк. 16,41. Тираж 60 прим. Зам. № 9

Реєстр. № 29/3-14482 від 27 грудня 2017 р.

Видавець і виготовлювач
Національна академія СБ України,
вул. М. Максимовича, 22, м. Київ-22, 03022
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 99 від 23.06.2000.

